

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk Tidsskrift,

Ottende Række,

udgivet

af

den danske historiske Forening,

ved dens Bestyrelse.

Redigeret

af

J. A. Fridericia (†)

og

Kr. Erslev,

Foreningens Sekretær.

Fjerde Bind.

Kjøbenhavn.

H. Hagerups Boghandel, Hovedkommissionær.

Bianco Lunos Bogtrykkeri.

1912—1913.

Indhold.

Afhandlinger og Smaastykker.	Side.
Jónsson, Finnur , Professor, Dr. phil. Rögvald Jarls Jorsalfærd	151—165.
Jørgensen, Ellen , Dr. phil. Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger.....	1—67.
Koch, I. , Dr. phil., fh. Provst. Små bidrag til Danmarks historie 1772—84	211—221.
Lind, H. D. , Sognepræst. Sammenstød mellem Land og Søetaten i Christian den Femtes Tid	68—94.
Rockstrøb, K. C. , Kaptajn. Vendepunktet i den Skaanske Krig (August—September 1676).....	103—150.
Thorsen, Chr. , cand. polit. Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarhundrede	183—210.

Anmeldelser.

Nyere Bidrag til de syditalienske Normanners Historie. Anm. af Dr. phil. Ellen Jørgensen	222—232.
Danmark-Norges Traktater 1523—1750, udg. af L. Laur- sen . I.—II. Anm. af cand. mag. Maria Nielsen ...	233—241.

Krarup, Alfr. , Bibliotekar, cand mag. Fortegnelse over historisk Litteratur fra Aaret 1911, vedrørende Danmarks Historie	L 1—59.
Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland..	95—102, 166—182, 242—253.
Navneregister. Ved Museumsassistent, mag. art. Hugo Matthiesen	254—282.
Udsigt over den danske historiske Forenings Regnskab for og Virksomhed i 1912.....	283—284.
Den danske historiske Forenings Vedtægter.....	285—286.

Nekrologer i Rubrikken Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland.

Brette, A., S. 95. Fridericia, J. A., S. 166. Hertzberg, E., S. 169. Hildebrand, H., S. 172. Kornerup, J., S. 242. Kringelbach, G. N., S. 168. Lang, A., S. 175. Leroy-Beaulieu, A., S. 95. v. Liliencron, R., S. 95. Mac Carthy, J., S. 96. Malmström, C. G., S. 170. Nissen, H., S. 96. Rietschel, S., S. 174. Rørdam, H. F., S. 242. v. Schwerin, H. H., S. 173. Seebohm, F., S. 97. v. Thudichum, F., S. 244.

Skrifter omtalte i Rubrikken Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland.

	Side		Side
P. Andræ: W. H. F. A. Læssøe	97	F. R. Harris: The Life of Edward Mountagu, first Earl of Sandwich	253
F. Arnheim: Geschichte des Preussischen Hofes II, 1.	182	P. J. Jørgensen: Udsigt over den danske Retshistorie	179
N. E. Bang: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660 I.	248	F. M. Kircheisen: Bibliographie des Napoleonischen Zeitalters II, 1.	100
E. Bull: Folk og Kirke i Midaldaleren	98	O. Kolsrud: Marcellus	252
Burgclere, Lady: The Life of James, first duke of Ormonde	253	V. Lorenzen: Rantzauiske Borge og Herresæder i 16. Aarh.	179
Dahlmann-Waitz: Quellkunde der deutschen Geschichte	99	M. Rubin: Tysklands Historie fra 1848 til Nutiden	245
Diplomatarium Norvegicum XVII.	250	D. Schäfer: Deutsche Geschichte	181
Kr. Erslev: Repertorium dipl. regni Danici mediævalis	175	A. Wahl: Geschichte des europäischen Staatensystems 1789—1815	101
C. H. Firth og R. S. Rait: Acts and ordinances of the interregnum 1642—1660	252	Verdenskulturen	179
Folkenes Historie	179	P. Viollet: Le roi et ses ministres pendant les trois derniers siècles de la monarchie	100
A. Hammerich: Musik-Mindesmærker fra Middelalderen	178		

Tillægshefte:

**Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag den
28. Januar 1913.**

Med en Henvendelse til Prof. Edvard Holm fra den danske historiske Forenings Bestyrelse og med hans Portræt.

I dette Hefte findes en særlig Indholdsfortegnelse.

Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger.

Af

Ellen Jørgensen.

Der er i Udlandet gjort et stort Arbejde for at indsamle Kilder til Kundskab om Middelalderens Bogsamlinger saasom middelalderlige Bibliotekskataloger, Inventarielister, Testamenter og litterære Kilder i videste Forstand; og jævnsides hermed er gaaet Forsøg paa Proveniensbestemmelse for de gamle Bøger, Rekonstruktion af Fortidens Biblioteker samt i nogen Grad Bearbejdelse af det Stof, der her er givet til Kulturens Historie.

I Frankrig har de lærde Bibliotekarer, som tog Maurinernes Tradition i Arv, fremfor alle L. Delisle, samlet og prøvet denne ejendommelige Art Materiale, som man bedst ser i „Bibliothèque de l'École des chartes“, „Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques“ og „Cabinet des manuscrits“.

I Italien gjordes Begyndelsen i det 18. Aarhundrede af Muratori, som i „Antiquitates Italicæ medii ævi“ lod trykke en Katalog fra Bobbio fra c. 1000. Fra vore Dage maa nævnes Fr. Ehrle, Vatikanbibliotekets Præfekt og Historieskriver¹⁾).

¹⁾ Fr. Ehrle: Zur Geschichte des Schatzes, der Bibliothek und des Archives der Päpste im XIV. Jahrhundert. Archiv für Litteratur- und Kirchengeschichte des Mittelalters I 1—48, 228—364. — Fr. Ehrle: Historia bibliothecæ Romanorum pontificum (1890).

I Tyskland var det, forstaaeligt nok, tidligst det katolske Land i Syd, der vendte Opmærksomheden mod de gamle Bogsamlinger¹⁾, medens en almindelig Interesse i Nord saavel som i Syd først kom frem samtidig med det 19. Aarhundredes nyvakte Interesse for middelalderlig Historie, samtidig med Grundlæggelsen af „Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde“ og Indsamlingen til „Monumenta Germaniæ historica“. Adskilligt Arbejde er gemt rundt om i „Neues Archiv“, „Serapeum“ og senere i „Centralblatt für Bibliothekswesen“, men i 1907 er et stort Fællesværk begyndt, som i nogle Aar oftere har været paa Tale, idet de store Akademier i Wien, München, Berlin, Leipzig og Göttingen har nedsat en Kommission til at forberede Udgivelsen af et „Corpus catalogorum medii ævi“, omfattende hele det tyske Kultur-omraade; Indsamlingen skal ske systematisk, og Udgaven skal bringe fuldgod Tekst²⁾.

I England udgik den første større Publikation: „Catalogi veteres librorum ecclesiæ cathedralis Dunelmensis“ fra Surtees Society 1838. Udgiveren pegede paa det gode Stof, som laa gemt i saadanne Kataloger, og siden er der fra forskellig Kant, mest dog fra de to gamle Universiteter, kommet flere Bidrag, blandt hvilke man kan

1) Bibliotekaren B. Pez i Benediktinerklostret Melk offentliggjorde i „Thesaurus anecdotorum novissimus“ (1721—1729) Boglister fra Bayern.

2) Konrad Burdach: Die pfälzischen Wittelsbacher und die alt-deutschen Handschriften der Palatina. Centralblatt 1888: 131—132. — Th. Gottlieb: Über mittelalterliche Bibliotheken. Einleitung 3—5. — Ferd. Eichler: Quellensammlung zur Geschichte des deutschen Bibliothekswesens. Centralblatt 1903: 221—229. — Ludvig Traube: Vorlesungen und Abhandlungen herausgegeben von Fr. Boll. I 72, II 14—15. — Centralblatt 1907: 237.

mærke de omfangsrige Bøger Montague Rhodes James: *The ancient libraries of Canterbury and Dover* (1903) og Mary Bateson: *Catalogue of the library of Syon monastery* (1898), det sidste Værk har nogen Interesse for Skandinavien, eftersom Syon var Klosterkoloni fra Vadstena.

De nordiske Lande er de yngste Kulturlande, de kom sent til Kristendommen og Latinen — som Saxo fyndigt stiller sammen — og de led mest under det Brud i Udviklingen, Reformationen medførte, og under den grundige Ødelæggelse af disse „gamle Munkebøger, som til intet nyttige ere“. Studiet af Middelalderens boglige Kultur laa længe hen og blev først taget op paa det Sted, hvor gode Skatte gemtes, nemlig i Upsala, hvor Auri-villius 1782 skrev sin Afhandling: „*De bibliothecis medii ævi in Sviogothia*“, og langt senere Annerstedt og Collijn under Arbejdet i *Carolina Rediviva* førtes ind paa bibliotekshistoriske Forskninger¹⁾.

Fra Upsala fik Gustav Storm en Codex indeholdende en Liste over Biskop Arne af Bergens Bibliotek, medens P. A. Munch i Vatikanet fandt en mærkelig Fortegnelse over de Bøger, Jens Grand ved sin Død havde efterladt i Avignon²⁾. Her skal ikke omtales det Kildestof, der efterhaanden er offentliggjort spredt i Diplomatarier og andre Publikationer i alle tre nordiske Lande; men de Forsøg skal nævnes, der er gjort i Norge og Sverige paa at give en sammenhængende Fremstilling af et begrænset

1) Annerstedt: *Upsala Universitetsbiblioteks historia intill år 1702*. (1894). — Collijn: *Svenska boksamlingar under medeltiden*. Samlaren 1902, 1903, 1904, 1906. — *Katalog öfver Västerås läroverksbiblioteks inkunabler* (1904). — *Katalog der Inkunabeln der kgl. UB. zu Upsala* (1907).

2) *Norsk historisk Tidsskrift* 2 II 185—192. — *Afn. O* 1860: 172—175.

Stykke nordisk Bibliotekshistorie med det Maal at prøve Dannelsesvilkaarene i vor Middelalder — L. Weibulls Arbejde: „Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden“ (1901) og O. A. Johnsens Afhandling: „Norske gejstliges og kirkelige institutioners bogsamlinger i den senere middelalder“ (1908)¹).

De Undersøgelser, som meddeles i det følgende, har haft til Maal at vinde Overblik over, hvad der fandtes af Bøger i Middelalderens Danmark; Skaane er draget med ind, thi vel har Landsarkivar L. Weibull gjort det første og største Arbejde for dette Landskab, men det synes unaturligt, naar Spørgsmaalet er om Danmarks boglige Kultur, at lade Lund Stift ude af Betragtning.

Først skal berettes om Domkirkernes Bøger, Bispernes og Kannikernes Biblioteker og om Skolebøger, dernæst om Klostrenes Bogsamlinger, om Bøger, der fandtes hos Sognegejstligheden og ved Kirkerne rundt i Landet, tilsidst om Bøgerne i Lægfolks Eje²).

I. Domkirkernes Bøger.

Der er skrevet meget om vore Domkirker — at sige Domkirkebygningen — meget lidt er sagt om Domkirken som Centrum for Kultur — om Domkirken som det Sted, hvor Gudstjenesten fik sin højtideligste Form — om Domkirken og Stiftstaden som Samlingssted for Mænd med Kundskaber og Erfaring, Mænd, der havde læst og set sig om paa Rejser, ofte Folk af de store Slægter, der

¹) Sproglige og historiske Afhandlinger viede Sophus Bugge 73—96.

²) Under mit Arbejde har jeg faaet god Hjælp fra mange Sider, men navnlig af Dr. Johannes Lindbæk, Underbibliotekar V. Madsen og Underbibliotekar Carl S. Petersen, hvem jeg skylder megen Tak.

sad inde med Tradition — om Bogsamlinger i Stiftstaden og om Skrivestuer knyttede til Domkirken — lad os sige en Lundeskriveskole paa samme Vis, som man taler om en Winchesterskole og en Canterburyskole, hvorfra Manuscripter med Særpræg udgik.

Under Omtalen af de Bøger, der er bevarede fra vore Domkirker, kommer Spørgsmaalet om en hjemlig Skriveskole straks frem. I Upsala Universitetsbibliotek er en Evangeliebog fra det 12. Aarhundrede (Cod. Ups. C 83), som forud tilhørte Lund Domkirke og tilmed maa være skrevet for denne Kirke. At Evangeliaret engang var i Lund, fremgaar af en Indskrift, der i Følge Benzeliis haandskrevne Katalog stod foran i Bogen i tidligere Tid, før Codex fik nyt Bind. Indskriften lyder: „Isti sunt qui juramento suo ecclesie s. Marie et b. Laurentii martiris assignaverunt quartam partem: In Scadathorp videlicet Bovi Kimb, Tuki Smith de Hacstath, Tosti de Tostaryth, Gummi de Esgiryth, Olaf de Dagstorp, Tuki de Nutathorp, Thrughut oc Nicles oc Ønd de Aggathorp, Magnus de Thrygilstorp, Poul et Nicles de Rychanum.“ Stednavnene fører os til Frosta Herred i Skaane; Skuddarp, Hagestad, Toftaröd, Eskeröd, Dagstorp, Nötarp, Åagerup og Trulstorp ligger alle i Kreds om Kirkebyen N. Rörum. Ecclesia s. Marie et b. Laurentii er Lund Domkirke.

At Bogen er gjort for en Laurentii Kirke, ses paa første Blad, der har et helsides Billede: øverst St. Laurentius i en Bygning med Murkrone og Taarne¹⁾, derunder St. Hieronymus og Pave Damasus, og nederst St. Laurentius og en bedende Klerk, hvortil Indskriften:

¹⁾ Jfr. Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller, Nr. 36, 37, 192.

„Martyr Laurenti precibus succurre petenti“ („Martyr Laurentius, hjælp ved din Forbøn den, der beder Dig“). Evangeliebogen har ret rig Udsmykning: Kanontavler, Initialer, et Billede af Christi Fødsel samt 4 Evangelistbilleder paa Purpurgrund, mønstret med Guld. Disse sidste Billeder erindrer meget stærkt om Evangelistbillederne i Codex Thott 21, 4to (sæc. XII), og lægger man Haandskrifterne Side om Side, bestyrkes man i den første hastige Formodning, at de to hører sammen; dog er det Thottske Manuskript det omhyggelige, fine Arbejde, medens Upsalabogen ser ud som en Art Kopi af noget ringere Art¹⁾.

Hidtil vidste vi intet om, hvorfra Thott 21 4to stammede, men det synes, som ogsaa dette Haandskrift lige saavel som Upsalacodex C 83 hører hjemme i Lund, hvortil følgende Iagttagelser fører os.

Den lille Evangeliebog Thott 22 4to, et Haandskrift fra det 12. Aarhundredes Begyndelse, bærer Indskrift: „Plenarius capituli Lundensis“, skrevet med Haand fra det 15. Aarhundrede, men sandsynligvis var Bogen længe før i Lund. Der er nu det mærkelige Forhold, at Perikopelisterne i Thott 22 4to og Thott 21 4to stemmer overens, og naar undtagelsesvis Thott 21 4to afviger fra Thott 22 4to, skyldes det en Skrivefejl i Hast eller en Fejl-læsning. Under megen Syslen med disse Ting har jeg aldrig set to Perikopelister, der var ganske lige, men vel Perikopelister, der viste nærmere eller fjærnere Slægtskab og bar Mærker af deres Proveniens, og mener derfor at turde opstille den Hypotese, at Thott 22 4to har

¹⁾ Bemærkning af Dr. A. A. Bjørnbo. Upsalahaandskriftets billedsmykkede Blade, Kanontavler etc. er fotograferede paa det kgl. Bibliotek. Miniaturkoinmissionens Samling.

været brugt under Udarbejdelsen af Thott 21 4to, ligesom Evangelistbillederne i Thott 21 4to syntes at have været Mønster for Evangelistbillederne i Cod. Ups. C 83. Upsalahaandskriftet var i Lund paa et tidligt Tidspunkt at dømme efter Indskriftens gamle Navneformer, — Thott 22 4to var i Lund i det 15. Aarhundrede; — jeg ser ikke andet end, at Thott 21 4to klemmes mellem de to som mellem Skjolde.

Det vilde være af Interesse at se de to Epistolarer fra c. 1100, Landsarkivar Weibull omtaler som stammende fra Domkirken, og tillige med disse de Haandskrifter, der maa antages at være gjorte i Lund, Liber daticus og Colbazaarbogen, — alle har de Initialer eller anden Udsmykning. Maaske er her Stof givet, der hænger sammen og kunde tjene en Undersøgelse af Spørgsmaalet om en Skriveskole i Lund. I den Forbindelse vil der være Grund til at huske paa en Optegnelse fra det 12. Aarhundredes Slutning i Lund Domkirkes Gavebog, nemlig Noten under 11. Marts: „Obiit Marcus scriptor“ (Skriver Marcus døde)¹⁾.

Omtrent en Snes Haandskrifter er bevarede, der fordem var i Lund Domkirkes Eje; til de af L. Weibull nævnte kan føjes en Del af en Bibel med Paaskrift: „Liber capituli Lundensis secunda pars“ (Gl. kgl. Saml. 1310 4to) og tre Lovcodices (AM. 23 4to, 28 4to, 37 4to).

Langt fattigere er vore andre Hovedkirker. Alt, hvad der er tilbage, er følgende: Et Haandskrift af jydsk Lov (c. 1300), som vist har tilhørt Ribe Domkirke, siden en Edsformular for Kannikerne i Ribe læses Bl. 1 tillige

¹⁾ C. Weeke: Lunde Domkapitels Gavebøger 57.

med nogle andre andre Optegnelser vedrørende Kapitlet¹⁾, — endvidere 3 Haandskrifter fra Roskilde, nemlig Hexaëmeron (sæc. XIII), et hæsligt Manuskript med medicinsk Indhold (sæc. XV.) og et Breviar (c. 1500), som Trondhjem Ærkebisp Erik Valkendorf skænkede Kapitlet i 1522²⁾. Fra Aarhus er to Codices, som nu findes i Upsala Universitetsbibliotek henholdsvis under Signaturen C 120 og C 587. Cod. Ups. C 120, der hører til de la Gardies Donation, har paa Bindets Inderside Indskriften: „Liber capituli ecclesie Arusiensis“, og Bogen, en Pergamentcodex, skreven c. 1300, indeholder: Postilla super epistolas Paulinas, super cantica canticorum, ecclesiasten, librum sapientie et epistolam ad Hebræos. — At Cod. Ups. C 587 har tilhørt Aarhus Domkirke, skønnes af nogle Optegnelser (sæc. XV) om Aartider i denne Kirke Bl. 58. Haandskriftet (sæc. XIII—XV) rummer: Albuchasis: Liber de conservatione sanitatis. Conspectus diocesum ecclesie Romano-catholice et Græco-catholice. Sermones. Gau-

1) AM. 286 fol. — Om Resterne af Ribe Domkirkes Bøger i det 18. Aarhundrede bemærker Terpager: Ripæ Cimbricæ 228: Sed ex omnibus mss. vix duo hodie supersunt codices nullius fere momenti, pauci dantur quidem impressi sed ejusdem plane sortis.

2) E don. var. 155 4to har Bl. 1 Indskriften: „Liber ecclesie Roskildensis“. — Gl. kgl. Saml. 231 fol. Bl. 1: „Istum librum contulit magister Nicolaus, dictus senior, natione Polonus, quondam phisicus Cristierni, regis Dacie, ecclesie sancti Lucii Roskildensis, ut in eadem ecclesia cantetur omni die —“. — Cod. Lund. Medeltidshs. Nr. 34 Bl. 1': „Reverendissimus in Christo pater, dominus Ericus Walkendorp [!], archiepiscopus Nidrosiensis et apostolice sedis legatus, quondam huius ecclesie prepositus dignissimus, hunc librum suis impensis scriptum dedid [!] ad usum pauperum sacerdotum huius ecclesie Anno domini 1522“. [Registreret for Vidensk. Selsk.'s Kommission af Underbibliotekar Carl S. Petersen.]

fridus de Trano: Summa decretalium. Aristoteles: Mag-norum ethicorum libri 1—2¹).

Bogens første Stykke, en Afhandling under den spanske Læge Albuchasis' Navn, fører til Spørgsmaal, om den arabiske Litteratur i Oversættelse fandt Vej herop; og dertil er at sige, at „Avicenna med visse andre medicinske Bøger“ 1389 overdroges Ribe Domkirke, ligesom Johannes Dacus i Følge St. Geneviève Nekrologium gav dette Kloster „Avicennam cum quibusdam aliis libris medicinalibus“ (Avicenna tillige med visse andre medicinske Bøger); Jens Grand havde medicinske Bøger, hvis Forfatternavne klinger arabiske, uden at det har været mig muligt at finde Rede paa dem; fremdeles rummer en mærkelig Upsalacodex (Cod. C 647) af hvilken i det mindste en Del har tilhørt en dansk Dominikaner, blandt meget andet ogsaa Smaastykker af Averroes, Avicenna og Algazel.

Saavidt de bevarede Haandskrifter, — og nu staar kun de indirekte Kilder til Raadighed: Inventarielister, Testamenter, og nekrologiske Optegnelser i Dødebøger, der vel kan berette noget om Domkirkens Bøger i det lange Tidsrum fra det 11. Aarhundrede til Middelalderens Slutning, men aldrig give os saa meget, at vi kan faa rigtigt Skøn over Bogmassen endsige forsøge at rekonstruere et af Katedralbibliotekerne.

Exempelvis kan vi tage Efterretningerne om Bøger, der tilhørte Roskilde Domkirke. I 1292 faar Kirken et Psalterium i Følge testamentarisk Bestemmelse af Gythæ, Hr. Skielm Bangs Datter: „S. Lucii kircke udi Roschiile

¹) Da det er naturligt at stille Vor Frue Kirke i København sammen med Katedralerne, nævnes her AM. 202 S^{vo}, som er mærket „Liber b. virginis Hafniensis“.

ith psalterium, som er X march werdt och schall legis udi chorit udi enn jern lenncke“¹⁾. Fra det 14. Aarhundrede hører vi om forskellige kirkeretlige Skrifter, der skænkes til Kirken²⁾, men af størst Interesse er „Gesta Danorum“, vistnok et Saxohaandskrift, som Kanniken Semundus Johannis gav i 1386³⁾.

Ved det 15. Aarhundredes Begyndelse grundede Dekanen Laurentius Johannis et Bibliotek i S. Sigfrids Kapel i Følge en Note fra Roskilde Dødebog (Hamsfort: Chronologia secunda Aar 1419): „VI non Martii Roschildiæ moritur Laurentius Johannis decanus. Hic fecit librariam in sacello sancti Sigfridi“, en Note, der maa forstaas saaledes, at Dekanen gav nogle Bøger til Domkirken at gemme efter middelalderlig Skik i nævnte Kapel⁴⁾.

I 1434 skænkede Dekanen Laurentius Nicolai Domkirken „bibliam, decretales, Sextum, Clementinas cum distinctionibus Henrici Boych super secundum, tercium, quartum et quintum libros decretalium“; i 1503 gav Hans Urne Vincentius af Beauvais: Speculum historiale i to

¹⁾ Erslev: Testamenter 37.

²⁾ Ibid. 91: Hugucio super decretum, Innocentius super decretales. Ibid. 120: Summa Hostiensis.

³⁾ Ibid. 153.

⁴⁾ SRD I 323. — Mon denne Roskildedekan skulde være identisk med Forfatteren af „Stella clericorum“? — Som Tillæg til Meddelelsen om nordiske middelalderlige Forfattere (Historisk Tidsskrift 8. R. III 234) kan følgende gives. I Xenia Bernardina II, Handschriften-Verzeichnisse I 195 er omtalt et Haandskrift fra Heiligenkreuz (sæc. XV): „Disputata super libros de anima magistri Beronis de Ludosia“, — og et andet fra Lillienfeld (sæc. XIII), der blandt andet indeholder: „Quadrans correctus a Petro Dano“ (ibid. 530). I blandt den sjællandske Biskop Christian Worms Manuskripter var „Alkindus de radiis cum commentariis Petri de Sædlandia monachi“, Ms. 46 4to. (AM. 905 4to).

store Bind¹⁾. Fra det 15. Aarhundredes Midte har vi Optegnelser om Udlaan af Bøger, der giver nogen Kundskab om Domkirkenes Eje: Biblen, — snart den hele Bog, snart enkelte Skrifter af gammel Testamente eller ny Testamente — og Bibelkonkordantser; endvidere Nicolaus de Lyra, Petrus Lombardus, Thomas Aquinas; nogle Prædikener („sermones Jacobi de Voragine“, „sermones et questiones Hieronymi“, „sermones de dominicis et de sanctis“); Kirkeretten nemlig „Decretum“, „Decretales“, „Sextus“, „Clementinæ“; nogle Skrifter over Kirkeret samt juridiske Haandbøger; lidt Medicin, endelig Seneca, Petrus Comestors Bog: „Historia scholastica“ og Excerptværket: „Manipulus florum“²⁾.

Iblandt de Efterretninger, som nys er meddelte, er en og anden, som kan kalde Spørgsmaal frem om Børgernes Anbringelse, Katedralbibliotekernes Ordning, kort sagt den tekniske Side af Sagen, som her bedst finder sin Drøftelse.

Bogsamlingens Navn var i ældre Tid „armarium“, i yngre Tid „liberia“; „bibliotheca“ betød Bibel, den hele Bibel³⁾. Et egentligt Biblioteksrum kommer ikke paa Tale; derimod hører vi om Bøger, der gemmes i Sakristiet eller i et af Kirkens Kapeller; de liturgiske Bøger laa i Koret og paa Altrene rundt om i Kirken; andre Bøger var lænkede til Pulte, de laa fremme til alminde-

¹⁾ Erslev: Testamenter 205. — DM. I 297.

²⁾ Infrascripti receperunt libros a capitulo anno domini 1459. (SRD. VIII 324—325.)

³⁾ E. M. Thompson: Handbook of Greek and Latin palæography (Udg. af 1893) 55. — S. Berger: Histoire de la vulgate 3. — Ms. Thott 3 4to er en Bibel, skreven i det 13. Aarhundrede; sidst i Haandskriftet læses: „Explicunt interpretationes bibliothecæ.“

ligt Brug¹⁾ ofte efter udtrykkeligt Ønske fra den, der havde skænket Domkirken Bogen, som det hedder i Otto Boecii's Testamente: „Item moralia Gregorii, que simul fecimus scribi dominus Johannes de Steen presbiter et ego, do ecclesie Ripensi, sic quod ponantur allicubi in loco apto, ut possint studere volentes habere paratum accessum ad ea perpetuo et incathenentur, et orent studentes etiam pro dicto domino Johanne, qui dedit ad hoc partem suam“ (Fremdeles giver jeg til Ribe Kirke Gregors Moralia, som Præsten Hr. Johannes Steen og jeg lod skrive, paa det Vilkaar at Bogen lægges et eller andet Sted paa en god Plads saaledes, at de, der vil læse i den, altid kan have let Adgang dertil; Bogen skal lænkes, og de, der læser i den, skal bede ogsaa for nævnte Hr. Johannes, som gav sin Del dertil)²⁾).

I Følge consuetudines canonicæ, optegnede i Nekrologiet fra Lund, havde Kantor Tilsyn med Bøgerne: „In ipsius cantoris custodia sit armarium librorum. Debet ergo scire nomen eorum et notare, qui sint extra armarium, ne quis per negligentiam perdatur“ (Under Kantorens Opsyn skal Bogsamlingen være. Han bør altsaa kende Bøgernes Navn og optegne dem, der er borte fra Biblioteket, at ingen gaar tabt ved Forsømmelighed)³⁾).

Bibliotekssignaturer kender jeg ikke fra danske mid-

¹⁾ C. Weeke: Lunde Domkapitels Gavebøger 334. — Terpager: Ripæ Cimbricæ 226. — Repertorium 3566. — Ribe Oldemoder udg. af O. Nielsen 114—115. — Om Bøgernes Anbringelse rundt om i Kirken og Klosteret jfr. Serapeum 1849: 350 og Catalogi veteres librorum ecclesiæ cathedralis Dunelmensis 46.

²⁾ Erslev: Testamenter 200.

³⁾ Om Udlaan jfr. Viborg Domkapitels Statuter Aar 1480 (Ann. eccl. II 580). Lund Domkapitels Statuter Aar 1489 (Samlinger utg. af M. Weibull II 50).

delalderlige Codices¹⁾, og heller ikke er der i de faa bevarede Bøger nogen Bogliste, som man ofte i Udlandet finder i de gamle Haandskrifter, idet en Fortegnelse over Kirkens eller Klosters Bøger er indførte paa et tomt Blad. Den eneste fyldige Bogfortegnelse, der er tilbage fra vor Middelalder, er Listen over Slesviglektorens Bibliotek gjort i 1519²⁾. Den har systematisk Inddeling, idet Bøgerne falder i 3 Grupper: „In sacris litteris“, „In iure“, „In naturalibus, historiis, artibus humanitatis et aliis“; der er trykte og haandskrevne Bøger Side om Side; en enkelt Gang føjes til Titlen „impressus“, oftere „scriptus“, men oftest er Bogens Navn givet uden nærmere Bestemmelse, et Forhold, man meget godt kender fra fremmede Kataloger fra denne Tid; Hovedmassen af Bøgerne har dog sikkert været trykte.

Naar vi nu forlader Biblioteksteknikken, om man saa tør sige, og undersøger Slesviglisten for Indholdets Skyld, saa finder vi her et helt godt Vidnesbyrd om boglig Kultur ved en af vore Domkirker i Middelalderens sidste Dage. Listen indeholder saadanne Skrifter, som en Lektor i Teologi havde Brug for: Bibeltekster, Fortolkninger, patristisk Litteratur, fremdeles Prædikensamlinger, Homelier af Kirkefædrene, Prædikener af Bernhard af Clairvaux og af den sene Middelalders meget yndede italienske Prædikanter Franciskaneren Robertus de Licio

1) Om Signaturer paa Neumünstercodices se nedenfor i Kapitlet om Klosterbiblioteker. — Th. Gottlieb: Ueber mittelalterliche Bibliotheken 301—329.

2) Inventarium librorum spectantium ad domum lectoris ordinarii Slesuicensis quod ego inveni in eadem domo anno XIX super festo Michaelis. [Gott. Ark. 157 (cam. III caps. XL pag. 334—336).] Listen bliver offentliggjort i Danske Magazin af Dr. Joh. Lindbæk, som har fundet den i Rigsarkivet.

og Dominikaneren Leonardus de Utino. De vidtudbredte Prædikensamlinger „Sermones Pomerii“, „Sermones Mefret“ og „Sermones thesauri novi“ fandtes ogsaa i Lektorens Hus. Der var Andagtsskrifter som Ludolphus de Saxonia: De vita Jesu Christi og en hel Del Smaa-bøger af opbyggelig eller oplysende Art, den rimede Vejledning ved Skriftemaal „Peniteas cito“ og større kateketiske Værker som Henricus Herp: Speculum aureum de præceptis divine legis, Johannes Nider: Præceptorium seu explicatio decalogi samt „Manuale confessorum“ af samme Forfatter. Der var Dogmatik, Kirkeret, liturgiske Bøger, blandt hvilke „Ordinarium Sleswicense“ mærkes¹⁾, og endvidere nogle Skrifter om Gudstjenesteskik saasom den gammelkendte Bog Guilhelmus Durandus: Rationale divinorum officiorum og Johannes de Lapide: Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium.

For os knytter vel den største Interesse sig til de Værker, der maatte findes af historisk og klassisk Litteratur og af Renaissancelitteratur, og her kan nævnes Vergil og Ovid, Persius og Juvenal, Martial og Lukan, Herodot og Plutark, de to sidste naturligvis i latinsk Oversættelse. Af Historie er der foruden Florus, Orosius, Cassiodor: Historia tripartita og Petrus Comestor: Historia scholastica, som læstes meget i Middelalderen, vor egen Saxo, sikkert Udgaven af 1514, tillige med den nyere Tids Værker Æneas Sylvius: Historia Bohemorum og Platina: De vitis pontificum. Og hermed naar vi Renaissancens Italien: Petrarcha, hvis Breve findes i Slesvig

¹⁾ Ordinarium, ordinarius, ordinale er en Bog, der indeholder Vejledning med Hensyn til vedkommende Kirkes Gudstjenesteskik paa forskellige Dage og Tider. Ordinarium Slesvicense er gaaet tabt som saa mange andre af vore liturgiske Bøger.

ligesom hans tre moralfilosofiske Værker: *Secretum seu de contemptu mundi*, *De vita solitaria*, *De remediis utriusque fortunæ* og hans latinske Oversættelse af Boccaccios Fortælling om den taalmodige Griseldis, — Æneas Sylvius, som er repræsenteret ved en Række Skrifter deriblandt: *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia*, — fremdeles Gasparinus Barzizius, Guarino, Giovanni Tortello, Maphæus Vegius, Poggio og Picus de Mirandula, — i et og alt et helt lille Stykke Humanisme¹⁾.

Der er endnu et Vidnesbyrd om, at den ny Tid stille havde holdt sit Indtog i Danmark, — en Liste fra det 16. Arhundredes tredje Aarti over en stor Mængde Bøger, som laa gemte i Tønder og Kister i Malmø og Lund²⁾. Naar man ser paa denne Liste, er den første Tanke, at her er en Fortegnelse over de Værker, som efter Reformationen i Følge kongeligt Bud blev samlede sammen fra Kapitler og Klostre³⁾; men ved nærmere Prøvelse lægger man Mærke til en Række Bogtitler, som ikke er gamle Kendinge fra de middelalderlige Biblioteker, og til nogle Skrifter, der forekommer i sært mange Exemplarer: „Petri

1) Af Bogsamlingerne ved Slesvig Domkirke synes endnu omkring Aar 1700 Rester at være tilbage. Der findes nemlig i den Thottske Samling (1044 fol) en „Catalogus der Bücher so in der Schleswigschen Thum-Kirchen Bibliothec befindlich“, efter Dr. L. Bobés Udtalelse vistnok skrevet med Breitenaus Haand. Katalogen giver en Række Bogtitler, der fører os tilbage til den katolske Tid, saaledes: *Johannis de Janua, ordinis fratrum prædicatorum, grammatica sive Catholicon*, — *Vincentii Beluacensis: Speculum morale*, — *Ludolphus de Saxonia: De vita Jesu Christi*, — *Nicolai abbatis Siculi notæ in libros decretalium*, — *Liber chronicarum opera D. Hartmanni Schedelii Noribergæ 1493*, etc.

2) Ogsaa denne Liste har Dr. Johannes Lindbæk fundet i Rigsarkivet; den bliver offentliggjort i *Danske Magazin*.

3) Weibull: *Bibliotek och arkiv* 14.

legistæ parabolæ“ 48 Stykker — „Breviarium Lundense“ 199 Stykker — omkring en halv Snes af hver af de følgende Bøger: „Serpens antiquus“, „Scholastica declaratio“, „Enchiridion sacerdotale“, Nicolai de Aquavilla: Sermones, „Doctrinale sancte et provide vite“, „Opera allegoriarum“, — og op mod et Tusind Exemplarer af „Historia sancti Clementis“¹⁾; alle disse Bøger er Parisertryk og med Undtagelse af „Breviarium Lundense“ alle udgaaede af Jodocus Badius' Officin²⁾; overhovedet sætter Parisertryk og blandt disse atter Jodocus Badius' Bøger Præg paa vor Liste, og Analysen fører til den Hypothese, at her foreligger en Registratur over konfiskeret Gods, et stort Lager af Skrifter, som i den katolske Tid har ligget til Salg i Lund og maaske ogsaa i Malmø, hentet ind i Landet ved Initiativ fra Domkirkens Mænd og for en stor Del hentet fra Paris, hvor man havde gode Forbindelser; maaske har en Svend fra Jodocus Badius eller Jodocus Badius i Forbindelse med andre Bogtrykkere i Byen ført de mange Parisertryk fra Aarene 1510—1520 herop.

Efter denne Hypotese vil Listen ikke direkte give Bidrag til Spørgsmaalet om dansk Bogeje i Middelalderen, men indirekte siger den dog noget om dansk Kultur, thi det er klart, at, naar de mange Bøger blev sendte til Landet eller blev indforskrevne af Lunds Domkirke, skete det under Forudsætning af, at der var Mulighed for Salg, — under Forudsætning af, at der i Danmark var saa megen Kultur, at man kunde tage mod disse Værker, som ikke alle var smaa Traktater og nemme Bøger for

¹⁾ Historia sancti Clementis er et Tillæg til Breviarium Lundense. Dette Tillæg findes i Universitetsbibliotekets Exemplar.

²⁾ Ph. Renouard: Bibliographie des impressions et des oeuvres de Josse Badius Ascensius. (Paris 1908.) Hr. Underbibliotekar V. Madsen har gjort mig opmærksom paa dette Værk.

hver Mand, men i nogen Udstrækning vægtige Arbejder og sjældne Tryk.

Den klassiske Litteratur, den ældre Middelalders Litteratur og Historien er repræsenteret ved Cicero, Plinius, Ausonius, Alcimus Avitus, Plutark, Agathias, Tacitus, Sueton, Justinus, Josephus, Orosius, Gregor af Tours, Sigebert af Gembloux, Geoffrey af Monmouth, „Opus historiarum M. Antonii Sabellici“, Baptista Fulgosus: *De dictis factisque memorabilibus*; særlig kan mærkes „*Mare historiarum in lingua Gallica*“ (la mer des histoires). Den ny Tids mangeartede Stræben erkendes gennem en Række Bogtitler som Laurentius Valla: *De voluptate ac vero bono*, Hieronymus de Ferrara (c: Savanarola): *De simplicitate christane vite*, Hieronymus de Ferrara: *Triumphus crucis*, Erasmus: *De duplici copia verborum*, Franciscus Irenicus: *De gestis Germaniæ*, Petrus Crinitus: *De honesta disciplina*, Sebastian Brant: *Navis stultorum*, „*Malleus maleficarum*“ og mange flere. Listens almenkendte theologiske og opbyggelige Litteratur skal ikke omtales, men der vil være Grund til at gøre opmærksom paa de danske Inkunabler, som findes i stort Tal — Saxo Grammaticus (14 Exemplarer)¹⁾, Petrus Legista: *Parabole*, „*Vocabularium ad usum Dacorum*“, „*Missale ad usum Lundensem*“, „*Hore in Danica lingua*“, der forekommer i 235 Exemplarer og vistnok er identisk med Christian Pedersens Udgave af „*Vor Frue Tider*“, „*Breviarium Lundense*“, „*Breviarium Roschildense*“, „*Diurnale ad usum Lundensem*“, — en Inkunabel, som ikke er bevaret og heller ikke kendt af Omtale, vor Liste nævner 58 Exemplarer, — „*Orarium Danicum de impressione Haffniensi*“,

¹⁾ Et Saxohaandskrift „1 gammel Saxo bonden“ er registreret, men Noten er alter streget ud.

„leges Jucie“, „Statuta synodalia“, „Evangeliae paa danske“ og de mange Hundrede Exemplarer af „Historia sancti Clementis“¹⁾).

Disse Inkunabler fortæller, hvorledes Gejstligheden brugte den ny Kunst i Kirkens Tjeneste, og minder om, at der i Lund Domkapitel i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede var en Mand med Vovemod til at tage nyt Arbejde op og sejt Taalmodighed til at føre det til Ende; det er troligt, at Christian Pedersen, medens han færdedes i Paris, hos Bogtrykkerne og særligt hos Vennen Jodocus Badius, har talt for Oversendelsen af Bøger, at han ogsaa paa den Vis har villet udrette noget for sit Land og sin Kirke.

II. Bispernes og Kannikernes private Bogsamlinger.

Naar man gennemlæser Lund Domkirkes Mindebøger, lægger man Mærke til de mange udlandske Navne rundt fra Domkirker og Klostre, indførte i Bøgerne i det 12. Aarhundrede; disse Navne taler om Klosterkolonier, der kom ind i Landet, og fremmede Kirkemænd, som arbejdede heroppe, om en Indvandring, der vel ikke talmæssigt har været meget stor, men kulturelt har haft sin Betydning. Samtidig og navnlig i de følgende Aarhundreder søgte de danske ud til de fremmede Lærdomscentre til Paris, Orléans og Bologna²⁾; senere drog Skarer til Universite-

¹⁾ „Puerilia“ og „Facetus“ er ikke i Listen. Jfr. Paludan: En middelalderlig Skolebog. Nord. Tidsskrift for Filologi. Ny Række X 83.

²⁾ Først i det 13. Aarhundredes sidste Aarti besluttes det at optage de danske i den tyske Nation i Bologna. Fra 1292 til 1300 (begge Aar indbefattede) indføres da 15 danske Navne i Nationens Protokol, et mærkeligt stort Tal i Sammenligning med, hvad senere fulgte, thi i det 14. Aarhundrede optegnes kun 1 dansk Navn og gennem det 15. Aarhundrede 8 Navne.

terne i Tyskland til Prag og Cølln, Erfurt og Leipzig, Rostock, Greifswald og Wittenberg; ganske faa kom til Heidelberg, Basel, Freiburg i. B. og Frankfurt an der Oder¹⁾.

Den stadige Strøm frem og tilbage gjorde, at de danske fik Del i den europæiske middelalderlige Kultur. Denne Kultur havde et stærkt Præg af Uniformitet, hvilket dels skyldtes det fælles Grundlag, Kristendommen og Latinen, dels var fremelsket ved de store Lærdomscentre, der ved Middelalderens Midte samlede Disciple fra alle Verdenshjørner. Læsning og Studieformer var væsentlig de samme fra Land til Land, og i Bibliotekerne vilde man blandt Bøgerne finde gamle Venner, hvad enten man færdedes ved Fyrisaa eller Cam, ved Seine eller ved Arno. Forskellen mellem ældre og yngre Kulturlande, mellem rige og fattige Steder kunde vel gøre sig gældende, og de forskellige Tidsafsnit indenfor Middelalderen havde hvert sit Særpræg, men i det store raadede Enhed og Ensartethed. For Danmarks Vedkommende

De 4 Mænd, som indskreves i det 16. Aarhundredes første Aarti, var alle fra Slesvig Stift (E. Friedländer et C. Malagola: *Acta nationis Germanicæ universitatis Bononiensis*).

- ¹⁾ G. Erler: *Die Matrikel der Universität Leipzig*. Lpz. 1895—1897. — A. Hofmeister: *Die Matrikel der Universität Rostock*. Rostock 1889—1892. — H. Mayer: *Die Matrikel der Universität Freiburg i. B.* Freiburg 1907.

De danskes Studeringer i Udlandet fortjente en Undersøgelse, skønt Stoffet er stridigt, og det kan være svært at faa Sammenhæng i Fremstillingen, endsige Farve over Skildringen. Der er Spørgsmaalet, om de danske har været i Oxford og Cambridge, Spørgsmaalet om Studieophold ved Retsskolen i Orléans, en nøjere Prøvelse af Pariserstudierne baade i ældre Tid og efter Aar 1333, da liber procuratorum nationis Anglicanæ tager sin Begyndelse, thi Navnene er indførte i denne Bog med nogen Vilkaarlighed; der kunde trænges til en Oversigt over de Folk, som har Magister- og Dokortitel, og man kunde ønske at høre lidt om Studenternes Boliger, Læsning og Bogkøb, Landsmænds indbyrdes Forhold og meget andet.

kan vi finde Bekræftelse derpaa, medens vi prøver vore Bispers og Kannikers private Bogsamlinger.

Først en Oversigt over Stoffet.

Det var vel værdt at kende Ærkebisperne Eskils, Absalons og Jakob Erlandsøns Bøger, thi just disse tre havde haft Evne til at finde Tidens dygtige Folk og Foregangs-mænd i Udlandet og knytte dem til sig; vi maa tænke paa Eskils Forbindelse med Bernhard af Clairvaux og Biskop Peder af Chartres, Absalons Forbindelse med Stephan af Tournay og Abbed Vilhelm, og Jakob Erlandsøns Tilknnytning til Lincolnbispen Robert Grosseteste og Francis-kaneren Adam de Marisco. Men vi ved intet om Eskils Bøger; vi ved, at Jakob Erlandsøn skænkede Bøger til de 12 Skolarers Hjem i Roskilde, men Bogtitlerne nævnes ikke¹⁾; om Absalon mindede kun to Bøger i Sorø Klosters Eje, et Justinushaandskrift og et Valerius Maximushaandskrift, begge med Paategning: „Liber sancte Marie de Sora. Per manum domini Absalonis archiepiscopi“ (Sankt Marie af Sorø Bog. Ved Ærkebiskop Absalons Haand)²⁾.

¹⁾ Repertorium 211.

²⁾ Valerius Maximushaandskriftet gik til Grunde ved Universitetsbibliotekets Brand i 1728. Justinushaandskriftet findes i det kgl. Bibliotek Gl. kgl. Saml. 450 fol. — Om Indskriftens Betydning har der været nogen Tvivl; Gram, Langebek, Suhm, C. Bruun og H. Olrik mener dog, at den rigtigste Tolkning maa være, at Codex er en Gave fra Absalon, ikke Absalons Arbejde. (Dän. Bibl. VII 467. — SRD. V 456. — Historie af Danmark VIII 598. — Kort Udsigt over det phil. hist. Samfunds Virksomhed i Aaret 1856—1857: 27. — H. Olrik: Absalon I 29.)

Hertil kan føjes følgende Iagttagelser, gjorte under Studiet af middelalderlige Bøger og Bibliotekskataloger.

Naar man vilde betegne Giveren, skrev man: *Ex dono, de dono*. Exempelvis læses i en Bogliste fra det 14. Aarhundrede: „Item epistole Pauli glosate de dono Roberti de Hane“. (G. Oliver: Lives of the bishops of Exeter and a history of the cathedral [Exeter 1861] 307.) En Bog fra Marieklostret i Ci-

Lund Domkirkes Liber daticus nævner de Skrifter, Ærkebiskop Andreas Sunesøn gav til Domkirken; Ribe Nekrologium omtaler Biskop Johannes Hees Boggave. Testamenter, udstedte af Ærkebiskop Karl, Bisp Jakob af Roskilde, Ærkebiskop Niels Johansøn Bild, Biskop Eskil af Ribe m. fl. giver alle en større eller mindre Række Bogtitler, men nu og da lader de forstaa, at Testator ejede flere Bøger end just de nævnte¹⁾. Endelig er der den pavelige Bibliotekars Registrant over, hvad Jens Grand efterlod sig ved sin Død i Avignon 1327, en Bogfortegnelse paa 81 Poster omfattende Theologi, Kirkeret, Romerret, filosofiske og

rencester har Indskrift (sæc. XIV): „S. Mariæ de Cirencester. Ex dono magistri Nicholai de Preston“. (SB. der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philos. hist. Abth. CXXXIX Abh. IX 35.)

Naar Skriveren nævnte sig selv, hed det: *Scriptus per manum (per manus), explicit per manum, finitus per manum* etc. F. Ex. læses i Münchenhaandskriftet Clm. 4637 Bl. 98: „Explicit formula noviciorum per manus Ottonis monachi“ (sæc. XIV), og Clm. 8097 Bl. 241': „Finitus est liber missalis secundum breviarium chori ecclesie Augustensis per manus Johannis dicti Bayr, scriptoris hospitalis sancti spiritus . . . 1328“.

For at betegne den, der havde været Overbringeren af en Boggave, Executor af et Testamente, skrev man: „*Traditus per manum, datus per manum*“. Som Exempel tages Bibl. de l'Arsenal Nr. 396, der har Paategning (sæc. XIII): „datus per manus executorum“. (Cat. général des mss. des bibliothèques publiques de France I 264.)

Efter dette vil man forstaa, at *per manum*, den enkeltstaaende Formel uden vedføjte *scriptus* eller *datus*, *traditus*, kan have dobbelt Mening. Alene staaer Formlen *per manum* forøvrigt meget sjældent; jeg erindrer kun eet Exempel: „S. Marie de Cirencester per manus Deodati et Fulconis, postea cantoris, sub Gilleberto cantore“ (sæc. XII) (SB. der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philos. hist. Abth. CXXXIX Abh. IX 24).

¹⁾ Erslev: Testamenter 71: „Item libri nostri omnes exceptis illis, quos legavimus, ut premittitur, heredibus nostris cedant.“ Ibid. 151: „Ipsius scolaribus actores, libros et poetas nostros reliquos.“

historiske Værker og Medicin; Registranten gør imidlertid ikke Krav paa Fuldstændighed, idet den slutter med Ordene: „Item sunt quidam caterni constitutionum Dacie seu illarum partium et quidam libri uulgares illarum partium seu alii quaterni nullius ualoris nec digni extimatione“. (Fremdeles er der visse Læg indeholdende Forordninger fra Danmark eller de Egne og visse Bøger paa Folkesproget fra de Egne eller andre Læg, der ikke duer og ikke er en Vurdering værd)¹⁾.

I Slutningen af Middelalderen er Kilderne meget fattige. Ærkebiskop Birger Gunnerson taler i sit Testamente om nogle Bøger, men giver ikke nøjere Oplysning²⁾, og samme drilske Faamæltighed iagttager Roskildebispen Lage Urne, idet det i hans Testamente hedder: „Alle Bøger in Theologia, in artibus, in utroque iurium et humanitate legamus nepotibus nostris magistris Johanni Teetz et Nicolao Teetz ac nepotibus nostris ex fratribus et sorore“³⁾. Tilsidst kunde nævnes en Fortegnelse over Bøger og andet Inventar efter Sigende fra en Biskopsgaard i

1) Afno 1860: 175. Denne Note om Bøger, som aabenbart var danske, lærer, at Jens Grand ikke udelukkende havde samlet sit Bibliotek under sin Omflakken i Udlandet, men at han havde ført Bøger med hjemme fra. Ogsaa under Processen er der gentagne Gange Tale om Ærkebispens Bøger, idet Jens Grand fører Klage over, at man havde røvet af hans Bøger, mens Kongen svarer, at det kun gælder een Bog, en „liber necromanticus“ paa omtrent 14 Læg; i denne Bog i den sorte Kunst plejede Ærkebispens flittigt at læse, efter hvad Folk sagde.

2) AM. 293 fol. Bl. 21. — Ann. eccl. II 400. Dr. Lindbæk har givet mig denne Henvisning. — AM. 23 4to og AM. 28 4to har været Ærkebiskop Birgers Bøger i Følge Paategningen: „Istud legisterium est elemosina domini Birgeri archiepiscopi Lundensis etc. pro usu sedis Lundensis in Schania ipso die nativitatis Joannis Baptiste 1515“.

3) DM. 3. 3. 217.

Fyens Stift fra Tiden 1530—1532, om ikke Listens Proveniensen var meget usikker¹⁾.

Kundskab om Kannikernes Bøger søger vi ad de samme Veje²⁾, og naar vi da faar overset den samlede Bogmasse, vil Indtrykket være stor Ensformighed og en Smule Armod³⁾. Bispenses og Kannikernes Bøger er de almindeligste, vi kender fra fremmede Biblioteker, de samme dogmatiske og kirkeretlige Skrifter, samme Prædikensamlinger, opbyggelige Skrifter, Legender og Skolebøger, samme „specula“ (Spejle), „libri pauperum“ (Fattigmandsbøger) og kompilatoriske Værker med klingende Navne.

1) Aarsberetninger fra Geheimearkivet I Tillæg 31—32, IV Tillæg 38—39. Jfr. Dr. Lindbæks Bemærkning i vor Udgave i DM. af de ovenforomtalte Boglister fra Slesvig og Lund.

2) Bevarede er følgende Bøger, som engang var i Kannikers Eje: Cod. Holm. C 54, en Lovbog fra det 15. Aarhundrede, har Indskriften: „— — — iste liber attinet domino Jacobo Petri, canonico ecclesie Roschildensis“. Gl. kgl. Saml. 1813 4to er en af de Bøger, Dr. Peder Albertsøn, Kannik ved Vor Frue Kirke i København, skænkede til Universitetet. Endvidere skal i Udlandet endnu findes en haandskreven smuk Bibel, som har tilhørt Erik Valkendorf, Domprovst i Roskilde og Ærkebisp i Trondhjem (Bruun: Aarsh. og Medd. I 268—269 fn). Prædikensamlingen Thesaurus novus, trykt i Strassburg 1493, tilhørte Ribekanniken Magister Johannes Petri de Horsnes (Simon Hansen: Fortegnelse over Ribe Stifts Bogsamling). Roskildekanniken Laurids Olufsen ejede Krantz: Vandalia; Kanniken Mathis Pedersen fra Vor Frue Kirke i København havde Liber chronicarum, trykt i Nürnberg 1493, og vistnok ogsaa Polydorus Vergilius: Adagiorum opus, Basel 1525 (KhS. 4. 2. 221. Ib. 3. 4. 478).

3) L. Weibull skriver om Domkapitlet i Lund i det 14. Aarhundrede: „Det rör sig inom kapitlet ett rikt andligt lif som någon gång växer ut öfver de häfdvunna formerna. I sitt sekret sätter ärkebiskop Esger Juel det fint skurna klassiska Antinoushufvudet. Det är icke ett tomt prål: det är som symbolen på en ny tid, om hvars åskådning en och annan bok i kanikernas samlingar bär vitnesbörd.“ (Bibl. och arkiv 40). Jeg tror, dette er for meget sagt, thi vel synes Kannikerne i Lund ved denne Tid at have haft forholdsvis mange Bøger, men de er lidet mærkelige.

Jens Grand ejede „speculum Vincentii in 4 voluminibus“, „speculum juris“ og „speculum legatorum“, Benechinus Henrici af Aarhus, Kantor i Lund, ejede „speculum missæ“. Det førstnævnte Skrift er Vilhelm af Beauvais' Værk „speculum morale“ eller „speculum historiale“ eller „speculum naturale“ eller „speculum doctrinale“ maaske alle 4 „specula“. „Speculum juris“ og „speculum missæ“ er vel et Par Haandbøger i Jura og Liturgik, „speculum legatorum“ ved jeg ikke Rede paa; der var saa mange „specula“ i middelalderlig Litteratur — „speculum ecclesiæ“ (Kirkespejl), „speculum beatæ virginis“ (den hellige Jomfrus Spejl), „speculum regum“ (Kongespejl), „speculum virginum“ (Jomfruspejl), „speculum humanæ salvationis“ (Den menneskelige Frelses Spejl) etc. etc. Navnet skal stamme fra Augustin¹⁾.

„Thesaurus pauperum“ (Fattigmands Skat) hed en meget udbredt medicinsk Bog, som var i Kanniken Nicholaus Bunkaflos Eje. Titlen fører os til en Gruppe af Bøger, som var almindelige i den yngre Middelalder, Haandbøger til Brug for fattige Præster, der ikke kunde købe de store Værker; saaledes er „liber pauperum“ (Fattigmands Bog) en juridisk Oversigt, „panis pauperum“ (Fattigmands Brød) en Prædikensamling, „summa pauperum“ (Fattigmands Udtog) en rimet Vejledning for Sjælesørgere. Mest bekendt af alle „Fattigmandsbøgerne“ er „biblia pauperum“, Billedbiblen med nytestamentlige og gammeltestamentlige Scener, ordnede typologisk²⁾. Iblandt Bispers og Kannikers Bøger findes „biblia pauperum“ ikke, saa vidt vi ved, men Bogen har været her i Landet, derom vidner vore Kalkmalerier; Bircherod

¹⁾ Paul Perdrizet: Étude sur le *speculum humanæ salvationis* 1—2.

²⁾ Ibid. 126 ff.

fandt ogsaa i sin Tid sørgelige Rester af en billedsmykket „biblia pauperum“ ¹⁾).

„Manipulus florum“ (Blomsterkost) af Thomas af Irland fandtes i Jens Grands Eje saavel som hos Ærkebiskop Karl og Nicholaus Bunkaflo, det var en Bog med vid Udbredelse, et af de mange alfabetisk ordnede Samlingsværker med Udtog af alle mulige Autores; Forfatteren nævner som sine Hjemmelsmænd Dionysios, Ambrosius, Augustin, Hieronymus, Gregor, Bernhard, Hilarius, Isidor, Rhabanus Maurus, Plinius, Valerius Maximus, Macrobius, Cicero, Boetius, Seneca; dermed har han bygget et grundmuret Hus efter god middelalderlig Skik, thi alt skal hvile paa Autoritet. „Nil autem in eo pono, nisi quod majorum commendat traditio“ (Men jeg skriver ikke andet i Bogen, end hvad Overleveringen fra Fædrene godkender), siger Forfatteren til „Imago mundi“ ²⁾, og Richard de Bury citerer efter Grammatikeren Phocas:

„Omnia cum veterum sint explorata libellis
multa loqui breviter sit novitatis opus“ ³⁾.

Nu er Spørgsmaalet, om vore Kirkemænd foruden disse karakteristiske middelalderlige Andenhaandsværker har været i Besiddelse af nogen Oldtidslitteratur.

Et enkelt græsk Forfatternavn møder vi, det er Hippokrates, hvis vidt udbredte Aforismer var i Jens Grands Eje, mens Kantoren Benechinus havde et andet hippokratisk Skrift ⁴⁾, begge naturligvis i latinsk Over-

¹⁾ Dän. Bibl. IV 396.

²⁾ Dette Værk ejede Kanniken Tucho Thuronis.

³⁾ Richard de Bury: Philobiblon edidit Thomas 82.

⁴⁾ Erslev: Testamenter 121: „Item magistro Magno librum continentem plures tractatus videlicet aureum memoriale sacerdotum, phis[i]onomiam Ypocratis cum aliis libellis in una ligatura.“

sættelse, thi Græsk var næsten et glemte Sprog i Vest-europa¹).

Ingen af de romerske Oldtidsforfattere findes hos Jens Grand, men Overgangen mellem Oldtid og Middelalder er repræsenteret ved Palladius: *De agricultura*, Boethius: *De consolatione philosophiæ* og Isidor: *Etymologiæ*, det sidste Værk dog vistnok kun i Fragment, eftersom den pavelige Bibliotekars Vurderingssum er mærkelig lav. Iblandt Ærkebiskop Niels Johansøn Bilds Bøger var en Cicero og dertil „*derivationes Prisciani*“ og Solinus: *De mirabilibus mundi*, som han skænkede til Lund Skole, og end flere af disse „*libri scholastici*“ var i hans Eje, siden han i sit Testamente nævner „*actores, libros et poetas nostros reliquos*“, der skal gives til et Par Skoledrenge. Kanniken Tucho Thuronis havde Ovids *Metamorfoser* tilligemed „*de arte amandi et alii Ovidiani in uno volumine*“, mens Benechinus af Aarhus ejede „*dicta Senecæ*“, en Bog, som næppe skulde nævnes blandt Oldtidsskrifter, da den efter Titlen at dømme kun er Udpluk af Senecas Værker, men just gennem disse „*dicta*“, „*authoritates*“, „*proverbia*“, „*flores*“ hentede Middelalderen en stor Del af sin Kundskab om Oldtiden.

Det er ikke raadeligt at bygge nogen Mening af dette spinkle Materiale, hentet fra et snævert afstukket Omraade, men undres vi alligevel en Smule over, at der

¹) Sandys: *A history of classical scholarship* I passim. — L. Traube: *Vorlesungen und Abhandlungen*, herausgegeben von Fr. Boll II 83—89. En højere Mening om Middelalderens Kundskaber i Græsk har Montague Rhodes James, se Kapitlet: *The Christian Renaissance* i *The Cambridge modern history* vol. I.

Nyborgpræsten Johannes Svenonis' *Breviar* fra 1477 (Cod. Ups. C. 447) har Bl. 60 *Pater noster* og *Aue Marie* paa for-dærvet Græsk, skrevet med latinske Bogstaver, det første Græsk, jeg ved om, paa dansk Grund.

findes saa faa Oldtidsskrifter herhjemme, og at Udpluk og Sententser maa gøre Fyldest for rigtige Bøger, vil det være ret at huske paa, at, medens den klassiske Litteratur havde været i Ære i den ældre Middelalder ude de gamle Kulturlande, blev disse Studier senere en god Stund uden megen selvstændig Betydning: „Non debemus in eis consenescere, sed potius a liminibus salutare“, var Abailards Ord¹⁾. —

Af Kirkefædrene forekommer intet Skrift i Katalogen over Jens Grands Bibliotek; Ærkebiskop Niels Johansøn Bilds Testamente nævner Gregors Moralia, Homelier og Dialog; de øvrige biskoppelige Testamenter har intet af Oldkirkens Værker. Lundekantoren Benechinus ejede Origenes' Homeli over Højsangen²⁾ i latinsk Oversættelse, Augustin: Enchiridion og en Del af Gregors Moralia, mens Dekanen Sven Saxtorp foruden Augustins Enchiridion og Fortolkning til Genesis havde Skriftet „De vera innocentia“. Otto Boecii, Kannik i Ribe og Slesvig, havde i Fællesskab med en anden ladet „Moralia super Job“ skrive til Ribe Domkirke; intet Værk fra Kirkens ældre Tid nævnes saa hyppigt som Gregors Moralia — herhjemme saavel som i de andre Lande.

Alt i alt er dette ret fattigt, men Fattigdommen kan i nogen Maade forklares ved den Bevægelse bort fra Old-

¹⁾ Denifle: Die Universitäten des Mittelalters 754, 99.

²⁾ Erslev: Testamenter 123: „Item domino Akoni presbitero in Eskilstorp librum de ecclesiasticis institutionibus et diversis penitentiis (?) et omeliam Origenis super cantica et incipit sic: In primitiva“. Ordene „In primitiva“ er de første Ord i Codex og Begyndelsesordene til den første Afhandling, som ikke synes at være andet end Johannes Belet: Summa de ecclesiasticis institutis, der netop indledes med Ordene: „In primitiva ecclesia“.

kirkens Litteratur, som iagttages ved Universiteterne og rundt i Europa omtrent fra det 13. Aarhundrede ¹⁾. —

Middelalderens mest almindelige historiske Kompilationer var vist Dominikaneren Martin af Troppaus Krønike og Petrus Comestors Bibelhistorie „*Historia scholastica*“, og just disse to Værker træffer vi hyppigst hos vore Bisper og Kanniker. „*Historia scholastica*“ var blandt Andreas Sunesøns Bøger og i Ærkebiskop Niels Johansøn Bilds og Kantoren Benechinus' Biblioteker. Martin af Troppaus *Chronica* nævnes i Registranten over Jens Grands Bogsamling og i Ærkebiskop Niels' og Kanniken Niels Erlandsøns Testamenter. Justinus og Valerius Maximus var i Absalons Eje; disse to latinske Historieværker var ikke sjældne i middelalderlige Biblioteker, men de gør helt godt her blandt Petrus Comestor og Martinus Polonus. Bedst af alle synes dog Kanniken Semundus Johannis' Bog „*Gesta Danorum*“, thi under den Titel skjuler sig vistnok et Saxohaandskrift.

Vi maa til Slut gaa ud over de Grænser, Kapitlets Overskrift satte, og forfølge Spørgsmaalet om klassisk, patristisk og historisk Litteratur paa dansk Grund, selvom Resultatet ikke kan blive meget andet end en Række Notater fra Haandskrifter.

Hvad klassisk Litteratur angaar, rummer Cod. Ups. C 587, Aarhus Domkirkes Bog, Aristoteles: *Ethica* og en anden Upsalacodex (C 647), der Bl. 159 bærer Indskrift (sæc. XV): „*Liber fratris Nicholai Laghonis de conventu Helsinburgensi ordinis predicatorum provincie Dacie*“, indeholder blandt meget andet Stykker af Aristoteles (Bl. 11—13, 31'—64) og af Prologen til Platons *Timaios* (Bl. 13'—18), alt paa Latin og

¹⁾ Denifle bemærker (*loc. cit.*), at Studiet af Kirkefædrene ved Universiteterne træder i Skygge, og at de patristiske Manuskripter i den yngre Middelalders Bogsamlinger viger for Summæ, *Quæstiones* og smaa Traktater. — Jfr. Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands* V 241.

skrevet i det 13. Aarhundrede. Bogen er imidlertid gjort af forskellige Dele, og det er ikke givet, at Broder Nicholas Lagonis har ejet de ældre Parter af Codex.

Samme mærkelige Bog rummer Stykker af Cicero: De senectute og De amicitia og af Apuleius: De deo Socratis, mens Cod. Ups. C 614, som engang tilhørte Benedictus Ringstadensis, har Excerpter af Seneca.

Nogen klassisk Litteratur fandtes ogsaa i det gamle Universitetsbiblioteks Pergamentcodices, som efter al Sandsynlighed hørte Danmark til, men hverken kan tidfæstes eller stedfæstes nøjere; eksempelvis kan nævnes Capsa Ambrosii pars I ordo IV Nr. XXIV: „Ouidius de remedio amoris. Epistolæ de Ponto. De arte amandi. Tristium i. M.“ — eller Capsa Ambrosii pars II ordo II Nr. XVII, en god middelalderlig Skolebog, som ved Siden af „Catonis disticha“, Sedulius, Prudentius og Mathæus af Vendôme indeholdt Horats' Ars poetica, Breve og Satirer. (Cod. hist. litt. 77 4to i Hamborg Stadbibliotek efter Fritz Burg: Die Capsa Ambrosii der früheren Universitätsbibliothek 48, 56).

Glimtvis ser vi, at den humanistiske Bevægelse og Bogtrykkerkunsten har ført klassisk Litteratur hertil. I Slesviglektorens Liste af 1519 var Vergils Aneide, Servius' Kommentar, Ovid og Lukan, endelig Persius, Juvenal og Martial med Kommentarer. Enkelte bevarede Inkunabler¹⁾ peger i samme Retning, saaledes et Exemplar af Terents, trykt 1499, med Ejernoten: „Nicolaus Olai alias Vindinghe“ (UB.) og en Ciceroudgave af 1498, der indeholder Epistolæ ad familiares, de officiis, de amicitia etc. og har Paategning: „Pro joanne bangh de fielstedt“ og „Nicolaus bangius me possidet“ (UB.).

Fra Klostre og Klosterfolk stammer følgende Stykker af patristisk Litteratur — Hieronymus: Epistolæ (sæc. XII) fra Løgum²⁾ og Hieronymus: Commentarius in ecclesiasten (sæc.

¹⁾ Ved megen Imødekommenhed fra Bibliotekernes Side har det været mig muligt Stykke for Stykke at gennemgaa Inkunablerne — danske og fremmede paa Universitetsbiblioteket — danske alene paa det kgl. Bibliotek.

²⁾ Wolfenbüttel Ms. Gude Lat. 51.

XI), der udgør de 60 første Sider i Cod. Ups. C 250, som Franciskaneren Kanutus Johannis købte i Lund af Johannes Kath, Kustos i Lund Kustodi, endelig Augustinus: De heresibus i Herisvadbogen E. don. var. 138 4to.

I det gamle Universitetsbibliotek var adskillige Skrifter af Kirkefædrene (tiest Gregor og Augustin, en enkelt Gang Ambrosius, Hieronymus, Athanasios og Origenes); den danske Proveniens er vel nogenlunde sikker, men om Bøgernes Alder lader sig intet sige.

Det rigere Stof, der staar til Raadighed for de sydligere Landes Historie, lærer, at der mod Middelalderens Slutning kom den Tid, da man søgte tilbage til Kirkefædrene, da man fremdrog patristisk Litteratur fra Bibliotekernes Skjul, da græske Forfattere oversattes paa ny, de overleverede Texter underkastedes en første Prøvelse, og endelig Bogtrykkerkunsten bidrog til, at Skrifterne spredtes videre end nogen Sinde før¹⁾. Denne Renaissance paa kirkeligt Omraade skimter man i Slesviglektorens Bogsamling, som ikke blot har Skrifter af Gregor og Augustin, men ogsaa af Ambrosius, Lactantius og Cyprian —, Eusebios, Cyrillos og Chrysostomos; man skimter den ogsaa i nogle Samlinger, som vel først kendes fra efterreformatorsk Tid, men sagtens i deres Oprindelse gaar tilbage til Katolicismen — Ove Bildes Bøger, skænkede til Aarhus Domkirke i 1545, Øm Klosters Bibliotek, hvorover Fortegnelse blev gjort 1554, og Lütke Naamensens Bibliotek²⁾. En Mængde Inkunabler i det gamle Universitetsbibliotek, vistnok hentede sammen fra Kapitler og Klostre efter Reformationen, bringer samme Bud³⁾.

Det gamle Universitetsbibliotek gemte ogsaa historisk Litteratur f. Ex. Geoffrey af Monmouth: „Historia Brittonum in membrana“, nævnt i Fortegnelsen af 1603 saavel som i For-

1) M. R. James: The Christian Renaissance. The Cambridge modern history I 585 ff.

2) Ny D M. I 240 — Suhm: Ny Saml. 3. 1. 312. — O. H. Møller: Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche den Stifter der lateinischen Schule in Flensburg Ludolphum Naamani betreffen 45.

3) Universitetsarkivet Nr. 146 b.

tegnelsen af 1662, og „Orosius, in membrana, med een Lencke i“ i Listen over Afleveringen efter Historikeren Niels Krag¹⁾; disse Historiebøger er gaaet til Grunde ligesom Sorø Klosters Adam af Bremen Codex og Herisvads Ælnothhaandskrift og den historiske Litteratur, der blev taget itu, og hvoraf kun et og andet Brudstykke er fundet. Af Saxofragmenter er fremdraget et Par Blade (sæc. XIV), som vistnok maa henføres til Esrom, og et Brudstykke, der kom fra Skaane²⁾; fremdeles Brudstykker af Josephus³⁾, Justinusfragmenter (sæc. XI eller X), der maaske stammer fra Øm Kloster, og et Blad af en smuk gammel Codex af Adam af Bremen⁴⁾.

III. Skolebøger.

I Udlandets middelalderlige Bibliotekskataloger finder man ofte en Gruppe Bøger, benævnt „libri artium“, „libri scholastici“, „libri puerorum“, „libri grammaticales“ eller „libri scholarum“; Bøgerne er de samme rundt i Landene, og de bliver som Helhed de samme gennem det 13., 14. og 15. Aarhundrede. Der er grammatisk Lærebøger som Ælius Donatus' og Priscianus' Arbejder endvidere Alexander de Villa Dei: Doctrinale og Ebrardus Bethuniensis: Græcismus; en lille Række Klassikere, nemlig Cicero (oftest „De senectute“ og „De amicitia“), Sallust, Ovid (baade ægte og uægte Skrifter), Horats, Vergil og

¹⁾ Birket Smith 119.

²⁾ Kall Rasmussen: Om to nylig fundne Fragmenter af en Codex af Saxo. Aarsb. fra Geh. Ark. I Tillæg 23. — Nordisk Tidsskrift for Filologi I 369, II 41. — Plesner: Et Brudstykke af en hidtil ukendt Codex af Saxo. Aarsb. fra Geh. Ark. VI Tillæg 6—8.

³⁾ Birket Smith 17 fn.

⁴⁾ J. L. Heiberg: Om nogle nye Fragmenter af et Justinus Haandskrift. Nordisk Tidsskrift for Filologi. Ny Række III 275. — O. Nielsen: Levninger af danske Haandskrifter fra Middelalderen. KhS. V 438.

Lukan, Juvenal, Persius og Statius, undertiden Terents; fra den efterklassiske Tid forefindes Claudian, Prudentius, Sedulius og Boethius, og af middelalderlige Digtere nævnes Alanus de Insulis („Anticlaudianus“, „Carmen de planctu naturæ“), Petrus de Riga („Aurora“), Theodolus („Ecloga“), Mathæus Vindocinensis („Thobias“); et meget yndet lille Skrift er „Disticha Catonis“, moralske Rim, som bærer den gamle Romers Navn til Anbefaling, men rimeligvis stammer fra det 4. Aarhundrede; „Ilias Latina“, kort og godt kaldt „Homerus“, træder i Stedet for den rette Homer; Odos Digt: De viribus herbarum gaar under Macers Navn, og sammen med „Macer“ knyttes Marbod, en fransk Forfatter fra det 12. Aarhundrede, der har skrevet et Skrift om Stene „Lapidarius“; endelig er at nævne Regnebøger og Lærebøger i Musik¹⁾.

Man kender let de middelalderlige Haandskrifter, der har været brugt i Skolen; ofte er en hel Række af de nysnævnte Skrifter samlede i eet Bind. Som Exempel kan vi tage en Bog fra Worcester Kapitelbibliotek (Worcester F 147, sæc. XIV) indeholdende følgende Stof: „Libri ethici Catonis“, Claudianus: De raptu Proserpinæ, — „Doctrinale“ og „Græcimus“, — Gautier de Châtillon: Gesta Alexandri Magni, — Horats, Juvenal, Persius og

¹⁾ Bogliste fra Fürstenfeld Cistercienserkloster Clm. 6914 i München Statsbibliotek. — Lionel Charlton: The history of Whitby and of Whitby abbey (York 1779) 112—114. — Gottlieb: Ueber mittelalterliche Bibliotheken 293. — Serapeum II 257, VI 38. — Centralblatt 1903: 13. — Mittheilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte 1906. — Jfr. Gustav Storm: Den Bergenske Biskop Arnes Bibliothek. Norsk hist. Ts. 2. 2. 185. — Emil Olmer: Boksamlingar på Island 1179—1490. Denne sidste Bog har Hr. Underbibliotekar Carl S. Petersen gjort mig opmærksom paa.

Lukan m. m.¹⁾. En Münchencodex (Clm. 7740, sæc. XV) indeholder blandt andet „Græcismus“, „Cato“ og en Anstandslære „Liber facetiæ sive moralis“; et andet Haandskrift i München Statsbibliotek (Clm. 237, sæc. XV) har Skrifter af Alanus de Insulis og Pseudo-Ovid, endvidere Bernardus Gestensis: Palpanista, en Lærebog i Bordskik kaldet „Phagifacetus“ og meget andet. Nogle Manuskripter fra Neumünster Kloster, der efter deres Indhold maa regnes til „libri artium“, skal omtales i næste Kapitel.

Middelalderlige Boglister har vi ikke fra Danmark og kan da ikke pege paa en samlet Gruppe „libri artium“, men spredt i de gejstlige Testamenter lægger vi Mærke til de Bøger, der skænkes til Skole, Skolemester eller Skolarer, og vi kender Navnene igen. Præsten Vilhelm i Ribe skænker til Hr. Jakob, som benævnes „præpositus scolarium“, en Regnebog („compotum cum anexis“), Ovidius: De remedio amoris, Theodolus med Glosser og den lille „Græcismus“, Hr. Michael, som kaldes „scolasticus“, faar den bedste „Græcismus“ og nogle Prædikener, Skolaren Lars „Auctoritates Senecæ“. Ærkebiskop Niels Johansøn Bild giver til Lunde Skole Papias: Elementarium doctrinæ rudimentum, en af de store middelalderlige Ordbøger, der bygger paa tidligere Tidens Arbejde²⁾, endvidere Cicero, „derivationes Prisciani“ og Solinus: De mirabilibus mundi; for Johannes Bonde, som vistnok er Skolar, bestemmer han „Brito“ sagtens Guilhelmus Brito: Vocabularium, en velkendt Bibelordbog³⁾, og endelig slutter han af: „Ipsis scolaribus actores, libros et poetas

¹⁾ Schenkl: Bibliotheca patrum Latinorum Britannica. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philos. hist. Abth. CXXXIX Abh. IX 64—65.

²⁾ Traube: Abhandlungen und Vorlesungen II 74, 76 ff.

³⁾ Traube loc. cit.

nostros“. Benechinus Henrici af Aarhus bestemmer for Skolen i Lund en Sangbog og atter et af de middelalderlige Lexica, nemlig Alexander Neckam: De utensilibus sive de nominibus utensilium, dertil 4 „auctores“, Skolemester i Lund Magister Petrus giver han Ovidius: De vetula, Skolemester Elauus i Aarhus faar „massam compoti cum aliis declaracionibus tabularum et scriptum super computum manualet et algorismum“, efter Titlerne at dømme en Række af de almindelige smaa Lærebøger i Regning og Kronologi, maaske Arbejder af Petrus de Dacia. Størstedelen af Thuco Thuronis Bøger var Skolebøger, — „Doctrinale“ og „Græcismus“ med Kommentarer, som han giver til sin Skolar, Skrifter af Ovid, „Macer“ og Stenbogen, „Historia Alexandri Magni“, „Phagifacetus“ og „Palpanista“, som han deler ud til forskellige andre Personer.

I det gamle Universitetsbibliotek var en og anden af disse Skolecodices med broget Indhold som f. Ex. capsa Ambrosii pars II ordo II Nr. 17¹⁾; og den arnemagnæanske Samling har nu om Dage nogle Haand-

¹⁾ „Catonis disticha. Additi sunt e regione versus rhythmici eodem numero.

Horatii ars poetica cum scholiis extemporaneis.

Ejusd. Satyrae cum scholiis.

Epistolae cum scholiis.

Sedulii Poëmata.

Theobaldi carmen, incipiens:

Tres leo naturas, et tres hunc inde figuras.

Carmen de Sacra Agnete. Initium:

Agnes sacra sui pennam scriptoris inauret.

Prudentii carmen:

Eua columba fuit tum candida, nigra deinde.

Theoduli carmen: incipiens:

Aethiopum terras jam fervida torruit æstas (inedit).

Tobias metricæ, incerti. Incipit:

Ex agro veteri virtutum etc.

skrifter, med grammatisk og komputistisk Stof (AM. 202 8vo, 204 8vo, 809 4to), som maaske har tjent til Skolebrug. Komputistisk Stof og Matematik finder man i Ny kgl. Saml. 275 a 4to og i Stockholm kgl. Bibliotek Nr. 12 i Stephens: Förteckning öfver de förnämsta brittiska och fransyska handskrifterna, Bøger fra det 13. Aarhundrede af en meget almindelig Type¹⁾.

De Bøger, som først og fremmest mangfoldiggjordes ved Trykken, var saadanne, der havde vundet Hævd og Yndest gennem Generationer, hvorfor de ældste Tryk bidrager til at holde Billedet af Middelalderen fast for os; det gælder Skolelitteraturen saavel som anden Litteratur Prædikensamlinger, opbyggelige Skrifter etc.²⁾.

Straks virkede den ny Kunst saa at sige konservativt, men, idet den gjorde et hastigere Tempo muligt, kom den snart til at virke til Fremskridt. Man brændte de gamle Guder. „Oc alle gamle Alexandri Bøgher, Puerilia met Faceto, Per Laale, Equiuocationes Mathæi, Sinonima Britonis, Joannes de Garlandia, Grecista, Laby-

Prudentii: *Senex fidelis prima credendi via est.* etc. et Psychomachia.*

Saaledes er Indholdet af Codex i Følge Cod. hist. litt. 77 4to i Hamburg Stadbibliotek (Fritz Burg: Die Capsa Ambrosii der früheren Kopenhagener Universitätsbibliothek 57—58), jævnfør hermed Indholdsangivelsen efter Katalogen af 1603: „Cato. Itim Horatius de arte Poëtica. Ejusdem Sermones et Epistolæ. Itim Sedulius. Physiologus. Vita S. Agnetis. Præd., liber historiarum. Theodolus. Tobias. Prudentius“ (Birket Smith 92).

¹⁾ Jfr. Hist. Ts. 8. R. III 255.

²⁾ Den ældste trykte Skolelitteratur fra Danmark er:

Remigius seu Dominus que Pars. 1486 (?). Stephan Arndes, Slesvig. — Donatus 1489, 90 (?). Gotfred af Ghemen, København. — Fundamentum in Grammatica. Regulæ fundamentales artis grammaticæ. 1493. Gotfred af Ghemen, København. — Petri Laale: Parabolæ. 1506. Gotfred af Ghemen, Køben-

rintus oc alle andre gamle Bøgher them skulle the antworde wor Skultus och ladhe them brende“¹⁾).

IV. Klosterbiblioteker.

Skønt den Verdensflugt, der fører til Klostret, intet har med Kultur at gøre, skønt Ordensstifterne med deres religiøse Krav ofte har staaet uforstaaende over for Studier og Billedkunst, og enhver Genfødelse af de asketiske Idealer kaldte bort fra Bøgerne, blev Klostret dog i Middelalderen et naturligt Hjem for boglig Syssel — en Kulturbærer trods alt. Saaledes var det ude i Europa, og saaledes maa man tænke, det har været i Danmark; har vi end ikke haft et Bobbio eller Monte Cassino, et Corbie, St. Gallen eller Reichenau, saa har vi dog haft stille Steder for Arbejde, og vi maa tro, at vore Klostre har været som Planteskoler i et Land, der trængte til Røgt. Meget ved vi ikke derom, thi Ødelæggelsen er stor.

Først er at nævne de mange Ildsvaader, der hjem-søgte Klostrene i Middelalderen. I Aaret 1241 lagdes

havn. — Petri Laale: Parabolæ. 1508. Gotfred af Ghemen, København. etc. etc. (Bruun: Aarsb. og Medd. I).

Om Puerilia og Facetus, sandsynligvis trykte i Paris paa Christian Pedersens Foranstaltning, se J. Paludan: En middelalderlig Skolebog. Nord. Ts. for Filologi. Ny Række X 83.

Domprovst Hans Urne skænker ved Testamente fattige Peblinge i Odense „II hundrede Bøger som Donather, Regulas, Facenus, tres Partes Alexandri udi octava, hvilke Bøger som nylig satt er“ (DM. I 297).

Jfr. den Side 15 ff. omtalte Liste fra det 16. Aarhundrede over Bøger, der laa i Tønder og Kister i Malmø og Lund; denne Liste har mange Exemplarer af Remigius, Donatus og ABC'er.

¹⁾ Christian II's Fdg. om de latinske Skoler (DM. VI 366). — Librorum qui ante Reformationem in scholis Daniæ prælegebantur notitiam conscripsit Erasmus Nyerup. Hafniæ 1784. — Librorum qui ante Reformationem in scholis Daniæ prælegebantur notitiæ mantissa ex museo Hielmstierniano per Erasmus Nyerup 1785.

Ringsted Kloster øde af Ild, 1243 brændte Nonneklostret i Roskilde og Holme Kloster, 1247 brændte Sorø Kloster med Kirken helt op, 1261 brændte Næstved Kloster; sandsynligvis har Luerne fortæret mange Haandskrifter.

Og var der et gammelt Haandskrift, maaske medtaget af Ild og Vand, maaske slidt af mange Hænder og nu ikke til megen Nytte, saa blev det skaaret itu til Brug ved Indbinding af andre Bøger. Saaledes er Indersiden af det smukke middelalderlige Bind om Evangeliebogen fra Dalby (Gl. kgl. Saml. 1325 4to) beklædt med et Par Pergamentblade af liturgiske Bøger fra det 11. og 13. Aarhundrede; Additamenta 49 fol. i Universitetsbiblioteket og Cod. Holm. C 54, C 63, C 64, Ms. Gude Lat. 51 (Wolfenbüttel) frembyder andre Exempler.

Det kunde ogsaa hænde, at Klostrene solgte deres Bøger, hvad enten det skete af Uforstand og Ligegyldighed eller af Nød¹⁾. Om disse Salg taler de halvt udslettede Ejermærker i middelalderlige Codices rundt om i Bibliotekerne i Europa. Man solgte, men skammede sig lidt derved og slettede Ejermærket ud, eller den ny Besidder raderede Navnet bort.

I Cod. Ups. C 250, som er fra det 11. Aarhundrede, læser man Bl. 1: „Iste liber est ecclesie sancte crucis . . .“ (Bogen tilhører Hellig Kors Kirke . . .). Trods Rasuren skimtes „in castallo“, hvorved man erfarer, at Bogen en Gang tilhørte Sigurd Jorsalfars Korskirke (Kastalalkirkja) ved Kongshelle. Paa et Stykke Pergament, fæstet

¹⁾ St. Albans afhændede 30 Bøger til den ihærdige Samler Richard de Bury (Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter 550). I Dr. Amplonius Ratincks Bibliotek var Bøger, som havde tilhørt ansete Klostre ved Rhinen (Schum: Beschreibendes Verzeichniss der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt XVIII).

til Bindet, men nu tabt, stod en anden Indskrift, som beretter om Bogens senere Skæbne: „Hunc librum emit frater Kanutus Johannis, quondam guardianus Stokholmensis, Lundis a fratre Johanne Kath, custode Lundensi; item ad usum librarie Stokholmensis deputatum per eundem“ (Denne Bog købte Knut Jönsson, fordem Gardian i Stockholm, i Lund af Broder Jens Kath, Kustos i Lund; samme Knut Jönsson gav den til Bogsamlingen i Stockholm)¹⁾. Cod. Ups. C 97 har paa Bl. 1 følgende Ejernote: „Istum librum glosatum super Jeremiam prophetam contulit domina Mectildis, quondam regina Dacie, fratribus minoribus... (Rasur) cuius memoria sit in pace Amen“ (Denne Bog med Fortolkning til Profeten Jeremias skænkede Fru Mechtilde, fordem Dronning af Danmark, de smaa Brødre... hendes Minde være i Fred). Denne Indskrift er overstreget, og en ny Haand (sæc. XIV) føjer til: „Quem nunc emit Hinricus de Balsec, notarius Wismariensis“ (Bogen er nu købt af Hinricus de Balsec, Notar i Wismar). Det kan være tvivlsomt, om Cod. Ups. C 97 har tilhørt et dansk Minoriterkloster, snarest har Enkedronning Mechtilde skænket sin Gave til et Hus i Holsten; men Cod. Ups. C 691, der bærer Indskrift: „Liber sancte Marie...“, stammer efter al Sandsynlighed fra et dansk Cistercienser-

¹⁾ Der har i Sverige sidst i Middelalderen rørt sig en stærkere Studiedrift, som har bevirket, at adskillige Bøger gik fra Norge og Danmark til Stockholm Graabrødrekloster eller til Vadstena. Cod. Ups. C 353 er en Vadstenacodex, som indeholder Prædikener og andre Optegnelser. Ved Indbindingen er brugt Blade med Regnskaber, hvori danske Stednavne og Personnavne forekommer: Daler, troyburgh, flensburgh; jacob hethe, johan smyth, aghy woghenssen, tucky tamissen, johan brothersøn, joon lyllæ, nicolaus brun, nicolaus laam, frelao kady, tocky dampy etc. — Jfr. Norsk historisk Tidsskrift 2. 2. 185 ff. — Vilh. Gödel: Fornnorsk-isländsk Litteratur i Sverige 20 ff.

kloster, thi Bogen var i efterreformatorsk Tid i Johan Friis' Bibliotek, hvor Anders Sørensen Vedel fandt den, men Johan Friis og det 16. Aarhundredes andre Samlere købte ikke Manuskripter i Udlandet, men erhvervede mangan god gammel Bog, der var husvild herhjemme efter Reformationen og Klostrenes Opløsning¹).

Endelig var der de Tab, vore Bogsamlinger led ved de litterært interesserede Italieneres Besøg. Vi kender Forespørgsler nu om Livius, nu om Paulus' Værker og Anbefalingsskrivelser for de Mænd, Paverne sendte ud, men om den Høst, de gjorde, ved vi intet sikkert. Det skulde da være, at en Esromcodex, der nu findes i Vatikanet, er ført fra sit Hjemland allerede i den katolske Tid²).

1) KhS. 5. 5. 777. — Vore Klostres økonomiske Forhold mod Slutningen af Middelalderen er ikke grundigt kendte. Der er et lille Træk, som kunde tyde paa, at der var Fattigdom til Huse, nemlig Afskriverarbejdet, der synes at være drevet efter Bestilling. Exempelvis kan nævnes Cod. Holm. C 43, en Lovcodex, som Bl. 178 har følgende Indskrift: „Thenne bogh lod Hjelloff Nielsson skrifue i Østerløff closter aar effter gusz byrd 1497. Herræ gut unde os so hær at leffue thet wi siden i himmerigi maa blifue. Amen.“ I Ørslev Kloster boede Benediktinernonner. Med det samme kan bemærkes, at dette vist er det eneste Vidnesbyrd fra Danmark om, at Nonner afskrev Bøger. Udefra er der Exempler nok ikke mindst fra den ældre Middelalder.

2) Voigt: Die Wiederbelebung des klassischen Altertums I 251, II 200—202. — A. A. Bjørnbo og Carl S. Petersen: Fyenboen Claudius Claussøn Swart, Nordens ældste Kartograf (1904) 239—241. — A. A. Bjørnbo og C. S. Petersen: Cl. Claussøn Swart (1909) 195—198 fn. — Th. B. Bircherod: De causis perditarum apud septentrionales et præsertim apud Danos antiquitatum. Dänische Bibliothek IV 380. — Leo X^s Brev 1517^{1/12}: Regesta *10 242. — Clemens VII^s Brev 1526^{17/1}: Regesta *11 734. — Mærk hvad Anders Sørensen Vedel skriver til Valdemar Parsberg: „Huad som Documenter udi Klostere anlanger, er vel huer mand vitterlig, at fast alle deris Bibliotheker ere plundrede i feide tid oc ellers aff udlendiske folck,

Den Ødelæggelse og Splittelse, som Bibliotekerne havde været udsat for under Katolicismen, var dog for intet at regne mod det Hærværk, der blev øvet ved Reformationen. Vel fandt Munkenes Bøger somme Tider Ly i Domkirkenes Bibliotek¹⁾, eller Kongerne sendte Folk ud til Klostre og Kapitler for at samle ind til Universitetet eller til et eget kongeligt „Liberi“²⁾; Adelsmænd³⁾, Historikere⁴⁾ og andre Bogvenner⁵⁾ sankede ogsaa sammen, men uendelig meget

som nogle Aar forleden er forloffuet at drage omkring heri Riget efter Documenter at søge Oss selft til liden fromme“. (Wegener: A. S. Vedel 207). — M. Vattasso et P. F. de' Cavalieri: Codices Vaticani Latini (Rom 1902) I Nr. 636.

- 1) Christian III^s Brev af 1546, hvorved Roskilde Domkapitel faar „alle thee Bøger, som thee gro Munche wdi Roskilde haffue til troer hende indset udi Mester Anders Globs Gard paa Rossengarden udi Kiøpnehaffn“ (DM. 3. 5. 172).
- 2) Christian III^s Brev af 1537 (L. Weibull: Bibliotek och arkiv i Skåne 14). — Christian IV^s Brev af 1641 (Suhm: Nye Samlinger 2. 1. 187). — S. Birket Smith: Om Københavns Universitetsbibliotek før 1728. S. 15.
- 3) Arild Huitfeldt; Chr. Rantzau; Holger Parsberg, der ejede Thott 22 4to; Niels Kaas; Johan Friis, der ejede Thott 710 4to og Gl. kgl. Saml. 3135 4to; Jørgen Seefeld; Gunde Rosenkrantz; Joachim Gersdorf, som havde Gl. kgl. Saml. 10 fol.; Henrik Rantzau, som 1584 i Lübeck købte „Liber conventus Nistadensis provincie Dacie“, et Martyrologium fra Nysted Franciskanerkloster. (J. B. Sollerius: Martyrologium Usuardi LX).
- 4) S. Birket Smith: Om Københavns Universitetsbibliotek før 1728. — KhS. 5. 5. 772—773 fn.
- 5) AM. 905 4to: „Catalogus librorum manuscriptorum Domini Christiani Wormii Sædlandie Episcopi“ har talrige middelalderlige Manuskripter. — I Sloane Ms. 2887 (British Museum) findes Bl. 43—51: „Fortegnelse over de Manuscripta, som findis i mit Bibliotheek. Ex Autographo B. Johannis Brunsmanni transcript: Hafniæ 1707. Adskillige af Johan Brunsmands Bøger „er indsyd i Munkepergament“. Indholdet er i de fleste Tilfælde uden Betydning for vort Æmne; kun mærkes Nr. 10 blandt Mss. in octavo: „Augustinus de fide ad Petrum, in membrana“, som kunde være en middelalderlig Bog. — AM. 1050^x:

gik tabt ved Fanatisme og Uforstand. Billedsmykkede Bøger blev klippede itu; saaledes fortæller Th. B. Bircheroed, hvorledes han erhvervede 11 store Pergamentblade med Billeder, som en Mand paa Landet havde pyntet sin Stue med; efter den ret udførlige Beskrivelse, som den gamle Odense-Rektor giver, var det en „Biblia pauperum“, der var kommet ham i Hænde; Texten, der ledsagede Billederne, var skrevet i „lingua antiqua saxonica-danica“¹⁾.

De store Pergamentblade egnede sig fortrinligt til Omslag om Regnskaber, og paa Lensmændenes Kontorer, hvor Bøger fra Kirker og Klostre ophobedes, sønderlemmede man de gamle Codices, saa længe der var nogle tilbage; først omkring det 17. Aarhundredes Midte synes Materialet at være opbrugt²⁾.

Sørgeligt bekendt er den udvalgte Prins Christians Bryllup 1634, da middelalderlige Manuskripter ved Fyrværkeriet maatte tjene til Festens Forherligelse³⁾.

„Catalogus mancriptorum quæ in Museo suo asservat Dominus Petrus Septimius, Pastor Hellested“ har mange middelalderlige Haandskrifter.

¹⁾ Dän. Bibl. IV 396.

²⁾ Overbibliotekar Dr. Larsen viste mig i Universitetets Arkiv en stor Mængde Blade, der tjente som Bind. Jfr. S. Birket Smith: Om Københavns Universitetsbibliotek 16. Iøvrigt er meget Materiale samlet i Mapperne Rostgaard 160 fol., Addit. 262 fol., AM. 1056 4to og i Mapperne paa det kgl. Bibliotek. Danske Ting findes i „Det norske Rigsarkivs Membranfragmenter, Afskrift af Dr. I. Undsets Katalog af 1881 med Tilføjelser indtil 1902“; ganske lidt er kommet til Stockholm. I den store Masse er der Omslag om Regnskaber fra Malmø Raadhus, Christianstad Lens Skattemandtal, Sølvborg Lens Regnskab, Helsingborg Lens Madskat, Holbæk Lens Regnskaber, kgl. Majestæts Regnskab af Ringsted Kloster, Skanderborg Lens Regnskaber, Apenrade Korn Register, Toldregnskaber fra Ribe og Toldregnskaber fra Assens etc. etc.

³⁾ Dän. Bibl. IV 388.

Og dermed maa den gamle Klage over Fortidens Synder være endt. —

Af Benediktinernes Biblioteker er kun nogle faa Bøger tilbage, nemlig det billedprydede Kalendarium fra Næstved (E. don. var. 52 fol.) og et Par Inkunabler ogsaa fra Næstved St. Peders Kloster¹⁾; et Folioblad indeholdende et Fragment af „Miracula s. Thomæ auctore Benedicto“ fandtes ved kgl. Majestæts Regnskab af Ringsted Kloster 1622—1623 og hørte vel oprindeligt hjemme i Klosterbiblioteket²⁾.

Dalby Augustinere ejede Haandskriftet Gl. kgl. Saml. 1325 4to, en Evangeliebog fra det 11. Aarhundrede med Evangelistbilleder og en Perikopeliste, der har Bremenhelgenen St. Wilhadus' Fest med Vigilie. De Optegnelser, der peger mod Dalby, er først fra det 14. og 15. Aarhundrede, men Navnet „Azor“, skrevet med gammel Haand (sæc. XII) Bl. 283' synes at sige, at Bogen længe har været i Danmark. Haandskriftet er bundet i et smukt middelalderligt Bind, og Dalby havde flere saadanne, at dømme efter Inventarielisten fra 1530: „Item 3 bøger beslagne met sølf och guld oc ligger ædelstene udii. Item 3 bøger beslagne met sølf och forgyllt po bode sider — —“³⁾.

Haandskriftet AM. 783 4to med opbyggelig Litteratur (Bonaventura, Suso, Thomas a Kempis) stammer fra Augustinerne i Grinderslev, Krøniken om Karl Magnus og hans Kæmper vist fra Børglum, siden man i Haandskriftet læser følgende Paategning: „Ar æftir gudz byrd

¹⁾ Bruun: Aarsberetninger og Meddelelser I 53—54.

²⁾ Kgl. Biblioteks Fragmenter. — Efterretning om et Par Bøger i Næstved og Ringsted. SRD. IV 308, VIII 358.

³⁾ P. Wieselgren: De claustris Svio-Gothicis 50. — Capsa Ambrosii i det gamle Universitetsbibliotek har haft to Bøger fra Dalby efter Fortegnelsen AM. 901 4to (Birket Smith 162).

1480 sancte Marie Magdalene aften i Børlum“; Manuskriptet er nu i Stockholm kgl. Bibliotek¹⁾.

I Helligaandsklostret i Randers skrev Prioeren Jens Mathiesen en lille Bog, Ny kgl. Saml. 120 4to, som indeholder Bernhard af Clairvaux: De consideratione ad Eugenium papam (Bl. 1—32) og „Anulus beate Marie virginis a sancto Bernardo edito“ (Bl. 32'—33')²⁾; efter al Sandsynlighed skrev samme Mand Haandskriftet Ny kgl. Saml. 134 4to med nogle Lægeraad (Latin, Dansk, Plattysk), „Compatio Philomene ad passionem domini nostri Ihesu Christi“, „Salutatio ad sacra Christi membra principalia“, „Verba sancte admonitionis venerabilis patris sancti Ffrancisci“; Bogens Størrelse, Indretning og Skrift er ganske lig nysnævnte Codex, og vi har da i disse to Smaa-bind et Vidnesbyrd om, hvad Art Læsning man søgte i Helligaandsordenen. Nogle Inkunabler, som har tilhørt Helligaandsklostret i Aalborg, er fundne i Stiftsbiblioteket³⁾.

Efterretning om et Par Bøger fra Karmelitterklostrene i Helsingør og Skelskør faar vi gennem de Ejernoter, Arni

1) Dansk historisk Tidsskrift IV 160—162. — Boggave til Dalby se Erslev: Testamenter 91; Boggave til Æbelholt se SRD. VIII 358.

2) Bl. 32 læses: „Expliciunt libri quinque beati Bernardi abbatis Clareuallensis de consideratione ad Eugenium papam conscripti per fratrem Johannem Mathie presbiterum, priorem primum domus sive hospitalis sancti spiritus Randrusiensis ad sanctum Martinum Arusiensis diocesis licet indignum et immeritum anno domini 1499 die lune 21 mensis octobris“. Derunder er Helligaandskorset malet.

Jfr. Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre 119 ff. om Prior Jens Mathiesen; Side 128 er en Reproduktion af Jens Mathiesens Tilførsel i Broderskabsprotokollen i Rom, hvis Skriftræk viser nøjeste Lighed med Skriften i Ny kgl. Saml. 120 4to.

3) Fabritius: Katalog over Aalborg Stifts og Amts og Cathedral-skolens forenede Biblioteker (1892) IV—V. — Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre 203—205.

Magnusson i sin Tid har optegnet, Bøgerne selv gik tabt ved Branden 1728¹⁾).

Alt dette er meget fattigt, men vi kan ikke vente mere, efter hvad før blev sagt, og efter den Beretning, Jon Tursøn og et Par lundensiske Kanniker giver om et Klosterbiblioteks Tilstand ved det 16. Aarhundredes Midte; de var i Cluniacensernes gamle Bolig, Alle Helgen Klosteret ved Lund, i 1559 og fortalte derom: „Item samme Daug wore wij ochsaa ij Liberiett, och ther for ossz funde wij thissze efftherskreffne Bøger: Først Summa Angelica, som vor hiell och hollenn, huilchen wij indlagde ij ett Skab ij Stueffuen. Item en gamill schreffuen Historiebog om Keyseren, som Kucklichu hagede; lagdis och therindt ij samme Skauff. Och her forwdenn wor ther aldriig enn hell Bog, som dugde nogett att lessze eller registrere, uden sønnderreffne och forderffuit alle sammen — — “²⁾).

Det meste, vi kan sanke og samle, er fra Cistercienserklostrene — syv gode Haandskrifter fra Esrom, Sorø, Herisvad, Ryd, Løgum og Vitskøl. Som ovenfor nævnt er der en Esromcodex i Vatikanet, den er fra det 12.—13. Aarhundrede og rummer et Par Stykker af Beda, nemlig „De tabernaculo et vasis ejus ac vestibus sacerdotum“ og „De locis sanctis“, dertil anden Palæstinalitteratur, noget om Staden Roms Mærkværdigheder, en Del af Gregor af Tours' „liber miraculorum“ m. m. Penneprøver

1) SRD. VIII 358.

2) Aarsberetninger fra Geheimearkivet I Tillæg 36. — Et Par Boggaver til Alle Helgens Kloster se Erslev: Testamenter 91, 121. — Blandt Haandskrifterne i „Vetus Bibliotheca“, optegnede 1603, er „Liber ecclesie omnium sanctorum“ nævnt mellem theologiske Bøger (Birket Smith 86).

med Skriverens Haand viser Proveniensen. „Liber sancte Marie de Esrom“ har han skrevet, og en yngre Haand (sæc. XIV) gentager: „Liber sancte Marie de Esrom quem abstulerit anathema sit“ ¹⁾.

Fra Sorø stammer Justinushaandskriftet med Paa-tegning: „Liber sancte Marie de Sora. Per manum domni Absalonis archiepiscopi“ (Sankt Marie af Sorø Bog. Ved Ærkebiskop Absalons Haand ²⁾), — fra Herisvad en Codex (E. don. var. 138 4to) med exegetisk theologisk Indhold og følgende Indskrift: „Sancte Marie Herivadensis. Per manum Sveno[nis] Symonis“ (Sankt Marie af Herisvad Bog. Ved Svend Simonsøns Haand), fremdeles Fragmentet AM. 392 fol. II α med en Text, der er skrevet i det 13. Aarhundrede og afslutter med Ordene: „Expliciunt glos[e] Gaufridi Bobionis secundum Matheum. Liber sancte Marie de Herivado“, endelig nogle Blade, der først har været Omslag om Herisvad Klosters Regnskaber, senere om de skaanske Krigskommissærers Regnskab og nu findes blandt det kgl. Biblioteks Fragmenter, de indeholder Stykker af „Miracula s. Thomæ auctore Benedicto“ ³⁾.

Ryd Kloster ejede et Bibelhaandskrift, som Præsten i Trelstorp havde bragt med sig, da han 24 Aar gammel i 1335 indtraadte i Klostret. „Rogo omnes fratres orare

¹⁾ M. Vattasso et P. F. de' Cavalieri: Codices Vaticani Latini (1902) I Nr. 636.

²⁾ Et Valerius Maximushaandskrift med samme Indskrift gik til Grunde i 1728. Andre Sorøbøger, som vi vel har Efterretning om, men som nu er tabte, er et Haandskrift af Adam af Bremen (Wegener: A. S. Vedel 103), Andreas Sunesøns Hexameron (SRD. IV 541), „Excerpta patrum“, „Liber qui dicitur Heruæus“ (Sorøarbogen SRD. V 457, 458).

³⁾ Fra Herisvad fik Huitfeldt det Ælnothmanuskript, der lagdes til Grund for Udgaven af 1602 (Aarsh. fra Geheimearkivet I Tillæg 36).

pro me ad dominum“ (Jeg beder alle Brødre bede for mig til Herren), hedder det i Indskriften Bl. 145¹⁾.

Fra Løgum er to Haandskrifter bevarede; det ene findes i det kgl. Bibliotek, det er Gl. kgl. Saml. 54 fol., som rummer Petrus de Riga: Aurora; Pennepøver hjælper til Proveniensbestemmelse. Den anden Løgumbog findes blandt Marquard Gudes Haandskrifter i Wolfenbüttel²⁾. Ms. Gude. Lat. 51 er et Foliobind fra c. 1200 indeholdende Hieronimi Epistolæ, paa sidste Blad læses en Indskrift fra det 13. Aarhundrede: „Liber sancte Marie in loco dei. Quem si quis furtim abstulerit, anathema sit“ (Sankt Marie i Løgum Bog. Den, der raner den, være bandlyst). Bl. 1 ses flere Pennepøver deriblandt: „Anno domini 1352 nos frater Paulus abbas“ (I det Herrens Aar 1352. Vi Broder Paul Abbed). Bl. 4' og Bl. 130' har store smukke Initialer³⁾. Om denne gode Bog er gjort i Danmark, er jo

1) Magister Axel Hansen har i Gymnasialbiblioteket i Flensborg registreret Haandskriftet for Videnskabernes Selskabs Kommission; jeg har fulgt hans Noter, men har ikke selv set Bogen. — Jfr. med Hensyn til Rester af slesvigske Klosterbiblioteker Slesvigske Provinsialefterretninger Ny Række IV (1863) 164, hvor Talen er om Nicolai Kirkens Bibliotek i Flensborg. Det grundlagdes i 1580 af et Par Borgere og fik nogle Bøger fra Franciskanerklostret og fra Ryd, Bøger, som var kendelige paa deres Signaturer og endnu i 1863 var i Kirken.

2) Jfr. Werlauff: Historiske Efterretninger om det store kgl. Bibliotek 90.

3) Fotografier i Miniaturkommissionens Eje findes paa det kgl. Bibliotek.

I Betragtning af, at det kgl. Bibliotek i København ejer en større Gruppe Haandskrifter fra Bordesholm (Neumünster) og saaledes har en egen Interesse af dette holstenske Klosterbiblioteks Historie, bør det bemærkes, at to Bordesholm Codices med Marquard Gudes Manuskripter er komne til Wolfenbüttel, hvor de findes under Signaturen Ms. Gude Lat. 278 og 303.

Den første Bog, der Bl. 81 og Bl. 160' har Indskriften: „Liber sancte Marie in novo monasterio“ er efter Bordesholm-

et Spørgsmaal, der ikke saa let finder Svar; derimod kan man sikkert svare for Løgum Kloster Nekrologium (AM. 868 4to), thi det siges udtrykkeligt i Haandskriftet, at det er gjort i Sorø for Løgum Kloster 1518; iøvrigt bør Nekrologiet falde uden for vore Rammer, der kun

skik bunden i Træbind, overtrukket med hvidt Skind, hvori er presset Rosetter, Rektangler og Cirkler. Bogen er en Spændebog og var fordum en liber catenatus. Paa Forsiden er klæbet en smal Papierseddel, hvorpaa Titlen staar skrevet, dog ret ulæseligt; derimod er Biblioteksmærket paa den firkantede Seddel under Titelsedlen tydeligt: der læses E xxxi. Sært nok stemmer dette Biblioteksmærke ikke med Bibliotekskatalogen af 1488, thi vort Haandskrift indeholder Cicero: Orationes Philippicæ (defekte) og Albertus Stadensis: Troilus, men i Følge Bordesholmkatalogen har en Bog med dette Indhold ikke Mærket E xxxi, men G xviii. [Merzdorf: Bibliothecarische Unterhaltungen. Neue Sammlung 39]. I Slutningen af Middelalderen bandt man i Bordesholm ofte Skrifter sammen, der med Hensyn til Alder og Indhold stod hinanden fjernt; saaledes ogsaa i dette Tilfælde, thi første Halvdel af Ms. Gude Lat. 278 de filippiske Taler (Bl. 1'—80') tilhører Tiden omkring 1200, mens Albert af Stades Digt (Bl. 81—160) er skrevet med Haand fra det 14. Aarhundrede.

Ogsaa Ms. Gude Lat. 303 har ældre og yngre Bestanddele. Det interessanteste i Haandskriftet er et T-Kort tegnet med Pennen Bl. 1' og forsynet med Indskrifter vistnok fra c. 1200. Fra samme Tid er Prudentius: Psychomachia med Kommentar (Bl. 3—26') og Horats Breve med Kommentar, Ars poetica dog fra regnet (Bl. 27—77), Skrifter, som altsaa skal stilles sammen med de ovennævnte filippiske Taler og med den Gruppe Neumünsterklassikere fra det 12.—13. Aarhundrede — Sallust, Cicero, Lucan, Macrobius, Josephus, — der nu findes i det kgl. Bibliotek i København. Ligesom et Par af de københavnske Manuskripter har Skriververs, der nævner Sido som den, der har skrevet Bogen, har Wolfenbütlermanuskriptet Bl. 77, hvor Horats' Breve ender, en Note: „Qui te scribebat, Hermannus nomen habebat. Liber in novo monasterio“. Med Bl. 78 begynder ny Læg, en ny Haand og nye Skrifter nemlig Philosophia Willendini (Bl. 78—160') og Mathæus Vindocinensis: Historia Thobie for en stor Del med Linearkommentar (Bl. 161—199), der afsluttes med følgende Ord: „Datus est finis isti

omslutter Bøger med litterære Texter, men ikke Nekrologier, Jordebøger, Kopibøger o. desl.

Ny kgl. Saml. 13 8vo indeholdende „Compendium theologicæ veritatis“ hørte hjemme i Vitskøl, men fra Øm er intet Haandskrift bevaret udover „Exordium caræ insulæ“¹⁾. Denne Krønike beretter imidlertid et og andet om Klosterbiblioteket — først om Aarhusbispen Svend, der gav Klostret Gregors Moralia og mange andre opbyggelige Bøger: „Ipse fecit parari pergamenum, ipse conduxit scriptores et illuminatores et omnem curam et diligentiam adhibuit, ut nichil eis deesset. Et inde est quod in libris nostris sunt littere auree et depicte, quod ordo nobis facere non concedit, sed factas ab aliis et in elemosinam datas licet accipere“ (Selv lod han Pergament tilberede, selv holdt han Skrivere og Illuminatorer og brugte al Flid og Møje, for at intet skulde fattes dem. Deraf kommer det, at der i vore Bøger findes Bogstaver i Guld og Farver, som vor Orden forbyder os at male, men giver os Lov til at modtage, naar det er andres Værk og givet os til Gave)²⁾. Senere beretter Krøniken om en anden Biskop af Aarhus, Peder Ugetsøn, som undersøger Klosters Bogsamling og bortfører Bøger til en Værdi af

libro anno domini 1314 in circumcissione domini id est in sacro vespere circumcissionis domini nostri Ihesu Christi in domo Thiderici Portigga.“ G xxrv var i Følge Bibliotekskatalogen af 1488 Signaturen i Bordsesholm for den Codex, der indeholdt Prudentius, Willendinus, Horatius og Mathæus Vindocinensis [Merzdorf 13, 15, 40].

¹⁾ E. don. var. 135 4to.

²⁾ SRD. V 254. — Om Forbud mod illuminerede Haandskrifter i Cistercienserklostrene jfr. Schönbach: Studien zur Erzählungslitteratur des Mittelalters. Sitzungsberichte der philos. hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Wien 1898) CXXXIX Abh. V 106.

mere end 200 Mark Penge¹⁾. Et Par af Abbederne i Øm har været ferme til at skrive Bøger og pryde dem, om end man skulde synes, at denne deres Virksomhed maatte staa i Strid med Ordenens oprindelige strenge Regler. Om Klosters 16de Abbed, Bo, hedder det: „Non solum scriptor bonus, sed et pictor et artificiosus in plurimis“ (Han var ikke blot en god Skriver, men ogsaa Maler og snild til saare mange Ting), og den 25de Abbed, Peder Pape, faar dette Skudsmaal: „Bonus scriptor, dictator et illuminator“ (En god Skriver, Forfatter og Illuminator²⁾).

Endelig giver Øm, hvad intet andet Kloster giver, — en Bogliste³⁾, som rigtignok først er fra Aar 1554 og indeholder en Del Bøger, der ikke er fra den katolske Tid, men tillige en stor Mængde Skrifter, som er gamle Kendinge fra middelalderlige Biblioteker: Skrifter af Bernhard af Clairvaux, Skrifter af Augustin, Ambrosius, Gregor, Beda, Rhabanus Maurus og Herveus; — de saare almindelige Prædikensamlinger „Dormi secure“, „Sermones Pomerii“, „Sermones thesauri novi“, „Corona beate Marie“, „Sermones Mephret“; — endvidere „Speculum morale“ og „Speculum naturale“ af Vincentius af Beauvais og „Legenda aurea“ af Jacobus de Voragine; — nogen historisk Litteratur, nemlig Josephus, Petrus Comestor og Martinus Polonus, Adam af Bremen og Saxo; — „Exordium ordinis Cisterciensium“ og „Purgatorium Patricii“ repræsenterer den Visionslitteratur, der var Cisterciens-

¹⁾ SRD. V 262.

²⁾ SRD. V 264, 265. — I middelalderligt Latin plejer „dictator“ at betyde Forfatter, men her er denne Oversættelse vel tvivlsom formedelst Ordenes Rækkefølge.

³⁾ Suhm: Nye Samlinger 3. 1. 302.

serne saa kær¹⁾). Nogle af Bøgerne er haandskrevne, som Katalogen direkte siger, men den store Masse er sikkert „Sætteværk“, adskillige af Titlerne lyder som saa²⁾).

Fra tidlig Tid hører vi om Boggaver til Franciskanerne i Roskilde, Svendborg, Lund, Ystad og Ribe og til Dominikanerne i Lund³⁾; vi hører om Klarasøstrenes Køb af Bøger eller Betaling for Afskrift⁴⁾ og om den flittige Graabroder Johannes Paschæ, der i Aaret 1297 skrev hele Biblen i 2 Bind og atter i 1299 hele Biblen, denne Gang i 5 Bind; „Moralia Gregorii“ skrev Johannes Paschæ 3 Gange, ligesom der nævnes 2 Legendarier fra hans Haand. Broder Petrus Ketilli skrev 1301 „Concordantiæ majores bibliæ“ for Franciskanerne i København⁵⁾). Men et Hundredeaar senere skriver Graabroderen i Odense Thomas Gheysmer ikke selv, men lader en Borger fra Byen, Hinricus Duuel, skrive det store Compendium, der nu gemmes i Universitetsbiblioteket under Signaturen

1) Schönbach: Studien zur Erzählungslitteratur des Mittelalters. Sitzungsberichte der philos. hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Wien 1898) CXXXIX Abh. V 111—115. — Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse 21—22. — Ellen Jørgensen: Djævelen i Vitskøl Kloster. Danske Studier 1912.

2) Om Justinusfragmenter maaske fra Øm (Omslag om Skanderborg Lensregnskaber for 1608 og 1610) se ovenfor Side 31.

3) Erslev: Testamenter 7, 28, 76. — SRD. V 518, 517. — Repertorium II p. 512. I Universitetsbiblioteket fandtes et Haandskrift, som i Fortegnelserne dels nævnes som: „Quædam theologica ordine alphabetico in M.“, dels som: „Liber fratrum prædicatorum, quem dedit archiepiscopus Andreas Num: 12“ (F. Burg: Die Capsa Ambrosii der früheren Copenhagener Universitätsbibliothek 80—81).

4) Repertorium Nr. 466: „Quod satisfactum sit fratri Arnaldo pro bibliis“. Jeg skylder Dr. Lindbæk denne Note.

5) SRD. V 515.

Addit. 49 fol. Bogen var engang en Lænkebog og hørte Odense Graabrødre til¹⁾.

Et andet Forhold er mærkeligt, nemlig, at Tiggermunkene trods Ordensreglerne har haft Privateje. Cod. Ups. C 647 bærer Bl. 159 Ejernoten [sæc. XV]: „Liber fratris Nicholai Laghonis de conventu Helsinburgensi ordinis predicatorum provincie Dacie“ (Bogen tilhører Niels Lagesøn fra Helsingborg Kloster af Prædikebrødrenes Orden, Provinsen Dacia)²⁾. Cod. Ups. C 250 købte Broder Kanutus Johannis, Gardian i Stockholm Graabrødrekloster, i Lund af Broder Johannes Kath, Kustos i Kustodiet Lund³⁾. Cod. Ups. C 614 med følgende Text: Johannes Galensis de ordine fratrum minorum: Summa sive comuniloquium, Ex scriptis Senecæ et aliorum excerpta, Quæstiones metaphysico-theologicæ [sæc. XIII—XIV] har paa Bindet en paaklæbet Seddel med en noget ødelagt Paategning [sæc. XIV]: „Iste liber quondam fuit fratris Gozcelli Falckedala de regno S[uecie] Da[cie provincie]. Et ipse dedit eum fratri Benedicto Ringstadensi etiam de provincia Da[cie]“ (Denne Bog tilhørte fordem Broder Gozcellus Falckedala af Sverige, Provinsen Dacia. Og han gav den til Broder Benedictus fra Ringsted og-

¹⁾ Paa sidste Blad læses: „Ffnis et consummatio huius compendii facta est anno domini 1431 per reverendum ac benivolium fratrem Thomam Gheysmer oriundum Sundis, conventualem Ottoniensem, veridicum et laudabilem hominem in omnibus factis suis. Qui hoc ex vera caritate dei et inspiratione bone voluntatis conscribi fecit ad utilitatem fratrum suorum fidelium, saltem illorum quorum deus et sacra scriptura gloria est, mediante scriptore Hinrico Duuel civi Ottoniensi . . .“.

²⁾ Om dette Haandskrift jfr. ovenfor Side 28.

³⁾ Jfr. ovenfor Side 30.

saa fra Provinsen Dacia). Siden kom Bogen til Stockholm Graabrødre ¹⁾).

Hvad hidtil er sagt, gælder kun Tiggermunkenes Manuskrifter, men de erhvervede ogsaa trykte Bøger, da den Tid kom ²⁾). Arni Magnusson har optegnet Ejer-
noter, tagne fra Bøger i det gamle Universitetsbibliotek, Bøger, som tilhørte Lund og Roskilde Franciskanere, Helsingborg Dominikanere, St. Nicolai Sortebrødrekloster og St. Anne Graabrødrekloster i Helsingør, i alt en halv Snes Værker, der brændte i 1728 ³⁾). Nu har vi i det kgl. Bibliotek „Scriptum secundum divi Alberti magni super secundo sententiarum“ og „Secunda pars hystorialis venerabilis domini Antonini“, begge med Paategning: „Iste liber est pro usu fratrum minorum conventus Ripensis anno domini 1537“ (Denne Bog er til Brug for de smaa Brødre i Ribe Kloster. Aar 1537) ⁴⁾, og i Universitetsbiblioteket „Scriptum super secundo sententiarum Johannis Scoti“, trykt i Venedig 1481, med Ejermærke: „Pro conventu Helsingereni sancte Anne“ (Tilhører Sankt Anne Kloster i Helsingør) ⁵⁾; i Lund Universitetsbibliotek er „Missale ad consuetudinem fratrum predicatorum“, som var i Lund Sortebrødres Eje, fremdeles „Sextus liber decretalium“ og „Gregorii compilatio decretalium“, begge

¹⁾ Jfr. Erslev: Testamenter 151: „Item fratri Benedicto de Aasia primam partem Thome. Item fratri Nicholao Holumbo, lectori Lundensi, librum, qui dicitur suffragium monachorum . . .“
Jfr. A. G. Little: Grey friars in Oxford 55—56.

²⁾ Jfr. Historiska Handlingar XVIII 20.

³⁾ SRD. VIII 357—358.

⁴⁾ Underbibliotekar V. Madsen har vist mig disse 2 Bøger. Kinch har i Ribe Bys Historie I 541 omtalt Graabrødrenes Bog „Albertus“ i Stiftsbiblioteket, det er denne Inkunabel, som nu findes i det kgl. Bibliotek.

⁵⁾ Bogen var en Tid i Valkendorfs Collegiums Eje.

med Paaskrift: „Liber ffratrum minorum conventus Lundensis“ (Bogen tilhører de smaa Brødre i Lund Kloster)¹⁾; endelig har Upsala Universitetsbibliotek en Bog, som tilhørte Næstved Dominikanere, nemlig „Birgittæ Revelationes“, trykt i Lübeck 1492²⁾.

Birgittinernes Bøger staar tilbage, men der er ikke mange. Der er to Bønnebøger, som har tilhørt Maribonnonner (Gl. kgl. Saml. 1614 4to, Thott 553 4to) og Rester af en dansk Jærtegnspostil, fundne om Aalholm Lensregnskaber og derfor maaske oprindelig hjemmehørende i Maribo; der er Haandskriftet Gl. kgl. Saml. 1586 4to, som blev skrevet i 1488 i Mariager af Præsten Nicolaus Magni, indeholdende Oversættelse af nogle Kirkefædrebreve og St. Catharina af Sienas Levned; paa Grund af stor Lighed med nysnævnte Manuskript i Skrift henfører man ogsaa den gamle danske Bibeloversættelse Thott 8 fol. til Mariager, jeg ved nu ikke med hvor megen Ret. Der er fremdeles nogle Skrifter, hvis Proveniens er ukendt, men som efter deres Indhold og deres svenskprægede Sprog maa sættes i Forbindelse med vore Birgittinere, saaledes AM. 70 8vo, der indeholder „Cantus sororum“ og „Sermo angelicus“ paa plattysk og dertil danske Tilføjelser, Cod. Holm A 29 paa birgittinsk Blandingsprog rumnende „Regula s. salvatoris“, Birgittabønner, Brudstykker af en birgittinsk Ordinarius og en Kalender med danske Helgenfester og 3 Birgittadage, og Cod. Holm A 51, der har en Ordinarius for Birgittiner-

¹⁾ Weibull: Bibliotek och arkiv 23.

²⁾ Collijn: Katalog der Inkunabeln der kgl. UB. zu Upsala Nr. 332. — Bøger fra Flensborg Graabrødrekloster, overførte til Nicolai-kirkens Bibliotek, har Mærket: „Fratrum minorum“ eller „Fratres minores“ (Zeitschrift für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte XIV 198).

klostre paa et Sprog, som hverken er dansk eller svensk; endelig kunde nævnes en Del Skrifter, hvis Sprog er et Blandingssprog, men hvis Indhold ikke direkte viser hen til Birgittinerordenen, disse Skrifter vil dog føre os ud over vort Æmne.

Et Spørgsmaal, som kun løseligt knytter sig til Under-søgelsen af de danske Birgittinerklostres Bogeje, er Spørgs-maalet om Udbredelsen af Birgittas Skrifter hos os, hvad enten det nu er Aabenbarelsene i latinsk Text eller i Oversættelse eller de forskellige Bønner, der lagdes den hellige Birgitta i Munden. Rundt om i Europas Biblio- teker finder man Birgittas Arbejder — i Oxford og Cam- bridge, London og Dublin, Charleville og Utrecht, MÜN- ster og Danzig, Krakow og München etc. etc. Ingen nordisk Forfatter er udbredt som den hellige Birgitta, og den vide Udbredelse af hendes Aabenbarelses og af Birgitta- bønnerne viser, i hvilken Grad hun var kommen Tidens Trang i Møde. Man lyttede efter det manende og pro- fetiske Sprog, den luende Tale. Har man lyttet ogsaa i Danmark? Det kunde synes saa, at dømme efter Resterne af Bogsamlingerne og vor spredte Viden om, hvad der har været herhjemme¹⁾.

¹⁾ Kgl. Bibl. Stockholm (Teol. alm. medeltidshs.): Ti Pergament- blade, brugte som Omslag om Regnskaber i Malmø Raadhus' Arkiv, indeholder Brudstykker af Revelationes s. Birgittæ. AM. 1056 4to XVI, XXV, XXVI—XXVII, og AM. 79 8vo γ har Fragmenter af Aabenbarelsene i Oversættelse.

Næstved Dominikanere og Præsten Hans Jepsøn ejer Revel- ationes s. Birgittæ. Af den Bog skal Præstegildet i Lund læse højt. (Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middel- alderen I 479.)

V. Sognekirkernes og Sognepræsternes Bøger.

Allerede medens Talen var om Domkirkernes, Bispers og Kannikers Bogsamlinger, viste det sig svært at arbejde med usseligt Materiale, og kun med Forbehold og megen Varsomhed kunde Bemærkninger fremføres om Dannelsesvilkaarene i vor Middelalder og Kultur hos Domkirkens Mænd. Langt sværere bliver Arbejdet og langt fattigere Resultaterne, naar der spørges om Sognekirkernes og Sognepræsternes Bøger i By og paa Land; da er der ikke meget andet at gøre end at lægge Materialet frem og gøre Rede for, hvorfra vor Viden stammer.

Ret tilfældigt faar vi at høre om Bøger i Kirkerne, idet Optegnelser fra de gamle Codices kommer paa Tale. I Kirkernes Bøger plejede man nemlig at indføre ikke blot Navne paa Velgørere, der skulde erindres, men ogsaa Lister over Inventar, Jordegods, der laa til Kirken, og adskilligt andet. Saaledes betegner et endnu bevaret Brudstykke af en Jordebog sig som „wdschrifft aff en gammel messeboogh i Sancti Michels kyrcke i Lund om Lystadhe marck“¹⁾. En Efterretning fra 1402, optaget i Lund Stifts Landebog i det 16. Aarhundredes anden Halvdel, „er fundet y en gammil Grale [Graduale] udi Tyringe kircke med kirckens landgille“²⁾. I Cod. Ups. De la Gardie Nr. 52 Bl. 11 er et Digt, der begynder:

„Tempus erit regni, cum gloria desinat lucis,
atque ruina grauis religionis erit,“

det betegnes som „Carmen vetustum quod scriptum reperitur antiquissimis literis exaratum in ecclesie cujusdam libro Scaniensis“ (et gammelt Digt, skrevet med

¹⁾ Weibull: Bibliotek och arkiv 63.

²⁾ Erslev: Repertorium III 15.

meget gammel Skrift, som findes i én Bog fra en Kirke i Skaane). I en Fortegnelse over de Pengesummer, som tilhørte Mariekirken i Flensborg, henvises flere Gange til „liber missalis ecclesie beate Marie virginis oppidi Vlensz-borgensis summi altaris“ (Messebogen fra Højaltret i Vor Frue Kirke i Flensborg By)¹⁾. En af Mariekirkens Bøger, et Lovhaandskrift fra det 13. Aarhundrede, gemmes endnu i Flensborg Musæum²⁾.

Enkelte Gange forekommer i Testamenterne en Bog-gave til en eller anden Kirke. St. Hans Sognekirke i Ribe faar en Legende og Sognekirken i Gram en Legende i 1408. St. Peder i Malmø faar i Aaret 1418 „passionarium“, „epistolæ s. Pauli“ og „evangelia s. Luce“; samme Kirke havde 1531 „enn kiistæ eller skrin szom loghe sex bøghe belenckedæ i“, i det 17. Aarhundrede hører man om et helt Bibliotek, hvis Bøger dog næppe allesammen stammede fra Middelalderen³⁾. Domprovsten i Odense Hans Urne skænkede ved Testamente i 1503 en ny Gradual til St. Albani Kirke, Astexanus de Ast: Summa de casibus til St. Albani Bibliotek og 30 Manualer til fattige Kirker: „Item giffuer ieg till fattige Kircker 30 Haandbøger, at de skulle lade giøre gott for mig“⁴⁾.

Og dermed har vi naaet den Tid, da trykte Missaler, Breviarier og Manualer afløste de haandskrevne Bøger, som nu var viet til Undergang. Kun to Manuskripter er tilbage, Manualet fra Notmark (Gl. kgl. Saml. 3453 8vo)⁵⁾

1) Diplomatarium Flensborgense I 643.

2) Registreret for Videnskabernes Selskabs Kommission af Magister Axel Hansen.

3) Weibull: Bibliotek och arkiv 26.

4) DM. I 297.

5) Ved Siden af det almindelige Manualestof mærkes særligt Benedictio ville Bl. 16'—31'.

og et Pontificale fra Lund Stift, hvis Proveniens ikke nøjere kan angives (Cod. Ups. C 441). Det saa ud, som de ny trykte Bøger kun skulde have en stakket Tid, thi snart kom Reformationen, og der udgik Bud om, at de ugudelige Bøger skulde fjernes. I mange Tilfælde fik de dog Lov at blive, hvor de var, en god Stund¹⁾.

Hvad Præsterne ejede, giver ikke Anledning til megen Omtale, thi de havde kun faa Bøger og af den almindeligste Art: nogle Skolebøger, Legender, Prædikensamlinger, Breviarier og en enkelt Gang noget Kirkeret²⁾. Sjældent erfarer man, at en Præst har haft saa mange Bøger som Præsten Vilhelm fra Ribe, der gjorde Testamente i 1338. Han nævner Dekretalerne (2 Gange), Psalteren med Kommentar, et Breviar, Seneca: Auctoritates, Ovidius: De remedio amoris, Theodolus med Kommentar, „Græcismus“ (2 Gange), „compotus cum annexis“ og forskellige Prædikensamlinger, i alt 17 Poster³⁾. Fra det 16. Aarhundredes Begyndelse er en Liste over nogle Bøger, som tilhørte Hr. Hans Jepsøn, blandt hvilke man bemærker en Verdenshistorie Werner Rolewinck: Fasciculus temporum, endvidere „Revelationes s. Birgitte“, Meffret: Sermones de tempore et de sanctis alias Hortulus regine,

¹⁾ Weibull: Bibliotek och arkiv 25. — Missale Hafniense var i Slagelse St. Mikkel's Kirke til det 18. Aarhundrede (KhS. II 422—423). — Missale Sleswicense, nu i Hielmstiernes Samling i det kgl. Bibliotek, har tilhørt Ulsnæs Sogn, i Bogen er indført Optegnelser over Altervielser, Gaver o. l. fra 1506, 1534, ff. — Om et Missale Sleswicense, der havde været i Flensborg Mariekirke, se Bruun: Aarsb. og Medd. I 32—33.

²⁾ Erslev: Testamenter 74—75, 96, 130, 135, 137. — Terpager: Ripæ Cimbricæ 62—65. — H. F. Rørdam: Københavns Kirker og Klostre. Tillæg 169—172.

³⁾ Erslev: Testamenter 74—75.

Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis, „Corona Marie“, som maaske er identisk med Pelbartus de Themeswar: Stellarium coronæ b. virginis Marie, Johannes Herolt (kaldet Discipulus): Sermones de tempore et de sanctis¹⁾. Disse Prædikensamlinger var blandt almindelige Bøger snart de mest almindelige i Tiden omkring 1500.

Endelig maa vi kaste et Blik ind i Præstegaardene efter Reformationen; det kunde hænde, vi der fandt de gamle Bøger trods de ny Forhold; vi maa gaa til Vendsyssel, hvor Biskop Oluf Chrysostomus under sine Visitationer ved det 16. Aarhundredes Midte gjorde Optegnelser over de Bøger, han saa hos Præsterne, og det var ikke blot de foreskrevne protestantiske Bøger og Kirkefædrenes Værker, men ogsaa adskillig middelalderlig Theologi saasom Petrus de Riga: Aurora, „Sermones Parati“, „Hortulus anime“, „Psalterium Johannis de Tur-recremata“, utvivlsomt Levninger fra den katolske Tid. En Gang imellem maa Biskoppen give sin Harmeluft, og han noterer: „Psalterium Ludolphi mendacis scriptoris, qui vitam Christi descripsit plenam mendaciis“ (Den Løgner Ludolfs Psalter, som fortalte Christi Liv med mange Røverhistorier), eller „Postilla cuiusdam Franciscani, quæ biga salutis inscribitur, antiquæ et insipidæ farinæ“ (En vis Graabroders Postille, der hedder Frelsens Plov, af den gamle dumme Slags)²⁾. Et Par Haandskrifter var endnu til Huse hos Vendsysselpræsterne, nemlig „Biblia scripta in variis partibus in pergameno“ og „Leges danicæ in pergameno in forma enchiridii“³⁾.

1) KhS. I 458.

2) Michael de Hungaria: Biga salutis.

3) KhS. 3. 1. 165.

Fra de middelalderlige Præstebogsamlinger er endnu et og andet Stykke bevaret. AM. 5 8vo, en Lovcodex, skreven 1477, bærer Indskriften: „Liber Mathie Atzeri presbiteri in Hoo et Oxeby“; et andet Ejernavn: „Jens Gabrielis anno 1531“ forekommer ogsaa i Bogen. Ny kgl. Saml. 123 4to rummer en Mængde Stof: „Speculum humanæ salvationis“, „Stella clericorum“, Prædikenskitser og Uddrag af „Legenda aurea“, „Gesta Romanorum“, „Miracula beate virginis“ etc. Bogen har været en Skatkiste for Ribepresten Peder Madsen, som samlede alt dette sammen, men den giver kun sørgeligt Vidnesbyrd om en Præsts Kultur mod Middelalderens Slutning, thi Indholdet er meget simpelt, og Codex fæl at skue. Upsalahaandskriftet C 447, et Breviar, er skrevet af Nyborgpræsten Johannes Svenonis i Aaret 1477; samme Mand ejede Petrus de Palude: Sermones thesauri novi de sanctis, trykt i Strassburg 1485¹⁾). Blandt det kgl. Biblioteks Inkunabler er Hr. Michaels tre Digte: Om de Ting, Gud har skabt, Om Menneskens Levned, Om Jomfru Marie Rosenkrans. Alle tre Smaaskrifter bærer Ejernavn og Aarstallet 1514; paa Bagsiden af Titelbladet til Jomfru Marie Rosenkrans er skrevet: „Erasmi Laurencii sacerdotis. Codex emptus Ottonie pro una marca“ (Præsten Rasmus Larsens Bog; blev købt i Odense for 1 Mark)²⁾).

1) Collijn: Katalog der Inkunabeln der kgl. UB. zu Upsala Nr. 1203.

2) Bruun: Aarsb. og Medd. I 227. — Foran i en Udgave af „Panthelogia“ læstes: „Liber Johannis Germani presbyteri, collatus per eundem conventui fratrum ordinis Carmelitarum in Helsinghør“. (SRD. VIII 357.) — Blandt Universitetsbibliotekets Inkunabler findes en Venedigudgave fra 1498 af Ciceros Epistolæ familiares, De officiis, De amicitia, De senectute og Paradoxa, som Bl. 1 har en Paaskrift fra det 16. Aarhundrede:

Endnu kunde nævnes „Liber sodaliti Gershæret quem Birgerus Nicolai procuravit ad predictum consodalitium“ (Cod. Ups. C 56), en Samling Prædikener, danske og svenske, som har tilhørt Præstegildet i Gårds Herred. Ogsaa andre Præstegilder omtales som Bogejere¹⁾).

VI. Bøger i Lægfolks Eje.

I den ældre Middelalder var det Sakramentarer og Evangeliebøger, der fik den rigeste Udsmykning, men omkring 1200 prydedes Psalteren fremfor nogen anden Bog. Forrest var en Kalender med Dyrekredsbilleder og Fremstillinger af Liv og landlig Virksomhed alle Aarets Maaneder igennem, saa fulgte ofte en Række Billeder af den hellige Historie, derpaa Davids Salmer i latinsk Text, Litani og nogle Bønner, tilsidst undertiden Jomfru Marie Tider. Større og mindre Initialer prydede Haandskriftet. Saadanne Bøger var i de fyrstelige Herrers og Damers Hænder og i de store Adelslægters Eje; en saadan Psalter har Kong Valdemar siddet bøjet over, da han en Nat fuld af Uro ventede paa Absalon under et af Togterne i Vendland²⁾). Kong Valdemars Bog er ikke mere til — skønt hvem ved? Kongedatteren Ingeborgs Psalter fik L. Delisle Øje paa under den store Udstilling i Paris 1867; i Slutningen af det 19. Aarhundrede kom Sunesønnernes

„Pro joanne bangh de fielsted“; jeg tør ikke afgøre, om Noten er fra det 16. Aarhundredes første Tredjedel eller lidt yngre, og kan ikke tidsfæste Personen. Et lidt yngre Navn end det nysnævnte, nemlig „Nicolaus bangius“, læses paa samme Blad.

1) Erslev: Testamenter 151. — Nyrop: Danske Gilde- og Lavskraaer I 269, 270, 271, 344, 345.

2) Saxo 762. — Knyttlingasaga (Fornm. Sögur XI 376).

Psalterium til British Museum¹⁾; Margrete Skuledatter og Hertuginde Ingeborgs Psalter ligger i Kobberstik-

¹⁾ To Fotografier af dette Haandskrift (Egerton 2652) er i Miniaturkommissionens Eje paa det kgl. Bibliotek. Følgende Noter kan maaske være til Nytte i Betragtning af, at Haandskriftet ikke udlaanes fra British Museum. Egerton Ms. 2652: Perg. 238 Bl. 170 × 109 mm. sæc. XIII. Bl. 1—6': Kalender (Bl. 5—6 lidt yngre end Bogens øvrige Bestanddele). — Bl. 7', 8, 9', 10, 11', 12, 13', 14': Billedsmykkede Blade med følgende Fremstillinger: Bebudelsen, Maria og Elisabeth, Christi Fødsel, Englen og Hyrderne; Kongernes Tilbedelse, Fremstillingen i Templet, Barnemordet i Bethlehem, Flugten til Ægypten; Kvinden i Farisæerhuset, Christi Daab, første Fristelse, anden Fristelse; tredje Fristelse, Indtoget, Fodvasken, Nadveren; Judaskysset, Pilatus vasker sine Hænder, Christus hudflettes, Christus bærer sit Kors; Christus nagles til Korset, Longinus, Nedtagelsen af Korset, Christi Legeme salves; Opstandelsen, Nedfarten til Helvede, Christus og Maria Magdalena, Christus og Thomas; Himmelfarten, Pinsedag, Engelen fører de gode opad, Engelen fører de onde nedad. — Bl. 15 begynder Psalterens Text: „Beatus vir“. Illustration: Samuel salver David; David og Goliath. Bl. 44': „Dominus illuminatio mea“. Illustration: David knæler foran et Alter, peger paa sit Øje. Bl. 63': „Dixi custodiam“. Illustration: David peger paa sin Tunge, velsignende Christus. Bl. 81': „Quid gloriaris“. Illustration: David og en fantastisk Figur med Æselhoved. Bl. 82': „Dixit insipiens“. Illustration: David og en nøgen Skikkelse med en rød Stav. Bl. 101': „Salvum me fac“. Illustration: Velsignende Christus; Jonas udspys af Hvalfisken. Bl. 124': „Exultate deo“. Illustration: David og hans Musikere. Bl. 146: „Cantate domino canticum novum“. Illustration: Musicerende Kvinder. Bl. 149: „Domine exaudi orationem“. Illustration: David knæler foran et Alter; velsignende Christus. Bl. 169: „Dixit dominus domino meo“. Illustration: Treenigheden. — Bl. 213': Canticum Isaie prophete: „Confitebor tibi domine“, og derefter de sædvanlige Cantica. Bl. 233: Litaniet. Bl. 237': „Deus cui proprium“ og derefter andre almindelige Bønner.

Foruden Initialerne til de Salmer, der indleder Psalteriets forskellige Afsnit og i den Egenskab er smykkede med Billeder, som nys er nævnt, begynder hver Salme med et stort broget Bogstav, og hvert Salmever har et mindre Begyndelsesbogstav paa Guldgrund og dertil en „Udgang“ i Form af et

kabinetet i Berlin¹⁾; Christina Haakonsdatters Bog var engang Hellestedpræsten Peder Syvs Ejendom og er nu i det kgl. Bibliotek i København, hvor tillige det store smukke Psalterium Thott 143 fol. gemmes, som efter Konsekrationebønnen og en Obituarnote i Kalenderen henføres til Norden, til Folkungeslægten og den sønderjydske Hertugslægt, maaske til Dronning Mechtilde, Hertug Eriks Moder og Birger Jarls Hustru²⁾.

Adelsmænds og Adelskvinders Testamenter fra det 13. og 14. Aarhundrede nævner nu og da Psalterierne. Ingerd af Regenstien giver sit større Psalterium til Franciskanerne i Roskilde; Gythæ, Hr. Skielm Bangs Datter, giver „S. Lucii kircke udi Roschille ith psalterium, som er X march werdt“; Cecilia, Enke efter Marsk Johannes Kalf, testamenterer Prædikebrødrene i Ribe den Psalter, som hendes Mand har skænket hende; Cecilia, Sevi Joonsøn Littlæs Datter, bortgiver sit Breviar, Trugillus Olavi atter et Psalterium. Man maa tænke sig disse Psal-

Ornament, Slanger eller Fisk paa Guldgrund, saaledes at Bogen maa siges at være meget rigt prydet.

I Kalenderen mærkes ⁷/₁: „Canuti regis et martyris“ [manu secunda], ⁴/₃: „Luci pape et martyris“, ²⁵/₆: „Sancti Kanuti“, ¹⁰/₇: „Septem fratrum, Felicis, Kanuti“, ¹⁹/₇: „Translatio sancte Margarete“, ²⁰/₇: „Felicis confessoris et Olavi“, ²⁵/₈: „Lucii pape“. Saavel i Kalenderen som i Litaniet er mange engelske Helgener. De nekrologiske Noter i Kalenderen er nu for Størstedelen ulæselige; jfr. A. W. Franks i Archæologia XLVI.

1) Om et andet Haandskrift i Hertuginde Ingeborgs Eje se S. Lagerbring: Swea Rikes Historia II 835, 837.

2) Bogen synes efter Kalender og Litani at dømme gjort i et nordengelsk Augustinerhus; den frembyder megen Lighed med et Psalterium i Hunterian Museum i Glasgow. (The new palaeographical society. Facsimiles of ancient mss. Part VIII Pl. 189—191. — Young and Aitken: A catalogue of the mss. in the library of the Hunterian Museum in the university of Glasgow 169.) Ogsaa Margrete Skulesdatters Psalterium var engelsk Arbejde.

tere billedsmykkede efter Tidens Skik; det var vel sjældent, at den læge Ejer, endsige Ejerinden evnede at følge den latinske Text, men saa kunde Billederne være dem til Opbyggelse. „Quod legentibus Scriptura, hoc idiotis præstat Pictura“ (Hvad Bogen er for de lærde, er Billedet for de læge), havde Gregor den Store skrevet, og andre Kirkemænd havde gentagne Gange kaldt Billederne „libri laicorum“ (Lægfolks Bøger). Billedet var altid af stor Betydning i den katolske Andagt; vi kan minde om Rosenkransandagten, Text og Billeder til Contemplation Side om Side i den lille sentmiddelalderlige danske Bønnebog AM. 421 12mo.

Med AM. 421 12mo naar vi frem til den yngre Middelalders Bønnebøger og Tidebøger¹⁾; de bedste iblandt dem er skrevne med en fast god Haand, andre er usseligt skrevne, ganske enkelte har Billeder, hæslelige Billeder; en Sammenligning med fremmede Fyrsters og rige Bogelskeres Horæ fra samme Tid er trist nok og næppe helt retfærdig; en Sammenligning med den ældre Tids Bøger herhjemme bringer stærkt Vidnesbyrd om kulturelt Forfald i vort Land.

Bønnebøger og Opbyggelsesskrifter, Romaner og Krøniker, endelig Lovene er den Litteratur, som er i Lægfolks Hænder mod Middelalderens Slutning.

1) Tidebogen, som har udviklet sig af Psalteren ved at udskyde noget af det gamle Stof og optage andet, rummer almindeligvis Kalender, Jomfru Marie Tider, den hellige Aands Tider, hellig Kors Tider, Syvsalm (de 7 Bodssalmer), Litani og forskellige Helgenbønner; Indholdet kan veksle lidt fra Bog til Bog.

Til Universitetsbibliotekets Exemplar af Chr. Pedersens Bog: Om at høre Messe (1514) er heftet en skreven Bønnebog, der begynder: „Hvo som vill hedhre alle vor herris Ihesu Christi blodzdrober — —“. Bogen er ikke benyttet i Litteraturen.

Cod. Holm A 31 tilhørte Dronning Christine og skænkedes af Christian II til Hr. Albrecht van Gochs Hustru; Haandskriftet indeholder en legendarisk Fremstilling af Christi Lidelseshistorie og Dele af en Oversættelse af „Meditationes vitæ Christi“, Læsning, som stemte vel med Dronning Christines Sind.

Kong Hans yndede Ridderromaner, at dømme efter det skæmtefulde Ordskitte mellem Otte Rud, som Huitfeld beretter:

„Otthe, det haffuer veret merckelige Ridder, ieg finder i denne Bog, Herr Iffuent oc Herr Gaudian. Huor finder mand nu saadanne Ridder?“ „Jo wi finder dennem vel, dersom wi holt ickun saadant it Hoff, som Kong Artus holt“¹⁾.

Paa Kong Hans' Tid fandtes Romanlitteraturen ikke blot haandskrevet, men Bogtrykkerne var begyndt at mangfoldiggøre disse Bøger, som Folk spurgte saa ivrigt efter.

Ved Siden af Romanerne var Historiebøgerne yndede. Hr. Eggert Frille lod 1452 den plattyske Krønike AM. 29 fol. skrive, hans Slægtvaaben er malet i Bogens første Initial; Haandskriftet Gl. kgl. Saml. 819 fol., jyske Krønike i plattysk Oversættelse, skylder Erik Ottesøn Rosenkrantz sin Tilblivelse.

Mærkelig er Plattysken, der træder stærkt frem i vore sentmiddelalderlige Bøger. Cod. Ups. C 496, en plattysk Bønebog, tilhørte Slægten Rosenkrantz; den plattyske Opbyggelsesbog AM. 786 4to har Jørgen Urne til Brolykke ladet skrive; AM. 73 8vo er en plattysk Andagtsbog, men har danske middelalderlige Optegnelser; Ny kgl. Saml. 45 8vo, atter en Andagtsbog, rummer latinske,

¹⁾ Huitfeld: Danmarks Riges Krønneke. Quartudgave VI 201.

danske og plattyske Bestanddele; AM. 70 8vo, som ovenfor blev nævnt, indeholder Birgittinernes „Cantus sororum“ og „Sermo angelicus“, men danske Tilføjelser viser, at Bogen har været i danske Hænder; i AM. 372 fol. findes de fem Mosebøger i tysk Oversættelse, dog Skriveren nævner sig selv som „Johannes Nicolai filius Alburgensis“¹⁾. — og Rækken af Bøger fra Middelalderens Danmark, i hvilke plattysk Text forekommer, er endnu ikke endt.

Var Bønnebøgerne Kvindernes Eje, saa var Lovbøgerne Mændenes; de findes i stort Tal, thi Reformationen bragte ikke Ødelæggelse over dem. Ejernoter forekommer tit, og kun som Exempler anføres følgende. Thott 1992 4to har Bl. 1' denne Paategning: „Thenne bogh hør her Otthe Krompen tiil och lodh then skryffwe paa Alleholm ar efter gwdz byrdh 1520. Gotth wetth rath. Otthe Krompen rytter“. Thott 1988 4to har paa sidste Blad Indskriften: „Borgemæsteræ oc radt i Slawlsse befallede theris cæmmenær at køffwæ oc betalle thennæ logbog meth byess penninge. Oc skal hwn indlægges oc forwares i byes gømæ innen radstwen menæ indbuggere til ræt oc skæll, 1532“. Endelig finder man foran i

¹⁾ Han er den samme Johannes Nicolai, som skrev AM. 9 8vo, AM. 10 8vo og Rostgaard 6 8vo, tre smaa Lovbøger, der er ganske ens i Skrift og Udstyr. Samme Skrivernavn findes i Cod. Ups. H 123. som jeg ikke har haft Lejlighed til at stille sammen med de andre Bøger fra Johannes Nicolai' Haand. (Cod. Ups. H 123 Bl. 132: „Hic explicit statuta wibergensis edita per me scriptorem Johannem Nicolai — —“.)

Den sene Middelalders Bøger, navnlig Lovbøgerne, giver os Navnet paa et stort Antal Skrivere; vi ser dem sysselsat i Købstæderne, undertiden er det Skolemesteren, undertiden en Lægmand, der nævner sig som Borger i Byen, — Tidernes Tegn.

Lovbogen Gl. kgl. Saml. 3123 4to en hel lille borgelig Familiekrønike, skreven med middelalderlig Haand.

I adskillige andre Lande kan man kende et Klosterbibliotek ved Aar 1200, et andet ved Aar 1300, 1400, 1500; man kan følge et Kapitelbiblioteks Væxt ned gennem Tiden; man kan gøre Rede for en fyrstelig Herres Bøger i det 14. Aarhundrede, en lærd Samlers Bibliotek ved Aar 1400 eller Aar 1500; man kan ved Hjælp af et fyldigt Materiale faa Blik for de forskellige Personers eller Institutioners Interesser og Tidernes skiftende Kaar. Herhjemme er Stoffet fattigere, hvorfor Karakteristikken bliver grovere og mere almindelig, tilmed maa ethvert Forsøg paa at faa noget ud af det hullede Materiale underbygges med Kundskab om almeneuropæiske Forhold, en Fremgangsmaade, der rummer en Fare, for hvilken jeg ikke har været blind. Vi har vel nogen Viden om somme Stiftelsers og somme Mænds Bogsamlinger fra forskellige Tider, men det er umuligt at faa de enkelte Aarhundreders Særpræg frem; kun ganske groveligt kan vi skelne mellem den ældre og den yngre Tid — den ældre Tid med de store Bøger, skrevne og smykkede taalmodigt og nænsomt, rummende Læsning, som kræver Fordybelse, og saa den yngre Tid med Bøger, der præges af Fattigdom, Hastværk og Popularisering; thi den yngre Tids Bøger, som vi kender dem heroppe, er oftest hæslige af Ydre, og de indeholder ikke hele, store Værker, men mestendels smaa Traktater, Udpluk, Tavler, Huskevers, Hjælp til Skriftefædre, Skatkister for Prædikanter, alt vendt mod Yderverdenen og saare nyttigt. Mod Middelalderens Slutning bryder Hu-

manismen frem, og det er muligt, som vi ovenfor gentagne Gange har set, at følge dens Spor paa dansk Grund. Petrarcha og Æneas Sylvius, Poggio og Pico de Mirandola nævnes heroppe saavel som Laurentius Valla; endvidere fremmes Kundskab til klassisk Litteratur og til Kirkefædrene takket være Bogtrykkerkunsten; — ikke blot har vi kendt Ordet „humanitas“, men ogsaa den Ting, det benævner.

Det skal dog siges, at en saadan Karakteristik af forskellige Perioder til en vis Grad altid maa være overfladisk, thi det ny kommer saa stille. I Slesviglektorens Bogsamling staar Petrarchas moralfilosofiske Afhandlinger og Platinas Pavehistorie, Plutarchs og Herodots Værker Side om Side med „Stella clericorum“, „Lavacrum conscientiae“ og „Peniteas cito“. Fremfor alt maa vi erindre, at der var en Række Værker, som bar den kirkelige Tradition, de findes tidligt og sildigt og overalt; man har altid øst af disse Kilder, selvom man maaske har øst paa forskellig Vis; — og her naar vi frem til vort Æmnes Achilleshæl: Disse mange Bøger er Materiale af tvivlsomt Værd, fordi de kun indirekte taler om dem, der læste; vi ved ikke meget om, hvad Fortidens Mennesker søgte og fandt i Bøgerne, men Bøgerne har været deres tavse Venner, de vidner om Generationers Flid, og dette maa være nok.

Sammenstød mellem Land- og Søetaten i Christian den Femtes Tid.

Af

H. D. Lind.

Naar Slutningen af det 17. Aarhundrede blev Vidne til en hel Række Sammenstød og Kævlerier mellem vore to militære Etater paa forskellige Omraader, baade tjenstlige og private, og mellem saavel Officerskorpserne som de meniges Klasser, havde disse som det synes uundgaaelige Fjendtligheder sin Grund i forskellige Tidsforhold, som Regeringen ikke var i Stand til at ændre, selv om den ikke billigede dem. Tværtimod havde den i Kongens første Regeringsaar søgt netop at sætte bestemte Grænser for Etaternes fælles Omraade for at undgaa Tvist; i Tøjhuset f. Eks. fandtes de 2 Etaters Sager vel fremdeles i samme Bygning, men de sondredes nu, saa at hver Etat havde sin særskilte Plads at raade over. Og naar Landetaten havde tilegnet sig noget af Søetatens Proviant, blev der straks befalet, at der skulde gives Erstatning; og da der henlagdes visse Pengemidler til Landmilitien i Norge, bestemtes ligeledes, at de Midler, som var assignerede Søetaten derfra, ikke maatte for-

mindskes, men skulde erstattes, hvis Etaten alligevel led Tab ved denne Foranstaltning¹⁾.

Det er let at se, at de to Etater i mange Tilfælde ikke følte sig som Medarbejdere ved den store Opgave: Landets Forsvar, men som to helt afsondrede Korporationer, hvem Lavsaanden indgav at betragte hinanden som Fjender, ganske paa samme Maade, som naar Drengene i to forskellige Klasser i en Skole kan føle sig forpligtede til at levere hinanden hæftige Feltslag. Og hvor meget det end maa erkendes, at Landetaten ikke sjældent var den, der „slog først“, og at Søetatens Mænd altsaa kunde mene sig i deres gode Ret, naar de gjorde kraftig Modstand mod Angrebene eller Overgrebene, kan det heller ikke nægtes, at der hos Marinen var en vis Irritabilitet, som bundede i Følelsen af, at Modparten paa højere Steder indtog første Plads som den mest foretrukne Part. Hvor meget end Kongen var stolt af sin Flaade, der styrkede hans Magt udadtil, da den var „ligesom en Mur omkring hans Riger og Lande“, havde Milicen dog endnu større Betydning for ham, da han selv og Rigerne ved den kunde være „forsikret“ ikke blot mod udvortes, men ogsaa mod „indvortes Fjender“²⁾.

Forskellen i Behandlingsmaaden af de to Etater kunde Marinen mene at se i de højere Lønninger og den bedre Betaling, som blev Landetaten til Del. Ganske vist var Pengeforholdene rent ud usle i hele Christian V.s Tid, hvilket følte i alle Etater, men Søetatens Folk var

¹⁾ Sjæll. Tegn. 1670, 17. Avg. Krigscancelliets Ekspeditioner angd. Søet. 1671, 26. Jan. 27. Maj. Vaupell. Griffenfeld 1, 55. Fogtman, Kgl. Reskripter 1, 47.

²⁾ Worsaae, Christian V.s Testamenter, 24, 27.

vist de, der led mest under Pengemangelen. I det mindste 1677 hævdede Regeringen den „Maxime“ om Arméen, at „dens Konsevation bestod derudi, at den maanedlig blev betalt“, men hvad Søetaten angaar, satte man sig ikke højere Maal end, at f. Eks. Maanedstjernerne (Matroserne) burde have deres Penge „efter Mulighed“ og saaledes blive „nogenledes“ fornøjede. Praksis svarede til disse Grundsætninger. 1678 havde Generalkommissariatet, som da var fælles for Hær og Flaade, et slemt Overløb af Kvinder, hvis Mænd ingen Penge havde faaet. Oberrentemesteren von Stöcken bemærkede hertil, at han „saa' gærne“, at Holmens Folk fik et Kvartals Løn udbetalt, men „dersom Arméen ikke faar Penge, gaar den til Grunde“. Disse ildevarslende Ord formørkede Udsigterne meget for Søetatens Folk. Kort efter Kongens Død 1699 klagede Søofficererne over Kostpengenes Utilstrækkelighed i den daværende Dyrtid; denne Knaphed følte saa meget mere, som de Landofficerer, der var kommanderede om Bord paa Orlogsskibene og spiste ved det samme Bord som Søofficererne, havde faaet rigeligere Kostpenge tilstaaet end deres ligestillede til Søs. Denne Ulighed i Traktementet burde, efter Admiralitetets Mening, da ogsaa snarest blive hævet¹⁾.

Og saa var der Rangspørgsmaalet, som for Nutiden kan staa som noget, der drejede sig om rene Ubedydeligheder, men som Datiden med sin tilspidsede Æresfølelse lagde særlig megen Vægt paa; det var jo den Gang den honnette Ambitions Dage. Derfor haves der ogsaa hele tre Rangforordninger fra denne Konges Tid,

¹⁾ Meddelelser fra Rentek. Ark. 1871, 140. 143. Indkomne Breve til Gen. Kommiss. 1678, 7. Juli. Admiralitetets Registerbog over kgl. Missiver 1699, 9. Novbr.

fra 1671, 1693 og 1699. Om dem alle tre gælder det, at Søetaten altid er opført et Stykke bagefter Landetaten. I den af 1671 er Generaler Nr. 13, men derfra er der et langt Spring til Nr. 28, hvorunder Admiraler rangerer. I de to andre Forordninger er Afstanden dog formindsket. Marinekaptejnerne alene kan ikke klage over Forurettelse, thi Kaptejner er der slet ikke tildelt nogen-somhelst Rang i 1671, hverken dem til Lands eller til Vands; og i 1693 og 99 er de ogsaa jævnstillede, første Aar i sidste Klasses tredjesidste Nummer (VII, 27), i 1699 endog i sidste Klasses næstsidste Nummer (IX, 14). Men ellers er ogsaa i de sidste Forordninger de højere staaende i Søetaten ikke blevne stillede jævnsides med dem fra Landmilitien¹⁾. Og hvor liden Forskellen end var, undgik den ikke Marinens Opmærksomhed. Christian Bjelke og Henrik Span, der begge havde „en honorabel Charge og Rang“, begge var adelige eller „ad-lede“, begge Admiraler, begge Riddere af Dannebrog-sordenens Storkors, indgav 1689 i Fællesskab en (udateret) Ansøgning til Kongen, hvori de androg om Avancement i Stilling eller Rang, uagtet ingen af dem, efter deres eget Sigende, følte sig „plaget af Hoffærdighed“. De henviser netop til det lette Avancement, som kan opnaas i Landetaten, hvor der er mange Veje til at blive beneficeret og ophøjet med Rang og Gang; de to Ansøgere er ikke saa heldigt stillede og beder derfor Kongen om at gøre det samme mod dem, som der er sket ved andre, der tidligere var yngre i Rangen end de og nu er blevet „mere“; for at Ansøgerne, naar de kom i Selskab med disse avancerede, dog kunde beholde den Rang over

¹⁾ Rothe, Chr. V.s skrevne Reskripter 110 f. (Wielandt), Forordninger 865, 1254.

dem, som de tidligere har haft. „Skal Søetaten nyde nogen Naade i det og andet, maa det ske ved den, der har baade Magten og Viljen“¹⁾. En Genlyd af disse Ord høres i Admiralitetets Forestilling fra 1697. Heri anføres, at Søofficererne baade i Fjor og dette Aar har indgivet idelige Ansøgninger om Avancement; ved Søetaten er denne liden eller fast ingen; ikke saa ved Milicen, hvor man med Lethed kan faa Charger, Gageformering og Titler etc. Dette gør Søofficererne ganske mistrøstige, saa at de „allerunderdanigst taber Modet“. Kollegiet foreslaar derfor nogle Forfremmelser, for at det i Gærringen kan ses, at Kongen har lige Naade for Officererne til Søs som for dem til Lands. Kongen bifaldt ogsaa Forslaget²⁾, men „Modløsheden“ vedblev ogsaa efter Kongens Død.

Da man altid er gaaet ud fra, at Militien repræsenterede det tyske Element og Sømagten det nationale, danske, kunde man formode, at den stærke Modsætning mellem de to Etater var begrundet i Nationalitetsforskellen; men det er netop sjældent, at Nationalfølelsen mærkeligt har gjort sig gældende i Etaternes Mellemværende. Vel gik Marinestyrelsen ved forefaldende Reduktioner af Officersstyrken ud paa at „indtrække“ eller beholde i Tjenesten de flest mulige af Kongens egne Undersaatte og derimod at kassere de udygtigste af dem, der hørte til fremmede Nationer³⁾; men Massen af Søetatens fast ansatte Officerer (Aarstjenere) var — ganske ligesom Hærens — ikke af ublandet Art, men af forskellig Nationalitet. Men det er ikke let at afgøre, til hvilket

1) Krigskancell. indk. Sager Søetaten vedr. for 1689.

2) Admtt.s kgl. Missiver 1697, 20. Decbr.

3) Admtt.s Kopibog 1679, 16. Juli.

Folk hver enkelt Person hører. Naar det f. Eks. i Kilderne hedder, at en Mand er „fra Amsterdam“, kan det betyde, at han er Hollænder af Fødsel, men ogsaa, at han i nogen Tid har været bosiddende, ja blot at han tilfældigvis er blevet hvervet til Kongens Tjeneste i denne hollandske By, saa at han desuagtet godt kan være dansk eller norsk født. Tillige havde Datidens Sømænd en Tilbøjelighed til at give deres Navn et hollandsk Anstrøg (Jørgen eller Georg blev til Joris etc.), hvis de ikke ligefrem tillod sig Navneforandring paa egen Haand. Kort Sivertsen Adeler er her et Eksempel; som et andet kan anføres, at en Arrestant opdagedes at have dobbelte Navne: Arian Asmussen Schierland og Arian Akselsen Christianssand; dog havde han ikke antaget det fremmede Navn af ondt Forsæt eller for sin Fordels Skyld, men Manden havde længe staaet i hollandsk Tjeneste og været med det ændrede Navn „bevant“; og Søetatens deputerede, som omtaler Sagen, havde da ogsaa ladet sig informere om, at det var „Manér“ i Holland at forandre norske Navne, som var Hollænderne ubekendte¹⁾. Vil man, trods alle disse Vanskeligheder, efter et Skøn bestemme Nationaliteten hos de Søofficerer, som var i dansk Aarstjeneste i hele Christian V.s Tid, — omtrent 320 Personer, — kan der først udpeges c. 50 danske og norske Adelspersoner, c. 90 borgerligfødte danske Officerer og c. 60 ligestillede fra Norge og fra tidligere dansk-norske Provinser. Disse 200 Personer kan kaldes indenlandske i Modsætning til Resten, c. 120 Mand, der er af

¹⁾ Søet.s deputeredes kgl. Befalingsbog 1691, 18. Marts. Den i den russiske Marine tjenende bekendte Admiral Cornelius (Roulsen) Cruys var født i Stavanger og var døbt Niels Olsen. (Dansk biogr. Leks. 4, 118. Fra Arkiv og Mus. 4, 426.)

fremmed Oprindelse, nemlig fra Holland (c. 40), Holsten og Tyskland etc. (omtrent et lignende Antal), fra Frankrig, England og Spanien. Disse udgør c. 38 Procent af hele Antallet, saa at godt 3 Femtedele af Officerskorpset ganske vist maa regnes blandt indfødte, men dog næsten 2 Femtedele er af fremmed Nationalitet. Det giver en broget Blanding, som i Krigstider og under store Udrustninger blev endnu mere broget ved Tilsætning af adskiligt flere Udlændinge. Og Blandingen kunde ikke andet end afdæmpe Etatens nationale Præg, saa at dette i det højeste kan anføres som et Undermotiv for Krigstilstanden ligeoverfor den anden Militæretat. — Hvad her er anført om Officerernes Nationalitet, gælder ogsaa om de menige Baadsmænds; de fleste af dem var indfødte, men der fandtes et stærkt Mindretal af Udlændinge.

Tiden førte det ogsaa med sig, at Grunden til Krigshumøret hos begge krigsførende Magter en Gang imellem kunde være stærke Drikke, som bragte Blodet i altfor livligt Omløb. 1686 begærede Landkaptejn Baltazar Frederik Kaas paa Christiansø Satisfaktion over Kaptejn-løjtnant Claus Mortensen af Søetaten. Admiralitetet forsøgte da at mægle i Sagen ved følgende Skrivelse: „Cl. Mortensen erklærer, at han véd sig ikke at have talt ilde om Eder, men hvad Diskurs i Drukkenskab der kan være ført, er sket en general om den Aktion, som udi i senere Fejdetid forefaldt for Christianopel¹⁾, foruden at diffamere Eders eller Eders Hustrus Personer, hvortil han ingen Aarsag har. Og kan det være muligt, at de, som Eder haver givet saadan Rapport, Øllet muligt hos dem mere haver regeret end Visheden, saasom

¹⁾ Det maa vel være Byens Overgivelse til de svenske 22. Febr. 1677 (Jensen, Den skaanske Krig 231).

vi og ikke heller have hørt nogen lacheté (Fejghed) af Eder at være begangen eller Eder derfor af nogen at være beskyldt¹⁾. Saa trak det Uvejrs vel over.

Naar vi i det følgende vil fremdrage nogle Eksempler, der kan belyse de forskellige Kævleriens Karakter, anfører vi først dem, der forefaldt under Udøvelsen af vedkommende Officerers Tjenesteplichter. Træfningerne kunde finde Sted endogsaa der, hvor Søetaten særligt hørte hjemme: paa Bremerholm og om Bord paa Krigsskibene. 1683 vilde Løjtnant Claus Gyntelberg sammen med en „Karl“ gaa over Bremerholms Bro, (der førte over senere Holmens Kanal), ind paa Holmen, men Skildvagten ved „Cortegallen“ (Corps de garde, „Holmens Laage“ eller Hovedvagt), som var besat af en Afdeling Marinere, viste Karlen tilbage, uagtet Løjtnanten sagde, at han var i Kongens Tjeneste; men da greb Fænrik Bartram Brockdorf ind, jog Gyntelberg ned ad Broen, slog ham baade i Hovedet og paa Skulderen med sin Kaarde, saa denne blev helt krum, — og det uagtet en tilstedeværende sagde til Fænrikken: „Hvorfor slaar I ham, han er jo Søløjtnant!“ — hvorefter han lod 2 Soldater føre Gyntelberg i Arrest i Vagten. Hvad denne saa vel begyndte Krig endte med, vides ikke; den skadede da ikke Fænrikken, som s. A. blev Sekundløjtnant²⁾. Om Bord paa Orlogsskibet Prins Georg var 1683 Skibskaptejn Robert Holland og Fænrik Peder Haass (Hasse) af de norske Marinere kommet i Strid, hvorunder det gik løs med Skældsord og Hug, saa at der opstod et helt Oprør

¹⁾ Admtt.s Kopibog 1686, 6. Novbr.

²⁾ Underadmiralitetsrettens Protokol 1683, 15. Novbr. Oberstl. Hirsch's Samlinger paa kgl. Bibl.

blandt Skibets Mandskab¹⁾. 1689—90 var der Retssag mellem Premierløjtnant Paul Hegemann af Marinerne og Kaptejn Peder Henriksen Moss af Søetaten angaaende Løjtnantens usømmelige Opførsel, da Svenske Falk 1688 laa i Flækkerø. Hegemann bragte nemlig Moss den Hilsen fra en anden Landofficer, at Moss var en in-gemachter Hundsvot, der skulde have en halv Snes Næsestyvere, naar han kom i Land²⁾. Kilderne tillader os heller ikke i disse to Sammenstød at følge Krigens videre Gang, men vi kan forstaa, at saadanne Scener ret ofte kunde forefalde, hvor aarvaagne „Fjender“ skulde leve sammen paa et Skibsdæks indskrænkede Rum.

Kunde sligt vederfares Marinen dér, hvor den selv kunde optræde som Vært, undrer det os mindre, at noget lignende kunde ske, hvor den kun var Gæst, naar nemlig en Orlogsmand søgte Ly ved en Havn eller Fæstning, der havde en Landofficer som øverstbefalende.

Kaptejn Søren Orning, bekendt for sin kække Op-træden paa Prammen Arke Noe ved Københavns Be-lejring 1658³⁾, laa 1671—72 som Chef for en lille Eskadre paa Elben og synes fra først af at have været i god Forstaaelse med Kommandanten i Glykstad, Oberst Bremer. Men Forholdet til Gouvernøren Generalmajor Henrik Ruse (Baron Ryssensten) var langt fra saa godt, og netop samtidigt med, at Admiralitetet havde befalet Orning at tage Ordre af Gouvernøren, ogsaa hvad Eskadren angik (Apr. 1672), havde Ruse ladet Orning føre i Arrest i Corpsdegarden der i Fæstningen. At Orning havde sendt

¹⁾ Indkomne Breve til Admtt. 1683, 26. Oktbr.

²⁾ Indkomne Breve til Admtt. 1689, 7., 9. og 14. Jan. Admtt.s Kopibog 1689, 8. Jan. 1690, 30. Decbr. 1691, 13. Febr.

³⁾ Lind, Frederik III.s Sømagt 142, 146.

Kopier af Ruses ret umulige Ordrer (vel om Eskadren) hjem til Admiralitetet, havde vakt Gouvernørens Vrede. Kollegiet tilskrev Orning, at denne nok kunde have brugt større Forsigtighed ved denne Lejlighed, men det erkendte, at hans Optræden havde været gavnlig ikke blot for Kongens Tjeneste, men ogsaa for Ruse selv, som derved blev adverteret om, at slige Ordrer ej var tjenlige for Hans kgl. Maj. paa Elben, for hvilke Avertissements Ruse burde være lige saa færdig til at gøre Orning en offentlig Taksigelse, som han havde været villig til at af-frontere ham ved til Spot at føre ham fangen til Corpsdegarden i Stedet for at lade det være nok med at holde ham arresteret i hans eget Hus. Uagtet Hans høje Excellence Statholder Gyldenløve var Ruses Patron, havde dennes Procedures dog vakt Statholderens Mishag saa meget, at han vilde lade Orning være sig rekkommenderet; og til Overflod vilde Admiralitetet bede Etatsraad Poul Klingenberg, (som havde en Bolig i Hamborg,) om at protegere Orning, saa længe han skulde blive paa Elben; men i den stakkede Tid, Orning havde tilbage dér, maatte denne comportere sig vel og høflig overfor Ruse. Da senere 2 Orlogsskibe beordres bortsendte fra Elben, er Orning i Vildrede om, efter hvis Ordre det skal ske; men han faar da at vide af Admiralitetet, at det er Kongen, der har givet Ruse Befaling derom, saa at Orning „skal lade hannem efter egen Vilje dermed raade“. Endelig i Juli Maaned slap Orning fra den vanskelige Post¹⁾. — Lignende Sager af mindre Betydning kan anføres. 1684 havde Kaptejn Louis Cools, da han laa med Hejren ved Christiansø, givet Anledning til Klage fra Kommandanten der paa Øen, Oberst Anton Cou-

¹⁾ Admтт.s Kopibog 1672, 6. og 13. April—16. Juli.

cheron¹⁾): da Cools havde behandlet en svensk Havarist som Prise, og Kommandanten derfor havde forkyndt ham Arrest om Bord, havde han nægtet at adlyde og været meget incivil. Senere havde Coucheron opdaget flere ufordelagtige Ting om Cools, som endog havde „gjort ham løgnagtig“; men Obersten vilde ikke gærne fordærve nogen, og Kongen resolverede ogsaa, at Sagen skulde ganske være ophævet. Dog kan Kaptejnen vist have haft nogen Skyld i Sammenstødet, eftersom Admiral Frederik Ejler Gedde i 1679 giver ham følgende daarlige Vidnesbyrd: „Han sla's bedre paa Landjorden og inden Skibsborde med hans egne Officerer end med Fjenden; bær og altid Prisen derfra: at have sat de bedste Ørfigen og fleste Hug“²⁾). Den senere saa berømte Søkriger Kaptejn Christen Thomesen Sehested laa 1693 med Blaahejren som Vagtskib i Sundet og saa med Misnøje, at en fremmed Konvoj vel saluterede Kronborg, men ikke hans Vagtskib. Men i sine Rapporter havde Sehested kritiseret den kronborgske Kommandants Konduite, hvorfor denne ikke blot paaviste Fejl ved Sehesteds Optræden i Sundet, men fordrede Satisfaktion af ham for den ved Kritiken tilføjede Tort³⁾).

Alt dette kunde kaldes spredt Fægtning i Sammenligning med den gennemførte Modstand, som den ene Orlogskaptejn efter den anden mødte hos Kommandanten paa Fæstningen Frederiksholm ved Christianssand, Frederik Hartvig (Friherre) de Nostitz⁴⁾. Om ham skriver

¹⁾ D. biogr. Leks. 4, 90.

²⁾ Admtt.s Kopibog 1685, 14. Maj. Indkomne Sager til Sø-Etat.s Gen. Komm. 1685, 8. Apr. Krigskanc. indk. Sager, Sø-Etat. vedr. 1679.

³⁾ Admtt.s Kopibog 1693, 3. Juli.

⁴⁾ D. biogr. Leks. 12, 328.

Kaptejn Jørgen Bjørn Hermandsen om Bord paa Fregatten Lindormen i Flækkerø i Decbr. 1692: „Hr. Major Nostitz er noget stræng udi sin Kommando; han vil forbyde mig at anpraje de Baade, som kommer ind gennem Flækkerø-Gabet og først passerer Fregatten; han vil sætte mig for, hvad Tid jeg skal lade sætte Vagten op paa mit fortroede Skib og give ham Rapport over, hvad i Søen passerer, hvilket jeg vil haabe ikke er Obersekretærens (Harboes) Vilje. Jeg skal ikke give Aarsag til Stridighed eller bemænge mig med noget, hans Kommando angaar“ ¹⁾. Men saa kom Christen Thomesen Sehested, som Chef for Fregatten Svenske Falk; han var af en anden Støbning end Jørgen Bjørn og ikke ræd for at give „raat for usødet“. Hans Klager over Kommandanten lyder omtrent saaledes: „1) Jeg maatte ikke paa Skibet slaa Reveille hverken før eller senere end han. 2) Hver Gang jeg fo'r med Chaluppen under Flag fra Skibet, maatte jeg lægge til ved Kastellet paa Skildvagtens importune Raaben. 3) Da et Koffardiskib under min Konvøj for stille Vejr ikke kunde stryge Merssejlene for Kastellet, lod han skyde med Skarpt efter Skibet; jeg sender Chaluppen til ham og siger, jeg vil ikke taale det; og saaledes sejlede jeg bort udi Kommandantens Unaade. 4) Da jeg kom tilbage (fra Konvøjrejsen), lagde jeg mig [paa Trods] paa Alfarvej og anraabte alle Baade; de, som trods Prajningen fulgte Kommandantens Ordre og sejlede forbi, blev bragte om Bord. Da Lodsens kom om Bord, sendte Kastellet (til Gengæld) en Gefreiter med Soldater i en Baad for at arrestere ham; men jeg sagde: „Kast mig den Knægt over Bord“, og da Gefreiteren af Angest bad for sig, lod jeg ham slippe løs, men lod

¹⁾ Krigskanc. indk. Sager 1692, 23. Decbr.

Kommandanten sige, at hvis andre kom for at udføre en saadan Ordre, skulde det ikke gaa dem et Haar bedre end Gefrejteren, og da Kommandanten fandt sig for sin egen Person affronteret (ved denne Trusel), svarede jeg, at jeg brugte lige saa megen Respekt for ham som for den bedste Kommandant, der vilde dishonorere Kongens Orlogsskibe og tage i Arrest, hvad der var kommanderet til Skibet. Jeg beder (Admiralitetes-)Herrerne om Satisfaktion for Torten udaf Kommandantens Sær-sindethed.“ Sehested var Nostitz en haard Hals og synes ikke' at være kommet i Fortræd derfor¹⁾). Men Forholdet mellem Oberstløjtnanten og Kaptejn Iver Huitfeldt (i 1695) blev ikke bedre. Nostitz klagede over, at Huitfeldt paa sit Skib Lindormen under Fæstningen havde skudt til usædvanlig Tid, efter at Tappenstreg var slaaet, og derved tvunget et indkommende fremmed Skib til at indtage Vimpelen. Om denne Klage skrev Admiralitetet, at hvis den forholdt sig rigtig, kunde det ikke approbere hans Konduite; det vilde være tjenligst for ham selv, om han i Fremtiden entholdt sig fra andet deslige. Kollegiet vilde altsaa ikke støtte Huitfeldt i denne Sag, og der blev nedsat en Undersøgelseskommission. Det oplystes da, at det fremmede Skib var en Kaper, som førte flyvende Vimpel, hvorfor Huitfeldt, efter forgæves mindelig Opfordring, sendte ham ét løst og ét skarpt Skud, rettet af Huitfeld selv. Da blev Vimpelen indtaget, og Fregatten takkede med 5 Skud. Dette skete Kl. 10^{1/2} om Aftenen. Vanskeligere at imødegaa var Beskyldningen om, at Lindormen samme Aften skulde have skudt et skarpt Skud mod Fortet; Huitfeldt forsikrede, at han havde ikke

¹⁾ Indk. Sager til Admtt. 1693, 31. Jan. Se ogsaa Sehested, C. T. Sehesteds Saga, 25.

givet Befaling dertil; der var den Gang affyret kun et løst Skud, samtidig med, at Skibsklokken ringede, til Tegn paa Vagtens Afløsning; skulde Fæstningen være ramt, maatte Skuddet være rettet i ONO., og ikke, som det virkelig var sket, i NNV. Men der var ganske bestemt ogsaa blevet skudt et skarpt Skud, uvist om fra Kaperen eller fra Fæstningen, og Huitfeldt var sikker paa, at det kom fra sidstnævnte Sted for at paabyde Ro om Natten. Da Kommandanten senere i et Brev ønskede sig denne Ro, svarede Huitfeldt ikke „helt pikant“, som der sagdes; intet i hans Svar, paastaar han, kunde touchere Nostitz. Huitfeldt slutter sin Fremstilling med disse Ord: „Kommandantens hadefulde og affektuøse Angivelse rejser sig af en partikulær Aktion, som faldt os imellem hos mig selv paa Skibet straks efter vor Ankomst her i Havnen, da han vilde antage sig de Ting, som jeg syntes ham intet vedkom, ja var saa grov, at han truede med Arrest og flere haarde og spidske Ord, som han gav fra sig; hvorpaa jeg hannem vedbørlig maatte svare og derved ej kunde bevise ham den Ære ved saadan uhøflig Afsked, som jeg, skyldig, gjorde ved hans Ankomst.“ Efter at have modtaget disse Oplysninger haabede Admiralitetet nu, at Huitfeldt vilde kunne opnaa Kongens Beskærmelse mod Kommandantens Klagemaal, der kun var funderede paa hans subalterne Officerers vrang Angivelse; Huitfeldt havde i dette Fald „hellere villet gøre for meget end for lidet for derved ikke at lade falde det allerringeste, som kunde tjene til Kongens Højheds og Respekts Forsvar udi Kongens egen Havn“. Men Kongen selv dømte helt anderledes om Sagen: Huitfeldt har ikke ført sig som han billigen burde baade mod fremmede Skibe og især mod Kongens Fæstning; men af

Hensyn til hans tidligere gode Konduite oversés og tilgives det for denne Gang; Admiralitetet skal kalde ham for sig og advare ham mod en anden Gang i Kongens Havner at anmasse og tiltage sig nogen Kommando uden speciel Ordre; og for at undgaa slige Uordninger herefter, befales det alle at afholde sig fra sligt og ej at indlade sig i unyttig Disput, men sig udi alt stille og vedbørende forholde¹⁾. Saaledes slap Huitfeldt personlig temmelig vel fra denne Affære, men Søetaten som Korporation led her et afgørende Nederlag.

Som man vil se, er i de sidst anførte Optrin Skuepladsen for de alvorlige Kampe forlagt til Norge. Det er ogsaa i dette Kongerige, at de Sammenstød, vi nu skal omtale, fandt Sted; Stridspunkterne var andre end forhen, men Striden førtes med uforandret Forbitrelse.

I Aaret 1676 havde Statholder Gyldenløve og Admiralitetet foreslaaet, at de Personer, som var blevet udskrevne til Soldater i Bergenhus Amt, bedst kunde bruges til Baadsfolk²⁾. I Begyndelsen af 1679 var der saa slet Fremgang med Matrosudskrivningen i Norge, at det paatænktes at tage Soldater fra Galejerne i Stedet³⁾. Og ved Indrulleringen i Danmark næste Aar blev Proprietærerne i Ribe Amt fritagne for at stille Soldater mod at levere et lige saa stort Antal Matroser fra Distrikterne langs Kysterne⁴⁾. Disse Indgreb i Landmilitærets Omraade hævnede sig snart, thi fra nu af hører

1) Admtt.s Kopibog 1695. 31. Aug. 1696, 31. Jan. Indk. Sager til Admtt. 1695, 13. og 20. Sept. Krigskancelliets indk. Sager 1696, 31. Jan. Admtt.s kgl. Missiver 1696, 11. Febr.

2) Lindbæk, Statskoll. Hist. 2, 565.

3) Indk. Sager til Admtt. 1679, 8. Febr. Gulowsen, Gyldenløvesfejden, 196 f.

4) Krigskanc. indk. Sager 1680, 13. Máj. Kgl. Ekspedit. 1680, 5. Juni.

vi om Matroser, som Landetaten tilegner sig til Soldater-tjenesten.

Under den store Udrustning 1683 blev Spørgsmaalet brændende i Norge. Af Statholder Gyldenløve var der paa Admiralitetets Forslag blevet udstedt Ordre om, at de Personer, der tidligere havde tjent Kongen til Søs, skulde være fri for Udskrivning til Soldat, selv om de senere var indrullerede under Landmilitien. Men da nu Søofficerer sendtes op for at hverve, havde de ikke Held med sig, thi Marinerne skulde uheldigvis kompletteres samtidig dermed; Landmilitien havde uden at gøre Forskel antaget endog de mest særfarne og vilde følgelig ikke tillade disse at tage imod Maanedspenge som Søfolk. Admiralitetet maatte derfor foreslaa Kongen, at de 500 Matroser, som behøvedes, blev tagne, hvor de end fandtes, enten under Landmilitiens norske Regimenter eller ved Lægderne, og at den Afgang, Hæren derved led, erstattedes ved ny militærisk Udskrivning¹⁾.

Men 1684 forbedrede ikke Tilstanden; det blev „et mærkværdigt Aar“. Da stor Udrustning atter udkrævedes, var mange Matroser fornødne, og Kaptejnerne Jan Benjamin og Hans Bertelsen Wolder samt Løjtnant Thies Carstensen Nyebuhr hvervede i Norge. De fremsatte alle tre enslydende Klager. Matroser, der havde tjent i Fjor og lovet at træde i Tjeneste igen, var tagne til Soldater og tog nu deres Tilflugt hos de hvervende Søofficerer; de bedste Søfolk var blevet Soldater, og de ubefarne havde derimod faaet Lov at passere fri o. s. v. Thies Nyebuhr paastaar, at Soldaterudskrivningen sker „udaf Had“, og at Landofficererne har gjort ham saadan

¹⁾ Kgl. Ekspedit. 1683, 24. Febr. Krigskanc. indk. Sager 1683, 14. Apr.

„Tribulatz, som han ikke noksom kan skrive“. Admiralitetet støttede sine Officerer ved en kraftig Paatale af disse Forhold; Resultatet af dem vilde kun blive, at man nødedes til at antage fremmede til Søtjenesten, og at de indfødte søgte bort fra Landet. Men ligefuldt indløb der med hver Post Klager fra de hvervende Søofficerer over deres Kolleger til Lands, som med Hug og Slag tvang de Maanedstjenere, som allerede havde faaet Maanedseddel og Haandpenge som Matroser, til at tage Tjeneste i Milicen. Da den store Flaadeudrustning blev opgivet i April og Maanedstjenere hjemsendtes, var det at vente, at de vilde blive „tribulerede til at blive Reservesoldater, hvilket vilde give det arme Folk stor Afskræk for at komme hjem“, og der blev derfor medgivet dem et Pas fra Admiralitetet, som deri erklærede, at Ihænderhaveren var ansat i Kongens Søtjeneste for Maanedspenge og skulde tjene der, naar han advaredes, men være fri for at udskrives som Soldat. Statholder Gyldenløve og Feltmarskalkløjtnant Grev Gustav Vilhelm Vedel (Jarlsberg) havde desuden truffet Foranstaltninger til Bedring af Forholdene, saa at de Soldater, som tilforn havde tjent til Søs, skulde udleveres fra Regimenterne og indskrives som Matroser saa vel som andre, der var hjemmehørende i Sølægderne; derimod skulde Personer fra Landlægderne, ogsaa de, der var hvervede af Søofficererne, indskrives som Reservesoldater¹⁾.

Naturligvis tav Modparten ikke stille. Om Thies Nyebuhrs Udsagn angaaende Landofficerernes Tribulatz

¹⁾ Admtt.s Kopibog 1684, 8. og 20. Marts, 19. Apr., 3. Maj. Indk. Sager til Admtt. 1684, 19. Febr., 9. og 20. Marts. 8. og 10. Apr. Krigskanc. indk. Sager 1684, 29. Marts, 6. Maj. Admtt.s kgl. Missiver 6. Maj. Om Vedel D. biogr. Leks. 18, 322.

erklærer Oberst Martin Jørgen de Rochlenge, Kommandant i Christianssand, at det er „et dristigt og ubeviseligt Klagemaal“; han kan ikke tro, at Thies virkelig havde Ordre til at tage Matroser, om de saa var i selve Garnisonerne. Ogsaa Kaptejn Bernhard Griemer (Grimmer) besværer sig over Wolders „urigtige Omgang“ ved Hvervingen. Og mægtigere Kræfter blev satte i Bevægelse. Stiftamtmanden i Christianssands Stift Baron Ludvig Rosenkrantz, — der dog i sine unge Dage en lille Tid havde været i Marinens Tjeneste, — paastod, at det netop var Søofficererne, der greb for vidt om sig, idet de hvervede blandt Reservesoldaterne i Landlæggerne; og Amtmanden i Stavanger Amt Daniel Knoff er af samme Mening, men tænker, at de trufne Foranstaltninger nok vil kunne forekomme al saadan Uorden¹⁾. — Admiralitetet kunde da heller ikke tie stille til disse Anklager, men svarede Rosenkrantz, at Søofficererne ikke havde gjort videre, end hvad Kongen havde tilladt; de havde antaget Folk, som havde tjent før, eller som havde Lyst til at tjene til Søs²⁾, og de havde virket for at faa saadanne løs, naar de var komne ind under Milicen. Ogsaa til Statholder Gyldenløve skrev Kollegiet og bad ham om at haandhæve Søofficererne, da der skete dem „nogen Fortræd“; Grimmers Klage over Wolder var tildels ubeviselig; sidstnævnte havde kun holdt sig Gyldenløves egen Forordning af 1683 efterrettelig. En Kommission³⁾ blev nedsat

1) Krigskanc. indk. Sager 1684. 5. Juni. Admтт.s indk. Sager 1684, 8. og 9. Maj, 1685, 7. Jan. D. biogr. Leks. 14, 257. 9, 253.

2) Det er tvivlsomt, om Admiralitetet havde Retten paa sin Side, naar det anførte denne sidste Tilføjelse.

3) Admтт.s Kopibog 1684, 24. Maj, 1685, 20. Jan. Admтт.s indk. Sager 1685, 5. og 29. Apr., 10. Maj.

for at undersøge Forholdene nøjere, men dens Virksomhed løb ganske ud i Sandet.

Modparten indskrænkede sig ikke til Defensiven, men foretog et meget offensivt Skridt. Det er jo omtalt foran, at der ved Maanedstjenernes Aftakkelse 1684 blev udstedt Passer for disse. Thies Nyebuhr havde et stort Antal af disse Passer med, da han førte Matroser hjem til Norge i Efteraaret, for at uddele dem til Folkene, naar disse blev endelig afbetalte. Men kort Tid efter mældte baade Nyebuhr og Wolder, at Kaptejn Grimmer havde frataget Maanedstjenerne deres Passer, ja, at et Par af Matroserne var tiltalte for Krigsretten og skulde lide Straf paa Penge og Krop. Denne „Forfølgelse“ kaldte Admiralitetet „uforsvarlig“ og opfordrede Schoutbynacht Johan Skinkel, der var Chef for Christianssands Værft, til at træde i Skranken for det betrængte Søfolk. Men Sagen havde et langt Forløb, og Efterveerne af den mærkedes endnu 2—3 Aar efter. Da viste det sig, at 150 Mand ialt havde maattet aflevere deres Passer. Disse blev erklærede for „falske“, og Thies Nyebuhr fik Skyld for at være omgaaedes ulovligt med dem. Admiralitetet maatte atter tage Affære og undersøge Sagen; Kollegiet kunde derefter anmode Statholderen om at forskaane Nyebuhr for videre „blasme og Falskheds Beskyldning“; den eneste Fejl, han havde begaaet, var, at han i de „falske“ havde forsømt at tilføje Udstedelsesdagen. Passerne maatte atter overgives Folkene, som igen blev tilskrevet Søetaten¹⁾.

Aaret 1689 nødvendiggjorde atter ny Udrustning til Søs og medførte derfor atter Kævl. Kaptejn Georg

¹⁾ Admtt.s Kopibog 1685. 21. Febr. 1688, 17. og 31. Marts. Admtt.s indk. Sager 1684, 25. Okt.

Carstensen Nyebuhr, der hvervede ved Frederiksstad, indberettede om Matroser, der vel var forsynede med Passer, men dog var blevet Soldater, hvilket naturligvis havde foranlediget „Disput“. Admiralitetet søgte at berolige baade ham og Johan Skinkel, der klagede over lignende Forhold, og bad dem om ikke at indlade sig i Strid med Landofficererne, men mærke sig de Officerer, som nægtede disse Matroser Løsgivelse, og lade sig forlyde med, at de vilde indmælde Sagen paa behørigte Steder; men samtidig inddrager Statholder Gyldenløve Brev fra Kollegiet med bestemt Fordring om de Maanedstjeneres Frigørelse, der var Søofficererne fratagne „under vrang Foregivende“, og tillige om Landofficerernes Reprimandering for dette Overgreb. Nogle af Beskyldningerne erklæredes af Modparten for usandfærdige, hvilket kunde bevises ved en Amtmands, Ambrosius Charisius's, Attest ¹⁾. Gyldenløve lovede dog at træffe de fornødne Foranstaltninger, og Grev Vedel underrettedes om disse og anmodedes om paa bedste og kraftigste Maade at efterleve Kongens Vilje, saa at der ikke vederfaredes Søofficererne nogen Hinder. Dette hjalp saa vidt, at Løsgivelsen fandt Sted for alle Regimenters Vedkommende undtagen for et, der „ikke kunde undvære de Folk, det havde“, men Admiralitetet kunde ikke forstaa, hvorfor just dette ene Regiment skulde danne en Undtagelse; Soldater var dog lettere at faa end Matroser. Og naar Georg Nyebuhr i Maj ved sin Hjemkomst til København indgav skriftlig Fremstilling om Landofficerernes Diffikulteter, alt efter Krigsforhør og paafølgt Dom, kan man altsaa mærke, at

¹⁾ Admtl.s indk. Sager 1689, 23. Febr. 23. Marts. Admtl.s Kopibog 1689, 9. og 16. Marts. Charisius var Amtmand i Frederiksstad og Smaalenene.

Krigen i Norge var ført med Anvendelse af de yderste Midler¹⁾).

Der kom nu en Række forholdsvis rolige Aar, hvis Stilhed dog afbrydes 1692 og 1696, da Nostitz optræder paa Skuepladsen. Blandt det meget, som var ham og C. T. Sehested imellem, var ogsaa dette, at Sehested efter Nostitz's Beskyldning havde antaget nogle Personer til Matroser, som var Reservesoldater. Til Gengæld søgte Nostitz at protegere opsætsige Matroser, som Sehested vilde afstraffe; denne maatte ikke eksekvere Straf over nogen, saa længe Fregatten laa i Havnen; Nostitz alene kommanderede dér, og hvis „nogen“ understod sig at arrestere Folk paa Skibet, skulde han faa en Ulykke²⁾. — Og da Iver Huitfeldt i 1696 var i Flækkerø, hvervede han nogle Matroser, men Nostitz satte dem i Fængsel, da de efter hans Mening stod i Soldaterlægds osv. Huitfeldt protesterer og vil have sine Folk igen, og Søetatens deputerede skriver til Kommandanten, at han bør assistere Huitfeldt i dennes befalede Hvervning, og hvis Nostitz har givet nogle af disse Folk Penge paa Haanden for at være Soldater, maa han se at faa disse Penge tilbage igen. Huitfeldt var ikke fornøjet med denne Afgørelse, da den ikke bestemte noget om, at Huitfeldt maatte faa Folkene tilbage; Nostitz beholdt da ogsaa Overtaget og handlede efter eget Tykke; og da to af Fangerne brød Kongens Jærn og havde Udsigt til at miste Livet derfor, maatte Huitfeldt kun nøjes med at bevidne sin Medfølelse: „den Inklinatjon, som disse fattige Karle har haft til Søen, har saaledes foraarsaget deres Ulykke.“

¹⁾ Admtt.s Kopibog 1689, 30. Marts, 6. og 20. April. Admtt.s indk. Sager 1689, 7. Maj.

²⁾ Admtt.s indk. Sager 1693, 31. Jan.

— Dermed ender Kontroverserne i Christian V.s Tid, men slige Forhold har stor Levekraft, og de gentager sig paa den samme Feltplads c. 20—30 Aar derefter¹⁾.

De rent private Mellemværender mellem Sø- og Landofficerer, som forefaldt udenfor Tjenesten, vilde have et humoristisk Skær over sig, hvis de ikke ofte truede at ende med, at de gæve Kæmper blev liggende paa Valen, bedækkede med slemme Blessurer. Her er nogle Eksempler. 1684 tog Kaptejn Peter Thomsen Lindeberg i sin Chaluppe fra Skibet Danske Havfrue til Christianshavn, hvor han boede, og gik til sit Hjem for at hente Proviant til sit Skib. Paa Vejen maatte han forbi et Hus, hvor nogle Landofficerer befandt sig og blandt dem en Fænrik, som sad ud af Vinduet og til sin Viol sang den Nidvise: „Ej du Hanrej, ej du Hanrej!“ Dette lod Kaptejnen foreløbig passere, men paa Tilbagevejen kom han og Fænrikken i Ord sammen; sidstnævnte sprang ud af Vinduet, kastede sin Viol fra sig, drog sin Kaarde og gik, tillige med de andre Officerer med dragende Kaarder, løs paa ham med de schimpflige Ord: „Goddag, Kammerat, Kaptejn Hanrej!“ etc. Trods al Protest blev Lindeberg slaaet til Jorden, fik 3 Hug i Hovedet, — Modstanderens Kaarde sloges i Stykker paa hans bare Hoved, — fik 2 andre Saar, sloges gul og blaa paa Kroppen, fik flere Stik igennem Klæderne og mistede sin Sølvkaarde. Da Baadsfolket, som ventede deres Officer i Chaluppen, bemærkede Overfaldet, ilede de til Hjælp, men blev standsede af Landofficererne og en Del menige Soldater, trakteredes „umenneskeligt“ med Hug og Slag og forfulgtes Gade op og Gade ned under Fjen-

¹⁾ Danske Magazin 5. R. 1, 82 f, 86. Daae, Nordmænds Udvan- dringer, 81 ff.

dens Raab: „Slaa de Beghunde ihjel!“ saa at nogle maatte springe i Søen for at frelse deres Liv. Der blev naturligvis holdt Forhør og Krigsret i Sagen, men den Oberst, der præsiderede i Retten, nægtede at afsige og publicere Dommen, inden han havde faaet Kongens særlige Ordre, hvorfor Admiralitetet maatte indgive Andragende om, at Kongen vilde være Søfolket naadig og give Lindeberg Satisfaktion for den overgangne Spot, da slig „utaalelig Affront“ ikke burde gaa ustraffet hen. Hvad det endte med, vides ikke, men det maa bemærkes, at den paagældende Kaptejn var slemt hengiven til stærke Drikke¹⁾.

Den næste Scene foregik ogsaa paa Christianshavn. Der vandrede en Dag i Januar 1691 Søløjtnant Volkward Giesesen Ref paa Gaden og bemærkede, at en Hund, der tilhørte en Skomager, løb bag efter ham, hvorfor han gennede den tilbage. Straks var der en Soldaterunderofficer, som sagde: „Der Teufel breche deinen Hals in zwei; warum schlägst du meinen Hund?“ Ref bad sig umolesteret; han var kgl. Officer ved Admiralitetet. Desuagtet gik Underofficeren ham ind paa Livet, rev ham med begge Hænder i Haaret og tilføjede ham Hug og Slag, indtil Slaget endte med, at begge Modstanderne kom paa Hovedet ned i en Hattemagers Kælders-hals, hvor Underofficeren med Bistand af tre andre ligsindede rev Klæderne paa Ref i Stykker, men hvor ogsaa „Godtfolk“ endelig skilte de vrede Kæmper ad. Den Tilfredsstillelse vides da at være bleven Ref til Del, at en Klage blev indgivet til Københavns Kommandant, og

¹⁾ Admtt.s indk. Sager 1684, 9. Juni, 12. Juli. Krigskanc. indk. Sager 1684, 11. Juni.

at Ophavsmanden til Slagsmaalet arresteredes i Christianshavns Vagt ¹⁾).

Næste Aar hændte det samme en mere celebre Person, idet Kaptejn C. T. Sehested blev overfaldet af en Løjtnant ved Livgarden, den tyske Baron Caspar Vilhelm Meerheim, og tre andre Officerer. Sehested vilde en Morgen i April gaa fra sit Logi gennem Ulkegade til sit forordnede Skib (Svenske Falk), da han blev „morderisk anfaldet“ af Baronen, der „ikke som en brav Karl, men som en Assasin“ søgte at gøre ham al mulig Tort og sammen med Kammeraterne brugte de dragne Kaarder saa vel, at Sehesteds egen under Kampen blev ganske kroget. Da den angrebne bad en blaa Soldat hente Vagten, tog Fjenderne Flugten om ad Østergade og Købmagergade, og Sehested maa have forfulgt dem, thi ved Silkegade gjorde Baronen selvtredje en ny Attake paa ham baade med Stok og Kaarde, men derpaa ophørte vist Kampen, da et Vidne mældte Begivenheden for en anden Søofficer, som vel har bragt Undsætning. Naturligvis udbad Sehested sig Satisfaktion, og det var maaske en Virkning af hans Klage, at Meerheim i Begyndelsen af Juli fik sin Afsked, dog med det formildende Tillæg: „som Kaptejn“ ²⁾).

Naar Officererne ved Søetaten saaledes havde deres Sager at opgøre med Landetaten, havde Marinens menige det selvfølgelig ogsaa. Selv mellem Baadsfolket og Marinekorpset, der dog tjente Side om Side med hinanden, var der en Kløft, som vanskelig kunde udfyldes. Det mest berømte Opgør mellem Sø- og Landetatens

¹⁾ Admtt.s Kopibog 1691, 17. Jan.

²⁾ Admtt.s indk. Sager 1692, 18. Apr. Sehested, C. T. Sehesteds Saga, 19. Oberstl. Hirsch's Samlinger.

Underklasser skete St. Hans Aften 1690, da Slaget stod mellem Nyboders Folk og det nye kurlandske Regiment; fra en ringe Begyndelse antog det respektindgydende Former og varede mere end et helt Døgn. Baadsmændene brugte Økser, Knive og Stænger, deres Kvinder Tagstene og Modstanderne Sabler, Bajonetter, ja endog Musketter som Vaaben. Hvor en Baadsmand ellers paa Gaden mødte en Soldat, røg de straks ind paa hinanden. Kongen var fraværende, og Admiral Christian Bjelke havde Møje med at dæmpe Ustyret; men ved sin Hjemkomst gav Kongen de fornødne Ordre, og en Kommission blev nedsat 27. Juni for paa det skarpeste at eksaminere, hvem der havde været Aarsag til dette Opløb. — Senere, i Aaret 1698, var der Klammeri mellem Baadsmændene og Hestgarden, hvori to Matroser maatte lade Livet. Det efterfulgtes af en Krigsrets Nedsættelse. Endogsaa Matrosernes Kontrapart Marinerne havde 1686 følt sig som Søkrigere ved i Maj at indlade sig i Slag med Livgarden, der havde tilladt sig at opslaa et Skandskrift mod dem. Kampen krævede 16—17 saarede. Under Trommeslag blev sligt af Kongen truet med Livsstraf¹⁾.

10. Juni 1690 havde Kongen paa de deputeredes Forslag approberet, at der blev nedsat en Kommission, der hver Uge paa Holmen uden Ophold skulde paakænde Sager, foranledigede ved Søfolkenes Slagsmaal med Landmilitær og Borgerskab. Denne Institution kaldtes under Tiden Krigs-Standretten, men dens officielle Navn er: Den ekstraordinære Justitskommission. Den har i det

¹⁾ Danske Samlinger, 2. R., 5, 161, 316. Molbech, Chr. V.s Dagbøger, 52. Nielsen, Kbhvn.s Hist. 5, 248. Krigskanc. kgl. Eksped. 1690, 27. Juni. Admтт.s Kopibog 1698, 13. Juli. Admттs. kgl. Missiver 1698, 12. Juli.

mindste levet til 1693, efter hvad en bevaret Protokol udviser, men den har dog ikke gjort de særlige Slagsmaalsdomstole overflødige, da den kun behandlede smaa Sager¹⁾. — Der blev ellers ogsaa passet paa Nyboders Befolkning paa anden Vis. Allerede længe havde der været „Vagt“ (om end ikke Vagtbygning) og Vagtposter, forsynede med Skilderhuse, i denne Bydel; Vagten besørgedes af Soldater, Baadsmændenes Arvefjender, hvilket allerede maatte virke irriterende paa Beboerne; men at betro Vagten til Matroser, saaledes som de deputerede foreslog Kongen 1691, fandt denne dog altfor farligt efter Revolten det forrige Aar²⁾.

Det var meget ilde set, naar man af en eller anden Grund lod sig forlede til at svigte Søetatens Tjeneste og søge Landetatens. En Matros lader sig i Drukkenskab indrullere som Soldat og drikker Holmens Klæder op; det vurderes til 3 Maaneder i Bremerholms Jærn og Gagefortabelse. En ubefaren møder en Matrossergent paa Gaden og siger til ham, at han vil tjene i Søetaten; i det samme kommer en Marinerkaptein til og paastaar: „Jeg er ogsaa ved Søen, lad mig faa ham!“ Heri skulde Sergenten ikke have indvilliget, — skønt han kun sagde: „Ja saamænd“, — for det kostede ham 2 Timer paa den spidse Pæl. En Matros blev Soldat, men det hjalp ham ikke at sige, at Sø-Kapteinløjtnant Jacob Doss havde villet sælge ham til det Schackske Regiment; han maatte et halvt Aar i Jærnet. — Jacob Gertsen Rask fra Tønder havde i Krigen og 1683 tjent

¹⁾ Admtt.s kgl. Missiver 1690, 10. Juni. Admtt.s Kopibog 1690, 17. Juni. Nielsen, Kbhvn.s Hist. 5, 247.

²⁾ De deputeredes kgl. Befalings-Bog 1691, 5. og 9. Juni. Først 1693 blev der Tale om at opføre en Vagtbygning.

Kongen som Baadsmand og fik Afsked; men siden lod han sig „udi Vildfarelse og ved Drukkenskab“ optage under Kongens Landmilitie, i Prins Frederiks Regiment; 1689 beder han dog om at maatte komme tilbage under Søetaten, da Kongen alle Tider har Eolk nødvendig dér¹⁾. Dette Tilfælde er betegnende for hele Forholdet mellem de to Etater: der maatte „Vildfarelse eller Drukkenskab“ til, for at man skulde blive Overløber til Fjenden.

¹⁾ Protokol over adskillige smaa Sager ved Holmen 1690—95. Krigskanc. indk. Sager 1689, 18. Maj.

Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland.

Den franske Historiker Armand Brette, f. 1840, er død 19. April 1912. Han var den indsigtfuldeste Kender af den franske Administrations- og Jurisdiktionsordning i Slutningen af l'ancien régime og har nedlagt Frugterne af sit omfattende Studium deraf i den af ham udgivne *Recueil des documents relatifs à la convocation des États généraux*, et Værk hvoraf er udkommet de 3 første Bind (1894—1904), men som han ikke naaede at faa fuldendt.

Anatole Leroy-Beaulieu, Direktør for l'École libre des sciences politiques og Professor i moderne Historie ved samme Skole, f. 1842, er død 16. Juni 1912. Hans Hovedværk *L'empire des Tsars et les Russes*, T. 1—3, 1881—89, er et fremragende Arbejde ved dets Forfatters indgaaende Kendskab til Ruslands historiske Udvikling og til dets Stats- og Samfundsforhold i det 19. Aarhundrede.

Den 5. Marts 1912 døde Friherre Rochus v. Liliencron, Forstander for det adelige Frøkenkloster i Slesvig. Han var født i Plöen 1820, studerede i Kiel og Berlin germanske Sprog og deres Litteratur, særlig Nordens Sprog og Runer, hvorfor han ogsaa i 1846—47 opholdt sig i Kjøbenhavn — han har skildret dette i sin tiltalende Bog *Frohe Jugendtage* (1902) — her fandt han ogsaa en Hustru. Men det slesvig-holstenske Røre havde tidligt grebet ham; han blev endog

Oprørernes diplomatiske Udsending i Berlin. Efter Fredsslutningen maatte han derfor søge Ansættelse i Tydskland, blev Professor i Jena, senere Intendant og Bibliothekar ved Hoffet i Meiningen; derpaa knyttedes han til Münchener Akademiet og udgav for dettes historiske Kommission i Forening med Professor Wegele *Allgemeine Deutsche Biographie*. Han har endvidere udgivet det værdifulde Kildeværk *Die historischen Volkslieder der Deutschen* (4 Bd., 1865—69), hvortil slutter sig *Deutsches Leben im Volkslied um 1530* (1885). Om hans musikalske Indsigt vidne haade disse Bøger og hans *Liturgisch-musikalische Geschichte der evangelischen Gottesdienste 1523—1720* (1893), ligesaa Afsnittet Musik i Paul's *Grundriss d. germ. Philologie*. Fra 1876 havde han den nævnte Stilling i Slesvig.

Joh. Stp.

Den irske Historiker og Politiker Justin Mac Carthy, f. 1830, er død 24. April 1912. Af hans meget læste, men nærmest populære og med liberal Tendens skrevne Værker skal nævnes *History of our own times* (Tiden fra 1837 til Nutiden), 1.—7. Bd. (1879—1905) og *History of the four Georges*, 1.—2. Bd. (1884—90), hvilket sidste Arbejde er blevet fortsat med andre 2 Bind af hans Søn Justin Huntly Mac Carthy.

29. Febr. 1912 døde Heinrich Nissen, en fremragende Kender af romersk Historie. Han er født 3. April 1839 i Haderslev og studerede først i Kiel, siden i Berlin; blandt hans Lærere var Nitzsch, og det var under Paavirkning fra denne, at Nissen i 1863 skrev sit første Arbejde, der straks bragte ham frem i første Linie. Det var *Kritische Untersuchungen über die Quellen der 4. und 5. Dekade des Livius*, hvori han viste, at man hos Livius kunde udskille to Hoveddele, den ene, der byggede paa Polybs nu tabte Bøger og som var paalidelig, den anden, hvor Livius fulgte romerske Kilder og hvis Værdi var meget ringe. Det var den Kilde-sondring, som havde vist sig saa frugtbar for Middelalderen, der hermed førtes over paa den antike Historie, og Nissens

Arbejde aabnede en lang Række af Kildeundersøgelser, der dog paa Grund af Materialets Daarlighed ikke bragte saa gode Resultater som hans. I 1869 blev Nissen Professor i Marburg, kom herfra til Göttingen og Strassburg; siden 1884 har han virket i Bonn. Meget skrivende var han ikke, men hans Bøger og Afhandlinger er altid meget grundige og fint gennemtænkte, undertiden lidt spidsfindige. Værdifuldest er hans *Italische Landeskunde* (1883—1902), hvori han i lige Grad bygger paa et udtømmende Kendskab til Oldtidsefterretningerne og en nøje Forstaaelse af Landet og dets Natur, vundet gennem et fleraarigt Ophold.

Kr. E.

Den 6. Febr. 1912 døde den engelske Socialhistoriker Frederic Seebohm (f. 1833). Han har skrevet *The english village community* (1883, senere i flere Oplag), *The tribal system in Wales* (1895), *The tribal custom in anglo-saxon law* (1902). Som Bankmand og Jurist bragte han ude fra det praktiske Liv nye Synspunkter ind i Betragtningen af de gamle Tidens Landboforhold, Stændervæsen og Møntregning; især stræbte han efter at vise de agrariske Tilstande hos Angelsachserne som direkte udgaaede fra og prægede af den romerske Kejsertids Herregaarde, dens *villæ* med de mange ufri Tjenere; hans Opfattelse er dog bleven stærkt modsagt. I det hele skildrede Seebohm de gamle Samfund, ogsaa her i Norden, som i højere Grad aristokratiske i deres Bygning og med større Ufrihed end det sædvanlig fremstilles. Friske, vækkende og skarpsindige vare i hvert Fald hans Bøger, og mange af hans Undersøgelser, saaledes af de ejendommelige Ætteforhold i Wales, ere meget værdifulde.

Joh. Stp.

Hr. Poul Andræ har fortsat Meddelelserne fra sin Faders Papirer ved et nyt Skrift: *Werner Hans Frederik Abrahamson Læssøe. Bidrag til Charakteristik paa Grundlag af Breve mellem ham og Andræ fra 1840 til Læssøes Fald i Slaget ved Isted* (Kbhvn., 1912). Undertitlen angiver meget korrekt det hvorpaa Interessen ved Bogen beror; godt Lys kaster den over den stolte, frihedskærlige, pirrelige og

handlingsattraaende Officer. Af positive Oplysninger bringer den mest om Forholdene inden Generalstaben og den militære Højskole; af Interesse er dog ogsaa en oftere frembrydende Misfornøjelse med Orla Lehmanns Holdning som ikke retlinet nok og endelig et nyt og fuldstændigt Optryk af Læssøes Brev til Krieger af 19. April 1849, der afviser Krigsminister Hansens Angreb paa Overkommandoen i Anledning af Eckernförde-affæren. Om Trearskrigen har Bogen derimod ikke ellers kunnet meddele noget, da der intet er bevaret af nogen Brevveksling mellem Andræ og Læssøe fra de Aar; Forf. oplyser, at en yngre Broder til Læssøe har ment, at Grunden hertil var de to Venners politiske Uoverensstemmelse, idet Læssøe var begejstret for Krigen, Andræ en Modstander af den som Daarskab.

J. A. F.

Universitetsstipendiat Edv. Bull vil i sin flittige og indholdsrige Bog *Folk og Kirke i Middelalderen. Studier til Norges Historie* (1912) gøre Rede for hvad der var det norske Folks Tro i den katolske Tid: „Hvad jeg vilde vite, var altså ikke, hvad kirken lærte, men hvad den virkelig havde fåt folket til at tro; ikke de krav til livet, den stillet, men de, folket stillet sig selv; og desuten vilde jeg vite, hvad der lå igjen av gammelt hedenskab, vel skjult før presteskapets øine eller frækt omklædd under nye navn, men med gammelt indhold.“

Med dette Maal for Øje skyder Forfatteren den kirkelige Litteratur og den kirkelige Kunst til Side og henter fortrinsvis sit Stof i Diplomatarium Norvegicum og Diplomatarium Islandicum, hvis Breve har givet ham mange gode Træk af Folkets Færd og Tænkesæt, ligesom Sagaerne en og anden Gang har overleveret et Udbrud, der aabenbarer de stejle Bønders Mening eller har gemt Forestillinger, som hørte Fortiden til. I et Dokument fra 1338 hører vi om to Mænd, der løber efter Præst til deres døende Broder, men paa Vejen møder hans Drabsmand, hvorpaa de glemmer Præsten og øver Blodhævn. I Sturlungasaga kvæder Skjalden i Anledning af Sturla Sighvatssøns Overfald paa Biskop Gudmund Aressøn:

Ej saa ilde har Sturla
 evnet Tume at hævne.
 Kristus raader for Ryet,
 Raven stoppes med Kroppe.

Samme Saga ved at fortælle om Biskop Gudmund, som var en hellig Mand, at han kunde skifte Ham. Skik og Brug, der holdt sig i Norge til det 18.—19. Aarhundrede, bringer Bud fra ældgammel Tid; saaledes har Cand. Bull Beretninger, om at Bønderne i Eidsborg Sogn bar St. Niculs ud af Kirken Eidsborgsøen rundt og tvættede Helgenbilledet for at faa godt Aar, en Skik, der synes at gaa tilbage til germansk Frugtbarhedskultus (jfr. Tacitus: Germania cap. 40).

Men hvorfor nævnes knapt Draumkvædet, dette store tunge Digt om Helvede og Himmerig og om Dommedag, som har levet i Folkemunde gennem Aarhundreder og trods Tidens Ødelæggelse endnu har en forunderlig Magt; det siger noget om Middelalderens Norge, som Diplomer aldrig kan sige, og Sagaen efter sin Natur helst tier med; det viser saa fuldt som anden Overlevering gammelnordiske og kristelige Forestillinger Side om Side.

Andagtsbøger, Prædikener, Billeder i Kirkerne forkaster Cand. Bull med velberaad Hu, thi direkte giver de ingen Oplysning om hvad Folket tænkte og troede; og dog maa vi ty til disse Kilder, om vi vil fange lidt af Middelalderens Liv og faa Sammenhæng i de faa Ytringer, der lyder fra Lægfolk, — men jeg skal indrømme, at man maa træde varsomt ad den Vej.

De kirkelige Kilder har imidlertid en egen Værdi, idet de ofte meget tydeligt lærer, hvorledes det gamle og det ny og fremmede føjede sig sammen for dem, der skulde være Vejledere. Kirkens Mænd var Nordmænd trods Latinen og havde taget større eller mindre Arv fra Forfædrene, baade hvad Forestillinger og Følelser angaar. Der er næppe Grund til at sætte altfor skarpt Skel mellem Kirke og Folk. E. J.

Af det bekendte monumentale Værk *Dahlmann-Waitz Quellenkunde der Deutschen Geschichte* er 1912 udkommet

8. Udgave (1912), udgivet af Professor ved Leipziguniversitetet Paul Herre, hvis Quellenkunde zur Weltgeschichte tidligere er omtalt i dette Tidsskrift (8. R. III, 87). Den store Forøgelse af Stoffet, som den ny Udgave rummer, viser sig allerede ved, at medens 7. Udg. havde 848 Sider (foruden Registret) og 10382 Titelnre, er Sidetallet nu 979 og Nummerantallet 13380. I langt højere Grad end før er nu ogsaa Indsamlingen af Materialet blevet fordelt paa forskellige Hænder; til 7. Udg. medvirkede kun 5 Historikere, til 8de 42. Alle Forskere har derfor kun Grund til paa ny at hilse Værket som et uundværligt og fortrinligt Hjælpemiddel. Fra dansk Side er der dog ogsaa denne Gang Anledning til at undre sig over, at der ikke er taget tilstrækkeligt Hensyn til vor Litteratur. Man savner f. Eks. Aage Friis' Bernstorfferne i Danmark, hans Udgave af de Bernstorffske Papirer og hans Afhandling her i Tidsskriftet om Holstens Indlemmelse i Danmark 1806, endvidere Neergaards Under Junigrundloven, Wegeners Bog om Augustenborgerne, Mackeprangs om Nord-slesvig og Sønderjydske Aarbøger. A. D. Jørgensens Navn findes slet ikke i Registret.

J. A. F.

Friedrich M. Kircheisen har udgivet 2det Binds 1. Del af sin tidligere her i Tidsskriftet (8. R. II, 110) omtalte *Bibliographie des Napoleonischen Zeitalters* (Berlin, 1912). Denne Del omfatter Skrifter om Napoleon og hans Familie og Begyndelsen af det Afsnit, der skal rumme Titlerne paa Memoirer, Korrespondancer og Biografier. Den fortjener samme Anerkendelse som 1. Bind.

Den udmærkede franske Retshistoriker og Professor ved École des Chartes Paul Viollet har — som Fortsættelse af sit tidligere Værk om Frankrigs politiske og administrative Institutioner i Middelalderen — udgivet: *Le roi et ses ministres pendant les trois derniers siècles de la monarchie* (Paris, 1912). I dette grundlærde Arbejde behandles med indgaaende Fordybelse i Enkelthederne først Kongerigets og de kongelige Domæners territoriale Udvidelser, derpaa Kongens Stilling under

Synspunkterne af hans Krav paa guddommelig Ret og hans Hævdelse af sin Ret over for Paven og Kejseren, derpaa Centralmyndighedernes Organisation med særligt Hensyn til Kanslerens, Generalkontrollørens og Statssekretærernes Myndighed og Hærens og Flaadens Forvaltning samt endelig Provsintendanterne. Særlig Interesse knytter sig til Undersøgelsen om den gallikanske Deklaration af 1682, om Statssekretærene og om Intendantembedets Udvikling. Hvad man savner er en Drøftelse af Spørgsmaalet om den enevældige Konges Afhængighed af Rigets saakaldte Fundamentallove eller Ubundethed af disse. Men maaske vil Forf. tage dette Problem op til Behandling i det Værk, som han lover som sit næste, og som bl. a. skal skildre Generalstændernes og Parlamenternes Retsforhold, et Værk som man maa imødesee med stor Interesse.

J. A. F.

Det af Prof. Adalbert Wahl længe forberedte Arbejde om Revolutionen og Napoleonstiden er nu fremkommet i Below og Meinecke's Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte med Titel: *Geschichte des europäischen Staatensystems im Zeitalter der französischen Revolution und der Freiheitskriege (1789—1815)* (München u. Berlin, 1912). I ringere Grad end man maaske kunde have ventet gaar det ind paa Landenes indre Forhold, og kun som Baggrund mærker man derfor ogsaa den Særopfattelse af Revolutionen, som Forf. i andre Skrifter har gjort sig til Talsmand for (se herom min Bog: Den nyeste Tids Historie I, 2. Udg., 1912, S. 7). Hvad den derimod giver, er en Udsigt over de mellemstatslige Konflikter, baade de diplomatiske og militære. Denne Udsigt fortjener i høj Grad Anerkendelse ved den omfattende Litteraturkendskab, der ligger til Grund for den, den klare Problemstilling og den interessante Vurdering. Jeg skal her ganske kort berøre Forf.'s Opfattelse af nogle Hovedspørgsmaal. Trafalgarslaget staar for ham som det vigtigste og mest afgørende Slag i hele Tidsalderen, fordi det endeligt afsluttede Kampen mellem England og Frankrig om Herredømmet over Havene og drev Napoleon ind paa det for ham selv saa

fordærlige Fastlandsspærringssystem. Napoleon selv staar for Forf. som en Efterfølger af det 18. Aarh. ved sin Politiks Mangel paa Sans for Nationaliteterne; naar han 1793—94 var en Tilhænger af Bjerget, var dette ikke alene en Følge af klog Beregning, men ogsaa fordi han i hele sit Væsen var i Slægt med Terorristerne, om dem end langt overlegen i Talent; Forf. faar herved Lejlighed til at fremhæve den af ham altid saa stærkt betonede Forskel mellem Mændene af 1793 og dem af 1789. Mærker man i disse Sætninger den saa stærke Tilspidsning af Meninger, som er karakteristisk for W., saa ser man paa den anden Side i hans Opfattelse af det meget omtvistede Spørgsmaal om Ansvar for Brudet paa Amiensfreden en original Evne til Nuancering. Han opfatter nemlig Forholdet saaledes at Napoleon troede at kunne tillade sig alle Overgreb og alligevel at kunne opretholde Freden; dog tilføjer han, at N. sikkert troede paa en senere Krig med England og overraskedes ved dettes Fredsbrud (de sidste Sætninger er i alt Fald utvivlsomt rigtige). I Skildringen og Bedømmelsen af Cannings Politik over for Danmark 1807 er W. stærkt paavirket af Holland Rose, men kun lidet bekendt med de danske Indlæg i Sagen (i sin Litteraturangivelse S. 9 blander han ogsaa paa underlig Maade Holms forskellige Arbejder sammen).

J. A. F.

Vendepunktet i den Skaanske Krig (August— September 1676).

Af

K. C. Rockstroh.

Under Felttoget i Nordtyskland 1675 og i det første Par Maaneder af Felttoget i Skaane 1676 fulgte Heldet uafbrudt de danske Vaaben. Betydelige Landstrækninger og et Antal befæstede Stæder erobrede, og der er ingen Tvivl om, at paa dansk Side overgik de store Resultater enhver Forventning. Da, ved Midten af August 1676, umiddelbart efter den med største Kraft gennemførte Storm paa og Erobring af Christiansstad, og medens den sejrriige Hær er paa Vej fra Østskaane til Halland for at fortsætte sit Sejrsløb, indtræffer Efterretningen om det Nederlag, som Duncans Korps havde lidt ved Halmstad den 17. August.

Efter en Række heldigt og dygtigt udførte Foretagender: Landgangen i Skaane, Erobringen af Helsingborg, Landskrone og Christiansstad m. m. var man i det danske Hovedkvarter mindst af alt belavet paa et saadant Budskab som det om Halmstadnederlaget, og derfor virkede det i første Øjeblik bedøvende som et Kølleslag. Og dog er det mere de særegne Forhold, hvorunder Halmstadnederlaget kom, mindre selve Realiteten deraf, d. v. s. Antallet af slagne Tropper, der her spillede

Hovedrollen; thi Duncans Korps udgjorde kun omtrent en Femtedel af Hærens Styrke i Skaane, og de 4 af hans 6 Fodfolksbatailloner var derhos af de mindst gode i Hæren. Men Resultatet blev dette, at medens vor Hær hidtil maalbevidst og med stedse voksende og vel begrundet¹⁾ Tillid til egen Kraft var ilet fra Sejr til Sejr, medens man hidtil havde bevaret Initiativet og foreskrevet Fjenden Loven, traadte nu Tøven og Usikkerhed i Stedet.

I N. P. Jensens „Den Skaanske Krig“²⁾ fremsættes der Formening om, at flere af de ved Hæren i Skaane i August-September trufne Foranstaltninger og Bestemmelser, som nu, bagefter, skønnes at være mindre forstandige, mindre heldige eller endog fejlagtige, skulde være trufne imod Hertugen af Pløns, Hærens Overfeltmarskals, Villie. Den nævnte Forfatter mener ogsaa, at der i Hovedkvarteret, hvor Kongen jo stedse befandt sig, dreves Intrigespil mod Hertugen, og han nævner i den Forbindelse Generalerne Carl og Frederik Arenstorff samt Krigssekretær Mejer som Hertugens formentlige Avindsmænd.

Hvad disse formentlige Intriger angaar, er der en — dog vistnok meget ringe — Mulighed for, at Forfatteren har Ret, naar han nævner Brødrene Arenstorff som Hovedmændene; men da Kongen i December, efter

¹⁾ Fr. Giese, senere Medlem af Generalkrigskommissariatet, skriver ^{20/6} 76: „Landarmeen er ... i god Stand og ca. 14000 Mand stærk. Jeg saa den fornylig, da Kongen trakterede Dronningen og Prinsesserne [ved en Revu i Lejren i Dyrehaven], i Bataille og med saa fortræffelig Orden og Disciplin og herligt Artilleri og Bagage m. m., som man vel ingensinde før har set det i Danmark“. (Christian v. Lentens Arkiv).

²⁾ Kjøbenhavn 1900.

at Hertugen har forladt dansk Tjeneste, underretter Hertugen om, at Mejer stadig vil holde ham underrettet om, hvad der sker ved Hæren, skønnes dette ikke at tyde paa noget daarligt Forhold mellem Hertugen og Mejer. Det antydes ogsaa, at Storkansler Ahlefeldt har været uenig med Hertugen om, hvad Hæren burde foretage i det sydlige Halland først i September¹⁾, saa at man kunde antage, at ogsaa Ahlefeldt havde modarbejdet Hertugen i dette Spørgsmaal: at dette er urigtigt, vil fremgaa af nærværende Udvikling.

Endelig anfører nævnte Forfatter, „at efter Carl Arenstorffs Ankomst begyndte Kongen endog at gribe personligt ind i Spørgsmaalene om, hvad der burde gøres“, og efter at have givet et Eksempel paa Kongens Overvejelse af hvorvidt Halmstad burde belejres dette Aar eller ej, siger Forfatteren, at det var umuligt „for en Hærfører som Hans Adolf at knytte sit Navn til en saadan Ledelse“. Denne Opfattelse af Kongens, Krigsherrens, Stilling, af den enevældige Konges Ret og Pligt, skønnes meget mærkelig. — En saadan Opfattelse havde til Nød været forstaaelig, hvis Christian den Femte kun havde spillet en Slags Gæsterolle ved Hæren, eller hvis han var uden virkelig Interesse for og Indsigt i Hærens Forhold; men det stik modsatte var Tilfældet. Kongen følte sig som Soldat, som Hærens virkelige Overhoved; han var grundigt inde i Hærens Forhold, kendte personlig en Mængde af Officererne, og hele sit Liv igennem viede han Landets Forsvarsvæsen et stort og samvittighedsfuldt Arbejde.

Det være med Intrigerne, som det vil — herom veed man saare lidt. Derimod kan det bevises, at de i August-

¹⁾ Nævnte Skrift S. 147.

September 1676 i Hovedkvarteret fattede Beslutninger ikke stred mod Hertugens Opfattelse, men tværtimod var mere i Overensstemmelse med hans Mening end med nogen andens eller rettere sagt kun udtrykte hans Opfattelse. Det er ubestrideligt, at Hertugen har indlagt sig betydelig Fortjeneste ved sit Arbejde i den danske Stats Tjeneste baade 1676 og senere, og hans Uegennytte og store Omhu for Soldatens Vel — en Egenskab, som for øvrigt ogsaa Kongen besad i meget høj Grad — er hævet over enhver Ros; men Forfatteren af „Den Skaanske Krig“ deler ikke Sol og Vind ligelig, naar han tillægger Hertugen af Pløn Æren for alt det rigtige og heldige i dette Felttog — de andre Ansvarer for det uheldige.

Da Landskrone Slot overgav sig den 3. August — selve Byen, Fæstningen, var bleven erobret i Forvejen — var Forholdene i Hovedsagen følgende. Wismar og Rostock holdtes besat fra den foregaaende Vinter af to Fodregimenter, og en Styrke paa omtrent 3000 Mand deltog i Erobringen af Provinsen Bremen m. m. I Holsten, Slesvig og selve „Riget“ stod der 3—4 Rytterregimenter, og omtrent 4000 Mand Fodfolk var fordelt i de faste Pladser. Det erobrede Gulland havde en Besætning af omtrent 500 Mand Fodfolk, og i Helsingborg og Landskrone var der lagt 3 Batailloner, i Ystad 2 Batailloner. Endelig havde Flaaden faaet tildelt omtrent 1200 Mand Fodfolk. Alle disse Besætningsstyrker, som næppe kunde bringes synderlig ned, slutte saa meget Mandskab, at Felthæren i Skaane ved Begyndelsen af August ikke havde stort over Halvdelen af alt Hærens Fodfolk, medens

derimod Rytteriet var forholdsvis talrigt. Omkring den 10. August, da Felthærens Hovedstyrke stod ved Christiansstad, talte Fodfolket her omtrent 19 Batailloner med en Styrke af c. 6000 tjenstdygtige, 8 Rytterregimenter, med omtrent 3500 Heste, samt omtrent 600 Dragoner — ialt omtrent 10000 Mand. Malmø observeredes af et kombineret Rytterregiment, og sidst i Juli var de to i Ystad staaende Batailloner under Oberst Cicignon bleven beordrede til hurtigst muligt at slutte sig til Hovedhæren ved den forestaaende Afmarch mod Øst¹⁾.

Allerede den 18. Juli var Generalmajor Anders Sandberg bleven beordret til med et kombineret Rytterregiment, ca. 600 Heste, og et Dragonregiment at gaa mod Christiansstad „mod Fjenden, fornemme dennes Contenance og berette flittig“. Han skulde gaa saa nær paa Fjenden som muligt, sikre sig alle Passager og Broer og udsprede Rygter om, at hele den danske Hær var i Fremmarch mod Øst. Befolkningen skulde overalt vises det største Hensyn, og navnlig skulde der gøres alt for at knytte Beboerne i Gøinge Herred til den danske Sag, og endelig — „han maa ikke uden højeste Nød lade disse Tropper marchere gennem Kornet“²⁾. Den 23. Juli var Sandberg bleven beordret tilbage til Landskrone — af hvad Grund er ubekendt — men den 25. indløb en fra ham afsendt Beretning, dateret den 23. i „Hummelstorp“³⁾, om at den svenske Konge med Felthæren havde trukket sig tilbage til Fjelkestad⁴⁾ og vistnok vilde gaa endnu længere tilbage mod Nord. Sandberg fik derfor en ny

1) Krigskancelliets „Depecher“ 10/7 76.

2) — — 18/7 76 (No. 1160).

3) — — 26/7 76 (No. 1207).

4) Omtrent 1¼ Mil nord for Christiansstad, øst for Helge Aa.

Ordre den 25.: hvis det var rigtigt, at den fjendtlige Hær havde opgivet at forsvare Overgangene over Helge Aa og vilde trække sig op i Gøinge Herred eller ind i Sverrig, skal Sandberg gaa saa nær til Christiansstad som muligt og fortsætte Observationerne herfra. Den svenske Konge havde imidlertid fra Christiansstad sendt sit Fodfolk mod Nord til Vexiø, medens han selv med Rytteriet gik mod Øst, ind i Blekinge. Disse Bevægelser synes at være bleven meldt af Sandberg til Hovedkvarteret ved Landskrone paa en saadan Maade, at man der antog, at hele den svenske Hær marcherede over Vexiø mod Egnen omkring Gøteborg, hvor Gyldenløve stod med den norske Hær.

Denne Opfattelse af Forholdene paa fjendtlig Side førte, som naturligt var, til, at man i det danske Hovedkvarter vendte Blikket bort fra Østskaane-Blekinge, hvor den fjendtlige Hær hidtil havde staaet, og traf Forberedelser til at gaa mod Nord, mod Halland, for derfra, under Samarbejde med Gyldenløve, at operere mod den fjendtlige Hær. Sandberg beordredes derfor den 30. Juli til at vende tilbage til Hovedhæren med Størsteparten af sit Rytteri, og den følgende Dag udstedtes der en detailleret Instruktion til ham om, at da vor Hærs Hovedstyrke agtede at forlade Skaane for at iagttage den fjendtlige Hærs Bevægelser, skulde Sandberg med to Rytterregimenter blive tilbage i denne Provins for at observere de to Fæstninger Christiansstad og Malmø og iøvrigt udføre forskellige Hverv ¹⁾. Den samme Dag fik Generalløjtnant Friedr. v. Arenstorff Ordre, at da den fjendtlige Hær ifølge indløbne Efterretninger er marcheret til Vexiø og formodes at ville gaa til Gøteborg mod den

¹⁾ Depecher 1676 ^{30/7} og ^{31/7} (No. 1215, 1216 og 1219).

norske Armee, skal Arenstorff med Hovedmassen af det danske Rytteri og Dragonerne bryde op til Halland. Her skal han snarest postere sig ved Halmstad, indhente Efterretninger om denne Fæstnings Tilstand og, „da der synes at være Lejlighed dertil, forsøge en Entreprise“ ¹⁾).

Den 1. August sendtes der Gyldenløve Efterretning om alt dette, og det tilføjedes, at man ventede at erobre Landskrone Slot i Løbet af faa Dage, hvorefter Kongen med Hærens Fodfolk vilde følge efter op i Halland for med den samlede Hær at operere i Forstaaelse med Gyldenløve ²⁾).

Da meldte Sandberg den 2. August, formentlig fra Egnen tæt Vest for Christiansstad, at Karl IX var i Fremrykning fra Øst og var naaet til Christiansstad. Denne Melding, der formentlig er indtruffen i Hovedkvarteret ved Landskrone Natten mellem den 2. og 3. eller tidlig paa Dagen den 3., var ogsaa rigtig — dog at Kong Karl kun havde sit Rytteri med sig, medens hans Fodfolk som før nævnt var sendt op i Smaaland. Denne betydningsfulde Efterretning maatte selvfølgelig bevirke helt forandrede Forholdsregler, hvorfor man straks kaldte Generalløjtn. Arenstorff tilbage med Rytterkorpset. Han ankom den 4., Dagen efter Landskrone Slots Overgivelse, og der afholdtes da samme Dag et **Krigsraad**.

I dette Krigsraad var tilstede — foruden Krigssekretæren, Generalauditør Mejer, der førte „Protokollen“ ³⁾) men ikke var stemmeberettiget — Generalløjtn. Fr. Aren-

¹⁾ Depecher 1676 ³¹/₇ (No. 1218).

²⁾ Krigskollegiets norske Eksp. 1676. Sammenlign Gulowsen, Gyldenløvefejden S. 71 og 79.

³⁾ Denne og de følgende „Protokoller“ er løse Ark, skrevne af Mejer. De findes i en særlig, lille Pakke, der bærer Titlen „Uregistrerede Depeches 1676“.

storff, Feltmarskalløjtnant Weier, Corfitz Trolle ¹⁾), Rigmarskal Kørbitz ²⁾), som var Præsæs i Generalkrigskommissariatet, Rigsadmiralen Henrik Bjelke ³⁾), Storkansleren Friedr. v. Ahlefeldt ⁴⁾ samt Overfeltmarskallen. Om Kongen har været tilstede i Krigsraadet vides ikke, og hverken i denne „Protokol“ eller i dem over de senere afholdte findes der nogen Bemærkning derom.

Som „Proposition“, Forhandlingsemne, forelagdes: „Was weiter zu thun sey und mit der Armee vornehmen“. — Generalløjtn. Arenstorff udtaler, at man med [Hoved-]Armeen bør gaa mod Fjenden, til Christiansstad. Halmstad bør virkelig berendes ⁵⁾) og indesluttet, og der bør dannes et Detachement hertil. Weier vil og

-
- ¹⁾ Trolle fulgte med Hovedkvarteret under hele Felttoget og tog — vel nærmest som Repræsentant for Statskollegiet — Del i alle Overvejelser. Han var særlig vel kendt med Forholdene i Landet her og havde i Krigen 1658—60 spillet en betydelig Rolle som en dristig og kløgtig Konspirator mod de Svenske.
- ²⁾ Kørbitz fulgte ogsaa fast med Hovedkvarteret. Kongen havde befalet, at overalt i Lejrene etc. skulde Kørbitz bo „i det nærmeste Kvarter til højre for mig, og skal han have alle til ham hørende ved Generalkrigskommissariatet hos sig der“. (Depecher ²¹/₆ 1676). Kørbitz nød med Rette Kongens Tillid p. G. a. sin Loyalitet, store Flid, Samvittighedsfuldhed og Hæderlighed.
- ³⁾ Det var mere tilfældigt, at Bjelke var tilstede her. Han var Præsæs i Admiralitetet og Medlem af Statskollegiet og var velset af Kongen personlig.
- ⁴⁾ Ahlefeldt fulgte ogsaa bestandig Hovedkvarteret, hvor ligeledes Sekretær Biermann hyppigst var. I Statsarkivet i Marburg findes en interessant og udførlig Korrespondance fra Hesserens, Sekretær Georg Lincker til Landgrevinden, Christian den Femtes Svigermoder, der ganske overordenlig interesserede sig for Forholdene i Danmark. Man kan skønne, at Lincker har haft Biermann til Korrespondent ved Hæren, og Lincker veed som Følge heraf særdeles god Besked med adskillige Forhold, som ellers er lidet bekendte.
- ⁵⁾ At „berende“ en Fæstning vil sige ved Rytteri at afskære Forbindelsen med Yderverdenen.

saa gaa mod Fjenden med Hovedstyrken. Med Halmstad bør der holdes Øje ved et Detachment. Trolle: med Hærens Gros gaa mod Fjenden; Detachment mod Halmstad. Kørbitz og Bjelke udtaler sig som Trolle. Storkansleren: man bør holde Hovedsagen for Øje, d. v. s. gaa mod Fjenden. At berende Halmstad vilde være heldig, om Armeen kan taale det, og hvis vi selv da forbliver saa stærke, at vi er Fjenden voksen. Overfeltmarskallen: [Vi har] 24 Batailloner til Fods [og bør] med Hovedarmeen gaa mod Fjenden, hvem vi bør holde Øje med. Hvad Halmstad angaar, da maa man se at bemægtige sig det pr. Entreprise (d. v. s. pludseligt, voldsomt Angreb).

Herefter sluttes „Protokollen“ med en Del Bemærkninger, der rimeligvis er Resultatet af en mere kollegial Behandling af alle Spørgsmaal vedrørende de nye Foretagender — bl. a. angaaende Observationsstyrken ved Malmø og dennes Forhold, Omsorg for de syge og saarede. Det bemærkes yderligere, at Fremmarchen skal tiltrædes iovermorgen (den 6.) før Prædiken. Detachmentet mod Halmstad betros til Generalmajor Duncan, og hans Styrke fastsættes til 500 Heste (Ryttere), 500 Dragoner, 6 Batailloner til Fods (omtrent 2100 Mand), 3 12 Pds. Kanoner (foruden de ved Fodfolket værende Regimentskanoner) samt 2 Morterer. Yderligere behandles nogle Spørgsmaal om den skaanske Hærs Forstærkning ved Afdelinger fra Belejringskorpset ved Stade, hvilken Fæstning kapitulerede i de samme Dage.

Protokollen har denne Dag ikke den resumerende „Conclusio“, som ellers danner Afslutningen; men Resultatet af Krigsraadet var altsaa dette, at alle stemte for med Hovedhæren at gaa mod Øst, mod den fjendt-

lige Hær, og at ligeledes alle vilde sende et Detachement mod Halmstad.

Det skal fremhæves, at der mellem Hertugens Votering og Storkanslerens, til Dels ogsaa de øvrige Herrers, Votering er en bemærkelsesværdig Forskel, idet Storkansleren betoner Nødvendigheden af at holde Hovedhæren saa stærk som muligt og nøjes med at lade Halmstad „berende“, medens Hertugen vil gøre Detachementet mod Halmstad saa stærkt, at det sættes i Stand til ved et voldsomt Angreb hurtig at bemægtige sig Fæstningen. Det bør ogsaa bemærkes, at medens Hertugen ligesom afsvækker Tanken om en kraftig Offensiv med Hovedhæren ved at sige, at man bør „holde Øje med Fjenden“, har ingen af de øvrige Herrer taget en saadan Reservation: de vil gaa mod Fjenden.

Endnu den 4., aabenbart efter afholdt Krigsraad, sendtes der Efterretning til Gyldenløve om, hvad man havde besluttet og iøvrigt om Forholdene i Skaane ¹⁾).

¹⁾ Om Overvejelserne og Beslutningerne i det danske Hovedkvarter i disse Dage hedder det i „Den Skaanske Krig“ S. 133: „At det var Hans Adolf, der satte igennem, at F. Arenstorff blev kaldt tilbage og Marcheretningen forandret, kan ikke betvivles; derimod har det næppe været med hans gode Vilje, at det blev bestemt, at Generalmajor Duncan skulde sendes mod Halmstad. Thi, da Fremrykningen mod Christiansstad ifølge Kongens Brev til Gyldenløve skete, fordi man der ventede at finde den svenske Hær, kunde man ikke være for stærk. Ved at detachere Duncan risikerede man desuden, at den svenske Hær, saasomt den fik Kundskab om vor Fremrykning, trak sig tilbage og vendte sig mod ham“. — Hvis det er rigtigt, at Hertugen har „sat igennem“, at Arenstorff blev kaldt tilbage og Marcheretningen forandret, har han, som det ses af Krigsraadsforhandlingerne, været ganske i Overensstemmelse med Krigsraadets øvrige Medlemmer. Krigsraadsforhandlingerne viser ogsaa, at det netop var Hertugen, der vilde have Korpset mod Halmstad stærkt. At man ved Udskillelsen af Detachementet løb den Risiko, at Fjenden unddrog sig vor Hovedhær og

Den 5. August udstedtes den kongelige Ordre om Duncans Korps. Angaaende dets Opgave hedder det, at Duncan skal forsøge en Surprise; men viser dette sig umuligt, skal han formere en Blokade og berende og indeslutte Fæstningen ¹⁾. Selve Ordren og Korpsets Styrke var ganske i Overensstemmelse med Hertugens Anskuelse. Samme Dag udgik der en meget lang Række Ordre fra Krigskancelliet ²⁾, tildels paa Grundlag af det i Krigsraadet vedtagne.

I Overensstemmelse med Krigsraadets Beslutning afmarcherede Hæren den 6. fra Landskrone og gjorde en stærk Dagmarch, over 5 Mil, til Gaardstaange, der ligger paa Vejen Landskrone-Christiansstad. Som Garnison i Landskrone var efterladt den saarede Oberst Stuart med sit Regiment, hvortil skulde slutte sig en Bataillon af Oberst Langes (Sjællandske) Regiment. I Helsingborg var der efterladt en Bataillon. Til Oberst Cicignon i

kastede sig over Detachmentet, viser ganske vist Begivenhedernes Forløb; men at man paa Forhaand kunde regne med dette som sandsynligt, kan ikke erkendes.

¹⁾ Depecher No. 1232.

²⁾ Her skal bemærkes, at Hovedkvarteret, d. v. s. Kongens øjeblikkelige Opholdssted, ikke sjælden er noget andet end Hærens Opholdssted (Lejr, Kvarter o. s. v.). Saaledes var Hovedkvarteret foran Landskrone i Tofte, omtr. 1 Mil østsydøst for Landskrone, medens „Lejren“ er i Ørje, omtr. en halv Mil øst for Landskrone. Den 6. er nogle Ordre dateret „Lejren ved Landskrone“, d. v. s. i Ørje, andre i „Hovedkvarteret i Gaardstaange“. Den 8., 9. og 10. var Marchdage for Hæren med „Lejr“ henholdsvis i Hørby, i Vester Vram og i Væ, men Hovedkvarteret, hvorfra en Række Ordre udgik, er den 8., 9. og den 10. om Formiddagen i Hørby og først senere paa Dagen den 10. i Væ ved Armeen. Det har sin Betydning at klare dette Forhold, naar man vil forstaa Begivenhedernes Udvikling. (Se dels „Depecherne“ de her nævnte Dage, dels en kort Oversigt „Marche von Landtzkron“, ført af en Embedsmand i Krigskancelliet over Hærens March fra ⁸/₈ til ²³/₈ (blandt „Uregistr. Indk. Sager Januar-Oktober 1676“)).

Ystad udgik der flere meget skrappe Ordre om at skynde sig at slutte sig til Hovedhæren.

Fra Gaardstaange sendte Hertugen Underretning den 7. til Duncan, som denne Dag højst kan være naaet til Engelholm, om, at man efter at være ankommen til Gaardstaange har erfaret, „dog ikke gennem ganske sikker Efterretning“, at Fjenden „sidste Torsdag“ (d. v. s. den 3. August) med hele sin Hær er brudt op mod Vexiø. Duncan faar Paalæg om selv at gøre alt, hvad han kan, for at skaffe Oplysninger om Fjenden og til enhver Tid være parat til at handle efter Omstændighederne, hvis Fjenden — „dog imod Formodning“ — skulde gaa ham paa Halsen. Han skal i fornødent Fald trække sig tilbage paa Laholm, fatte Posto der og holde Hovedhæren underrettet om alt ¹⁾).

Den meget lange March den 6. viser klart den danske Hærs alvorlige Hensigt at ville søge den fjendtlige Hær og angribe den. Men efter Modtagelsen af Efterretningen i Gaardstaange, at den fjendtlige Hær havde trukken sig op i det tyndt befolkede, uvejsomme Smaaland, var Situationen atter ganske forandret. Der var Tid nok til at overveje, hvad man nu vilde gøre, og den 7. forblev Hæren derfor i Gaardstaange ²⁾). Skulde man fortsætte mod Øst eller genoptage den tidligere Plan om med Hovedstyrken at gaa ind i Halland? Ved Afgørelsen heraf har rimeligvis Hensynet til at brede det danske Herredømme over Østskaane, særlig Gøinge Her-

¹⁾ Depecher No. 1261.

²⁾ Det smukke Landskab ved Lødde Aa har henrevet en af Embedsmændene i Krigskancelliet til et for Tiden og Forholdene sjældent Udbrud af Naturbegejstring, saa at han paa et Papir har nedskrevet: „Hier ist ein schöne au und wisch.“ Eller tænker han paa det gode Hestefoder?

red med den stridbare, dansk sindede Befolkning, samt over Blekinge spillet en ikke ringe Rolle. Men ogsaa Efterretninger om, at det befæstede Christiansstad vistnok kunde tages ved en af de raske „Entrepriser“, som kendetegner den skaanske Krig og sikkert i høj Grad tiltalte den dristige unge Konge personlig, har spillet med ved Afgørelsen. Der ses ikke at være afholdt noget formelt Krigsraad her, og derfor har formentlig Kongen sammen med Hertugen og andre høje Herrer i Hovedkvarteret truffet Afgørelsen. Denne er gaaet ud paa at fastholde den sidste Plan, Marchen mod Øst, og den 8. fortsatte Hæren til Hørby, godt 3 Mil, den 9. til Vester Vram, godt 4 Mil, og dernæst den 10. til Væ, omtrent 2 Mil. Nu var man kun omtrent en Mil fra Christiansstad og Helge Aa, men de to Broer over det meget betydelige Vandløb var ødelagte. Medens Torsebro, en god Mil Nord for Christiansstad, blev istandsat, forblev Hæren i Væ.

Fra „Det kongelige Hovedkvarter i Væ, $\frac{1}{4}$ Mil fra Christiansstad“, udsendtes der den 11. en af de „Relationer“, som var bestemt til Underretning for forskellige overordnede Myndigheder i Riget og Repræsentanter hos de fremmede Magter m. m., og hvori der paa en gennemgaaende objektiv og nøgtern Maade gjordes rede for Forholdene paa Krigsskuepladsen. Heri udtales for sikkert, at den fjendtlige Hær har trukken sig tilbage til Karlshavn og derfra ifølge „Kundschaft“, altsaa Spejder-efterretning i Modsætning til de af det egne regulære Rytteri bragte Efterretninger, over Vexjø til Jønkøping. Da Fjenden altsaa, hedder det videre, er vejet saa langt tilbage, vil man søge at angribe det meget faste Sted Christiansstad, som er besat med 1000 Mand¹⁾.

¹⁾ Depecher August 1676; Gulowsen S. 78.

Den 10. indgik der Beretning fra Gyldenløve ved Bohus med Oplysning om Forholdene ved den norske Hær¹⁾.

I de Dage, Hæren laa ved Christiansstad og ventede²⁾,

¹⁾ Gyldenløves Beretning er i hans sædvanlige Stil: den er morsom og kvikt skrevet, men Indholdet er mest Vind og Avner. Gyldenløves Rapporter danner en stærk Modsætning til Skrivelserne fra Krigskancelliet, der er saglige, kortfattede og gennemgaaende fortrinligt affattede. Det er; den uopslidelige, fabelagtigt arbejdsdygtige Mejer, der selv skriver alle Koncepterne til Krigskancelliets udgaaende Sager foruden mangfoldige andre skriftlige Udfærdigelser. Men Mejer var som ingen anden inde i Hærens administrative og personelle Forhold.

²⁾ I „Den Skaanske Krig“ S. 134 siges, at „Broerne“ over Helge Aa blev færdige den 13., og at Hæren gik over samme Dag. Hertil skal bemærkes, at den sydlige Bro laa umiddelbart under Fæstningens Kanoner og altsaa ikke kunde benyttes, samt at den i Krigskancelliet udfærdigede Marchrute udtrykkelig siger, at Hæren gik over ved Torsebro. I samme Værk siges dernæst, at den 13., efter at Hæren var gaaet over Aaen, blev Spørgsmaalet „nu, om man straks skulde fortsætte Marchen for at søge at naa den svenske Hær eller forinden gøre et Forsøg mod Fæstningen“. Dette kan ikke være rigtigt; thi det nævnte Spørgsmaal maa, som foran nævnt, være bleven drøftet færdig allerede i Gaardstaange den 6.—7. og nævnes ogsaa i Relationen af den 11. som afgjort: man vilde ikke følge efter Fjenden men angribe Christiansstad. Noget lignende men udførligere udtaler Hertugen samme Dag i Brev til Gyldenløve (Gulowsen S. 78). Det skal dog bemærkes, at Biermann den 11. skriver til Christian Lente i Bryssel, at Vejret flere Dage har været daarligt og er det endnu. Aarstiden skrider frem, tilføjer han, og det synes tvivlsomt, hvorvidt Hans Majestæt kan foretage sig noget mod denne Plads (Christiansstad), da den er ganske omgivet af Vand og kun fra een Side kan angribes (Christian Lentes Breve Fasc. A—Bo). Det synes dog, som om Biermann tænker paa en regulær, langstrakt Belejring — ikke paa et voldsomt Angreb.

Den fjendtlige Hær havde nu omtrent en Uges Forspring og maatte antages at være langt inde i det fattige, tyndt befolkede Smaaland. Hvis der endnu kunde være Tale om at forfølge Fjenden, vilde Hæren heller næppe have ligget stille 3—4 Dage ved Christiansstad men have benyttet en af de nordligere Overgange over Helge Aa. Men hertil kommer, at det i den før nævnte

har man drøftet, hvad der skulde ske, naar Christiansstad var erobret, og en Ordre af 14. August til General Carl Arenstorff om snarest at indfinde sig i Hovedkvarteret viser, i hvad Retning Drøftelserne er gaaet. Arenstorff, der hidtil havde været Generalguvernør i Provinserne vest for Lillebelt, var nemlig udset til at føre Kommandoen i Østskaane og Blekinge og fortsætte disse Landskabers Erobring. Arenstorff havde i længere Tid ønsket at komme bort fra Halvøen over til Krigsskuepladsen i Skaane, og det synes, som om han allerede var undervejs, thi han indtraf i Hovedkvarteret mellem den 20. og 21. August, i de kritiske Dage i Hørje.

Natten mellem den 14. og 15. August stormedes Christiansstad, der indtoges efter en meget tapper Modstand. Man mærker en Afglans af den Glæde og Stoltthed, der herskede i Hæren efter denne Storm, i den nøgterne Biermanns Brev til Lente den 17. August, hvor han siger, at Erobringen af Christiansstad er „en saadan Hæder for Hans Majestæt og hele Nationen“¹⁾. Allerede den 15. sendtes der Meddelelse fra Hovedkvarteret til Duncan ved Halmstad om, at Christiansstad var erobret, og at Hæren den 17. vilde bryde op fra Christiansstad og gaa direkte til Halmstad. Duncan fik tillige Underretning om, at tre Batailloner Fodfolk fra Hærafdelingen i Holsten var paa Vej for at forene sig med ham ved Halmstad og skulde gaa ind under hans Kommando.

Korrespondance fra Hovedkvarteret (Biermann?) til Lincker siges udtrykkelig, at da Hæren ankom til Næsby (d. 13.), tæt nord for Christiansstad, fik man Efterretning om, at den fjendtlige Hær allerede var passeret Vexiø paa sit Tilbagetog. (Statsarkivet i Marburg, Fasc. Dänemark 1674—76, Relation fra Hovedkvarteret i Næsby ved Christiansstad d. 15. August). Denne Efterretning stemmer ganske med det virkelige Forhold.

¹⁾ Lentens Breve. Fasc. A—Bo.

Om denne Underretning er naaet til Duncan inden Kampen ved Halmstad er dog tvivlsomt. Den 16. sendtes der Efterretning til Gyldenløve, og heri siges, at Fjenden er gaaet til Vexiø og har haft isinde at gaa til Jønkøping, hvor han vilde gaa i Kvarter. Fjenden tæller 6—7000 Mand. Den danske Hær vil imorgen tidlig gaa direkte til Halmstad og søge at betvinge denne Fæstning. Ved en saadan Bevægelse vil man, hedder det videre, samtidig tvinge Fjenden til at dække sine egne Provinser, og derved drager man Fjendens Opmærksomhed bort fra Gyldenløves Foretagender; men man vil ogsaa, naar man kommer til Halmstad, kunne faa Lejlighed til derfra at sende Gyldenløve en Styrke til Hjælp¹⁾.

I disse Dage havde den danske Hær i Skaane naaet Toppunktet af Medgang og af fortjent Lykke. Fra nu af viste Kurven nedad, og den vedblev i Hovedsagen at føre nedad trods alle Anstrengelser for at fremkalde en Ændring heri.

Den 17. August, vistnok tidlig paa Dagen, holdtes der **Krigsraad** ved Christiansstad. Afmarchen var bleven udsat en Dag — rimeligvis fordi man forinden Afmarchen vilde ordne de administrative Forhold i Østskaane-Blekinge.

Forhandlingsgenstanden var: „Ob ein Corpo hier bleiben soll“, medens selve Propositionen lød paa: „Was weiter zu thun; ob man mit dieser Garnison soll allein zufrieden sein oder ein Corpus dabei hier lassen“. Den Garnison, der her er Tale om, var Garnisonen i den erobrede Fæstning, nemlig 4 Batailloner under Kommando

¹⁾ Depecher No. 1277 og 1280.

af Oberst Egidius Christoff Lützow, Chef for 1. Jyske Regiment.

Tilstede var — foruden Mejer — Generalløjtn. Friedr. v. Arenstorff, Corfitz Trolle, Storkansleren og Overfeltmarskallen. Arenstorff udtaler sig temmelig vidtløftig bl. a. om Forholdene i Blekinge og foreslaar, at Oberst Levezow, som var i Blekinge med en Rytterstyrke, skulde forblive i denne Landsdel, eftersom han var kommen her allerede med General Sandberg og derfor nu var godt inde i Forholdene. Til Støtte for Befolkningen, Snaphanerne, der i Forbindelse med lidt regulært Ryteri havde indsluttet Karlshavn og foreløbig lededes af Levezow, burde der efterlades en lille Styrke af Ryttere og Dragoner — omkring 100 Heste ialt. Han gør den yderligere Bemærkning: „Wegen der Winterquartiere wird uns der Feind dictieren, wie wir mit Halmstad verhalten“¹⁾. Det er uvist, hvad Arenstorff mener med den sidst anførte Udtalelse; men den viser ialtfald, at man allerede nu var begyndt at spekulere over Hærens Vinterkvarterer. Corfitz Trolle mener, at det mobile Korps udenfor Fæstningerne bør være noget stærkere — mindst 300 Ryttere. Storkansleren udtaler, at man med den størst mulige Styrke bør gaa til Halmstad og „byde Gyldenløve Haanden“. Man bør derfor gøre Detachmentet her (i Blekinge) saa lille som muligt. Overfeltmarskallen udtaler, at man — foruden Garnisonen i Christiansstad — bør efterlade 3 Batailloner og „800 Heste“ (omtrent 2 Regimenter) samt en Generalsperson. Desuden bør Oberst Levezow med sine Ryttere forblive i Karlshavn. Styrken kan bestaa af Carl Arenstorffs

¹⁾ Mejers Føring af „Protokollen“ er altid meget lakonisk og dertil ofte meget vanskelig at læse.

Rytterregiment, Ramsteds Dragonregiment, en Bataillon Cicignon og to Batailloner Croy. General Carl Arenstorff bør have Kommandoen. Armeen maa til Halmstad for at rafraichere sig. „Skaane alene kan ikke give Rytterkvartererne“. „Morgen marchieren wir mit der Armee“¹⁾.

Overfeltmarskallens Forslag blev helt igennem taget til Følge, og ligesom det den 4. August var Hertugen, der satte igennem, at Duncans Korps blev gjort saa stærkt, saaledes var det ogsaa ham, der den 17. satte igennem, at Detachementet her blev saa stærkt — og altsaa at Hovedarmeen yderligere blev svækket i samme Forhold. Det bør ogsaa bemærkes at Hertugens udtalte Motiv til Marchen mod Halmstad alene er Forplejnings- og Indkvarterings hensyn.

Endnu samme Dag udfærdigedes der Ordre til den fraværende General Carl Arenstorff om det ham betroede Hverv, og samtidig beordredes Oberstløjtnant Brockenhuus af Sjællandske Rostjeneste til at afløse Oberst Levetzow i Karlshavn²⁾.

Biermann skrev samme Dag fra Hovedkvarteret, at Hans Majestæt agter at bryde op herfra imorgen og gaa mod Halmstad for inden Vinter at bemægtige sig denne Fæstning³⁾. Denne Udtalelse tyder paa, at man var belavet paa en kraftig, sejt Modstand af denne Fæstnings Besætning.

1) Uregistrerede Depecher 1676. Det var et noget ringe Kommando for Carl Arenstorff, en af Hærens ældste Generaler. Siden Hertugen af Pløns Ankomst til Kjøbenhavn og hans Udnævnelse til Overfeltmarskalk havde Carl Arenstorff været isoleret ovre i Holsten m. m. trods hans Ønske om at komme til Hovedarmeen. Ønskede mon Hertugen af Pløn vedblivende at holde Arenstorff borte fra Hovedkvarteret?

2) Depecher 17/8, særlig No. 1293.

3) Biermann til Lente.

Den 18. August satte Hæren sig i March mod Vest og overnattede ved det i Forvejen bestemte Sted nemlig Ønnestad¹⁾).

Allerede i Ønnestad den 18., men næppe før sent om Eftermiddagen, synes der at være indtruffen foruroligende men ubestemte Efterretninger om Duncans Korps; thi endnu denne Dag beordredes Oberst Cicignon, som den foregaaende Dag havde faaet overdraget den midlertidige Kommando over det General Arenstorff tildelte mobile Korps, til straks efter at have modtaget Ordren at bryde op med de tre Batailloner og Arenstorffs Rytterregiment. Han skal følge efter Armeen over Ønnestad, Igneberge, Røinge og Hørje, og for at fremme Marchens Hurtighed skal han lade Fodfolket gaa over „den lange Bro“. Samtidig beordredes Oberst Levetzow, der jo skulde afløses af Oberstløjtnant Brockenhuus, til at forblive, hvor han var, men tage Brockenhuus og dennes Kommando ind under sig. Yderligere, ogsaa den 18., beordredes Oberstløjtnant Fleischer, der antoges at være paa March fra Helsingborg til Laholm med de før omtalte tre Batailloner fra Holsten til Duncans Korps, til straks at standse sin March mod Laholm, „da Fjenden lader sig mærke der paa Stedet“²⁾. Og da, tilføjes det, vor Hovedarmee imorgen, den 19. ds., vil marchere fra Ønnestad til

¹⁾ I „Den Skaanske Krig“ (Side 139) siges det, at Hæren afmarcherede fra Christiansstad den 18. og samme Dag naaede Hørje. At dette er urigtigt, fremgaar baade af Ordren den 17. til Generalvognmesteren om Hærens Træn, idet det heri udtrykkelig siges, at Hæren skal „logere imorgen Aften“ i Ønnestad (Depecher No. 1290), og af den før omtalte Marchrute i Krigskancelliet. Iøvrigt vilde det være baade umuligt og urimeligt paa een Dag at marchere fra Christiansstad (Næsby) over Ønnestad til Hørje, da Vejlængden er omtrent 7 Mil.

²⁾ Depecher No. 1297, hvor der findes en Række Ordre.
9*

Ignesberge, Røinge, Hørje og Lidinge, skal Fleischer søge at slutte sig til paa et af disse Steder. Han skal ved de Ryttere, der bringer ham nærværende Ordre, lade vide, hvor han er. Herefter er man enedes om yderligere at trække Ramsteds Dragonregiment fra Arenstorffs Detachement, thi ogsaa det beordredes samme Dag til at slutte sig til Armeen.

Altsaa er Situationen atter ganske forandret fra, hvad man havde tænkt sig: Fjenden staar ikke langt oppe i Smaaland men i det sydlige Halland. Endnu synes Efterretningerne som sagt at være ganske ubestemte; men for at være paa den sikre Side har man straks anordnet det fornødne for at gøre Hovedhæren saa stærk som muligt og være parat til, hvad der kunde indtræffe.

Disse Efterretninger hene fra Sydhalland overbragtes af civile Folk, Bønder eller Snaphaner, og endnu den følgende Dag, den 19., var der kun ad den Vej kommen Efterretninger, og det siges udtrykkelig den Dag, at hidtil havde ikke en eneste Officer eller menig Soldat bragt Efterretning om Forholdene ved Halmstad, d. v. s. om den stedfundne Kamp. Dette er atter et Vidnesbyrd om, hvor hurtig et Ulykkens Budskab kan forplante sig fra Mund til Mund, thi fra Halmstad (Fylle Bro) til Ønnestad er der omtrent 16 Mil ad den korteste og bedste Vej, hvilken derhos var spærret af Fjenden. Men over en saadan Strækning havde Rygtet bredt sig i omtrent et Døgn. Det berettes fra Helsingborg, at allerede i Løbet af det første og andet Døgn efter Nederlaget ved Halmstad strømmede dødtrætte, forvildede, flygtende Soldater gennem Helsingborg, der ligger 11—12 Mil fra Halmstad. Disse Flygtninge kom to-tre-fire-seks Mand ad Gangen men var endnu saa overvældede af

det oplevede, at det ikke var muligt at faa ordentlig Besked fra dem om, hvad der virkelig var sket. Det synes, som om man i Hovedkvarteret i Ønnestad den 18. har gjort alt for at holde de indløbne nedslaaende Efterretninger skjult for Hæren, og dette er lykkedes; thi først den følgende Dag, den 19., efter at Hæren var kommen til Hørje, bemærker Kancellisten, der har skrevet den jævnlig omtalte Marchrute: „hier [i Hørje] bekam die böse Zeitung von Duncans Niederlage“.

Hvad der var sket ved Halmstad var kortelig berettet dette, at Duncan, efter at have ligget foran Fæstningen nogle faa Dage uden at udrette synderligt, den 16. fik Efterretning om, at en fjendtlig Styrke var i Fremrykning fra Øst. Han brød da op fra Halmstad og søgte tilbage mod Laholm, saaledes som han havde Ordre til. Han havde imidlertid selv ødelagt een Bro, han skulde passere paa Vej mod Syd, Fjenden en anden, saa at han nødtes til at standse ved Fylle Bro tæt Syd for Halmstad. Under meget ugunstige Terrænforhold blev han da den 17. om Formiddagen angreben fra Syd af den svenske Hær under Kong Karls egen Anførsel. Det danske Korps blev fuldstændig oprevet, idet noget over Halvdelen blev tagen til Fange, de øvrige dels dræbte, dels, og hovedsagelig, spredt som Flygtninge til alle Sider.

Den 19. forlagdes Hovedkvarteret til Hørje, over 5 Mil fra Ønnestad — rimeligvis for at være Skuepladsen for de sidste Begivenheder saa nær som muligt, men Fodfolket, Artilleriet og Trænet synes ikke at være gaaet længere end omtrent til Igneberge. Fra Hørje beordredes Oberst Levetzow til at efterlade Brockenhuus hos Kommandanten i Christiansstad, men selv med det øvrige Rytteri snarest følge efter Hæren og slutte sig til ved

Hørje den 20. eller efter Forholdene, d. v. s. hvis man (Rytteriet og Hovedkvarteret) var afmarcheret fra Hørje, naar han ankom, at følge efter over Kjederup, Rinderup og videre. Det var Hensigten, at man kun Natten til den 21. vilde overnatte ved Hørje. Det skal straks bemærkes, at denne Ordre foreløbig ikke blev efterkommen af Levetzow — rimeligvis fordi han var trængt saa langt ind i Blekinge, at han var vanskelig at faa fat i. Samme Dag afgik en ny Ordre til Oberst Cicignon om ingen Tid at spille men indfinde sig ved Hæren i Hørje den følgende Dag med de tre Batailloner. Oberstløjtnant Fleischer underrettedes om, at man vilde forblive ved Hørje den 20¹⁾.

Den 20. udstedtes der fra Hovedkvarteret i Hørje en „Relation“ om Kampen ved Halmstad, saavidt dennes Forløb indtil da var kendt. „Og skønt endnu ingen Officer eller menig derfra er kommen til os, saaat man derfor ingen Enkeltheder kan meddele, beretter dog Bønderne“ etc. De i Relationen meddelte Enkeltheder er i Hovedsagen rigtige, hvad der fortjener at fremhæves som Eksempel paa den fortrinlige Hjælp, som Befolkningen, Snaphanerne om man vil, var for den danske Hær i Skaane i disse Krige ogsaa som Efterretningsmænd under selv de vanskeligste Forhold²⁾. „Vi har nu“, hedder det videre, „vore Partier udsendt for at erfare Fjendens Contenance; og da han ved Knæred, omtrent tre Mil herfra³⁾, staar, forbereder vi os til med Hoved-

¹⁾ Depecher No. 1298 og 1299.

²⁾ Den svenske Hær drog naturligvis paa lignende Maade Nytte af den stridbare Grænsbefolkning i Halland, Smaaland m. m., og det siges udtrykkelig, at Kong Karl havde opbudt Skarer af smaalandske Bønder til Toget mod Duncan ved Halmstad, og at disse Bønder tog Del i Kampen og Massakren.

³⁾ Afstanden var i Virkeligheden omtrent 7 geografiske Mil.

armeen at gaa ham i Møde og søge at genoprette den lidte Skade“. — „Nu netop kommer et lille udkommanderet Parti tilbage og beretter, at det ved Knæred har set den svenske Armees Forvagt, 200 Mand til Hest“¹⁾).

Den svenske Hær stod imidlertid ikke bag, nord for, Laga Aaen, saaledes som man antog i det danske Hovedkvarter, men var gaaet tilbage bag, nord for, Nissa Aaen og trak sig nogle Dage senere yderligere op i Halland. Forinden var Halmstads Besætning og Pro-
viantering m. m. bleven stærkt forøget. Man kan derfor godt forstaa, at da en Afstand af 12—14 Mil skilte de to Hæres Hovedstyrker fra hinanden, og da der mellem dem var to betydelige Vandløb, hvis Overgange var ødelagte eller spærrede og bevogtede, samt da den svenske Hær nu stod i en Egn, hvor den fik Hjælp af en virksom og stridbar Befolkning, kunde der lettelig hengaa 3—4 Dage, inden man i det danske Hovedkvarter kunde faa paalidelige Efterretninger fra eget Rytteri om, hvor den fjendtlige Hovedstyrke stod. Der kan under disse Forhold ikke indvendes noget imod, at den danske Hær foreløbig standsede ved Hørje, indtil Forholdene hos Fjenden var nogenlunde opklarede. Desuden var

¹⁾ Relationen, der ikke omtales i „Den Skaanske Krig“, har Depechenummer 1304. Fra Hørje skriver Biermann den 20. til Lente og sender en „Relation“ angaaende den „Disgrace“, der har truffet Detachementet mod Halmstad. „Og skønt Nederlaget“, skriver Biermann, „ikke er saa stort, som man først troede . . . saa er der ingen Tvivl om, at dette vil forøge Fjendens Mod, og at de benytter det paa Rigsdagen for at skaffe en mægtig Hær imod os ved Slutningen af dette Felttog, hvilket Felttog allerede har formindsket Antallet af vore [Tropper] meget stærkt p. G. a. Belejringer og Angreb samt for at lægge de nødvendige Garnisoner i de erobrede Pladser. Alt dette vil dog ikke forhindre Hans Majestæt i at optræde med sin sædvanlige Kraft og besluttede Mod“.

det under alle Forhold rigtigt at afvente den Forstærkning paa 6 Batailloner, 2 Rytter- og 1 Dragonregiment, som formentlig kunde indtræffe den 21. eller senest den 22.; thi kom det til Kamp, kunde man ikke være for stærk. Da det nu var aabenbart, at Duncans Korps var ganske ødelagt, behøvede man ikke at tage noget Hensyn til dette mere, og der forspildtes næppe noget synderligt ved, at man en Dag eller to afventede nøjere Efterretninger.

„1676 zu Hørje; d. 20. Aug.“ holdtes det 3. **Krigsraad**. Proposition: „Was wir thun sollen“. Tilstede var Friedr. Arenstorff, Weier, Corfitz Trolle, Storkansleren, Overfeltmarskallen og Prins Georg.

Arenstorff udtaler: Man maa ved Partier søge Oplysning om Fjenden. Før Tropperne (formentlig Korpset i Blekinge) igen slutter sig til, tør man ikke vove sig for vidt omkring. Engelholm ligger for langt borte; bedre er at vælge et Sted midt mellem Laholm og Christiansstad. Vi har Helge Aa foran os. Men hvor faar vi Levnedsmidler fra?¹⁾

Weier: „Idag kan vi ikke gaa længere“. Der bør sendes Partier mod Fjenden for at skaffe Oplysninger. Der bør vælges et Sted mellem Helsingborg og Engelholm. Vi maa trække Tropperne til os. Vi staar [parat] i Midten. Aarstiden tillader ham [Fjenden?] ikke at belejre [Christiansstad?]. Vi maa sætte os paa et Sted, hvor vi har Brød. I denne Lavning²⁾ kan vi ikke blive.

¹⁾ Som før nævnet er Protokollen meget summarisk, meget afkortet. Den gengives her og de øvrige Steder omtrent ordret. Med Undtagelse af Corfitz Trolle taler alle Tysk.

²⁾ Hørje ligger i en Lavning, der fra Finjan Søen strækker sig i Nordvest til begge Sider af Hovedlandevejen Christiansstad—Laholm. Særlig for Datidens Krigskunst var det at „sætte sig paa Højderne“ af stor Betydning.

Ahlefeldt slutter sig til Weier og tilføjer: For Fjenden behøver vi ikke at frygte. „Bei diesem Unglück muss die Armee conserviret und verstärket werden“. Bedst at sætte os ved Aaen ved Engelholm af Hensyn til Forplejningen.

Trolle: Man maa se Fjendens Contenance og Styrke. Vi maa sætte os ved et fordelagtigt Pas. Til Laholm er der daarlig Vej. Havde man Brød, var der bedst ved Laholm. Regimenterne maa rekrutteres; de udskrevne forlægges i Fæstningerne o. s. v.

Overfeltmarskallen: Kan vi faa Proviant, var det bedre at staa højt og ved Laholm. Vi maa sætte os, hvor vi har Tilførsel af Brød og Havre; og sekundere Christiansstad. Bosjøkloster vilde vel egne sig dertil. Ved Finjan maa vi staa imorgen.

(Prinsen ligesom Hertugen.)

Conclusio: „Heute hier zu bleiben. Morgen gehen wir eine Meile wegen der Furage fort, nach Finjan. Dann nach der Zeitung vom Feinde sich reglieren . . .“

Der er altsaa Enighed om, at man foreløbig bør se det an, samle sig, holde Forbindelsen vedlige med Vestkystbyerne til den ene Side, med Christiansstad til den anden. Man vil bemærke, at Hertugen ikke raader til nogen øjeblikkelig Offensiv, til ufortøvet Frem-march for at opsøge Fjenden; ligesom de øvrige Herrer vil han se det an.

Sammenholder man de to betydningsfulde Aktstykker fra samme Dag, nemlig „Relationen“ og Krigsraadsprotokollen, med hinanden, ses straks en stærk Modsætning mellem dem. I Relationen siges der, at man vil gaa offensivt frem og søge Slag med den fjendtlige Hær, medens Resultatet af Krigsraadet er, at man

foreløbig vil se det an. Aabenbart er Krigsraadet afholdt, efter at „Relationen“ er udfærdiget, efter at der er indtruffen yderligere Efterretning om, at de udsendte Partier ikke er stødt paa den fjendtlige Hovedstyrke. Hele Situationen maatte derfor opfordre til Varsomhed, saalænge Forholdene hos Fjenden var saa lidt kendte.

I Løbet af den 20. skete der ingen større Forandringer i Situationen: ingen af de tilkaldte Forstærkninger indtraf, bestemte Efterretninger om Fjenden fik man ikke — og kunde ikke faa dem. Hærens Gros maa antages at være marcheret omtrent en Mils Vej mere mod Nordvest, henimod Finjan.

Den 21. holdtes der atter **Krigsraad**, hvor nu ogsaa General Carl Arenstorff og Kørbitz kom tilstede. Der synes ikke at være forelagt nogen særlig Proposition, men det ser ud, som om der fra en eller anden Side er bleven rejst Spørgsmaal om, hvorvidt Hæren skulde gaa „tilbage“ — dog kun af Forplejningshensyn og kun noget nærmere til Landskrone—Helsingborg, da Hæren saagodtsom udelukkende fik Mandskabsforplejningen fra Sjælland og medførte Brødet paa Karrer.

Friedr. v. Arenstorff mener: Hvis vi har Proviant nok, bør vi ikke gaa tilbage. Carl v. Arenstorff: Armeen bør ikke gaa tilbage. Weier: Proviant maa vi sikre os, vi maa bevæge os herfra. Trolle: Vi kan sætte os (tage Stilling) under Aasen ved Halmstad (Laholm?) og bør ikke gaa tilbage. Kørbitz: Vi har endnu ingen Grund til at gaa tilbage. Vi er selv Herre over, om vi vil engagere os eller ikke. Storkansleren: At gaa tilbage er aldrig bragt i Forslag. Det foreslaaede Sted „Bolsta“¹⁾ er vistnok godt. Inden vi faar mere Succurs, kan vi

¹⁾ Bolestad(?): Ved Rønne Aa, tæt syd for Øster Ljungby.

ikke engagere os. Overfeltmarskallen: Vi maa ikke gaa tilbage; vi kan gaa sikkert, og vi bør blive paa den store Landevej til Laholm¹⁾. Vor Ryg dækkes af „Aasen“²⁾. Vi maa rafrachere Armeen og afvente Succurs. Prins Georg slutter sig til Overfeltmarskallen.

Conclusio: Vi bør afvente Proviant men marchere frem ad Landevejen, „Morgen eine halbe Meile“³⁾. Det ses, at Anskuelserne kun i meget ringe Grad afveg fra hinanden, og Konklusionen var ganske i Overensstemmelse med Overfeltmarskallens Anskuelse. Hvad de forskellige mener med „Succursen“ kan være noget tvivlsomt. Der tænkes dog næppe alene paa de af Oberst Cicignon og Oberstløjtn. Fleischer medbragte Forstærkninger men ogsaa paa andre Afdelinger, som dels alt var beordret til Skaane, dels kunde beordres over fra de nærmeste Landsdele. Forøvrigt kan Oberst Cicignon næppe være indtruffen med sit Fodfolk før tidligst den 21. om Aftenen.

Et særligt Kendetegn paa, at der ingen bestemte Efterretninger indgik om Fjendens Hovedstyrke, er det, at man den 21. afsendte en Trompeter til „den kongelige svenske Lejr“ med Breve. Trompeterne var Datidens beskikkede Parlamentærer og brugtes ligesom Nutidens ofte til Forsøg paa at skaffe Oplysninger om Fjenden, naar andre Midler glippede.

Den 22. marcherede Hæren frem til Ørkeljunge — omtrent 3 Mil i nordvestlig Retning, mod Laholm, og

¹⁾ Formentlig Vejen Engelholm—Laholm—Halmstad.

²⁾ Hallandsaas, nemlig det uvejsomme, stærkt gennemskaarne, lidet dyrkede og for Datidens Krigskunst meget vanskelige Terræn mellem Engelholm og Laholm, tværs over de to store Veje syd fra til Laholm.

³⁾ Disse sidste Ord er meget vanskelige at læse.

den 23. avancerede den i samme Retning til Voxtorp — godt 3 Mil. Nu stod Hæren paa det Sted nord for „Aasen“, som Overfeltmarskallen havde foreslaaet, og ventede paa „Succursen“, saaledes som han ogsaa havde foreslaaet¹⁾.

En af Relationerne i Marburg Arkivet, dateret den 26. August i Kjøbenhavn, omtaler forskellige Forhold i det danske Hovedkvarter i disse Dage og nævner bl. a., at Hovedarmeen den 25. laa ved Hallandsaas ved „Dom-

¹⁾ Undersøger man nu, hvorledes disse Begivenheder og Forhold fremstilles i „Den Skaanske Krig“, ses det, at Side 140 omtales et Brev af 20. fra Kongen til Gyldenløve, hvori Kongen siger, at Hæren forbereder sig til at gaa mod Fjenden, der staar ved Knæred. Men som vi veed, erfarede man endnu samme Dag, at der ved Knæred kun stod en mindre Rytterstyrke, som naturligvis ikke kunde give Hæren Anledning til et Fremstød i den Retning. Det siges samme Sted, at Hæren stod stille den 20. og 21. men den 23. fortsatte Fremrykningen og naaede „Væxtorp“; men som nævnt foran var Hæren allerede den 22. gaaet en Dagmarch frem. Det siges endvidere sammesteds, at Øjeblikket nu var kommet til at handle energisk, og Forfatteren til „Den Skaanske Krig“ lægger Skylden for Hærens Forbliven ved Voxtorp paa Christian den Femte personlig, der „trods alt ... fik Betænkeligheder“. Noget lignende siges Side 147. At det er ganske ubegrundet at behrejde Kongen Standsningen og Opholdet ved Voxtorp, ses af Krigsraadsforhandlingerne den 21. Om det i det hele taget er rigtigt, at Øjeblikket var kommet til energisk Handling, skal vi ikke nærmere undersøge, men indskrænke os til at sige, at det er forholdsvis let bagefter at sige slikt. — Sikkert er det i ethvert Fald, at Krigsraadet, der uimodsigelig repræsenterede baade stor Krigserfaring og stor Dygtighed paa flere Omraader, efter sit Kendskab til og Skøn over Forholdene i fuld Enighed udtalte sig for at standse Hæren foreløbig. S. 147 vil Forf. til „Den Skaanske Krig“ i Overensstemmelse med sin skarpt formulerede Opfattelse: at der bestod et Modsætningsforhold mellem den energiske, offensive Overfeltmarskal og Kongen plus Krigsraadet (særlig Arenstorfferne) hævde, at naar det den 20. i Hørje var besluttet, at Hæren skulde rykke efter Fjenden, er det „aaenbart Overfeltmarskallen, der satte sin Anskuelse igennem“. Da denne Udtalelse ganske er i Strid med Krigsraadets Oplysninger, er det beklageligt, at Forfatteren ikke nævner, hvad han støtter Udtalelsen paa.

merstorp“ og „Waelstorp“, samt at Kongen den 24. vilde have afholdt en Generalmønstring. „Hans Majestæt siges ikke at tage sig dette [Duncans] Nederlag synderlig nær men har mere rigtig glædet sig over sine Soldaters tapre Modstand. Men alligevel er Hans Majestæts Planer bleven temmelig forrykket, idet det var Meningen, at General [Carl] Arenstorff med 2 Regimenter til Fods og 1 Regiment til Hest samt 2 Kompagnier Dragoner skulde forblive ved Christiansstad og agere dermed i Smaaland og Blekinge; men efter Nederlaget ved Halmstad maatte disse Tropper straks følge Hovedarmeen. . . .“ Udtalelsen om Kongens Stemning passer meget godt med en Ytring af Kongen den 25. i Skrivelse til Gyldenløve: at Tabene ved Halmstad heldigvis var mindre, end man fra Begyndelsen havde frygtet. Dette var ogsaa rigtigt, thi af Rytteriet og Dragonerne havde omtrent Halvdelen og bl. a. af Schacks Fynske Bataillon omtrent en Fjerdedel allerede da indfunden sig, og Flygtningene vedblev at strømme tilbage.

I Forbindelse med den foreløbige Opgivelse af Planerne om et Korps i Østskaane og Blekinge staar det, at man den 24. udstedte Ordre til Obersterne Sten Brahe og Hans Ditl. Steensen, „at da vi ved disse Konjunkturer nødes til med vor Armee at tage Vinterkvarter i denne Provins“¹⁾, udsættes indtil videre Oprettelsen af de to Regimenter — et Dragon- og et Rytterregiment — som de to Oberster skulde oprette i de erobrede Landsdele ved Udskrivning paa Bøndergaardene. Da man nu maatte bruge Bønderne i Skaane og Blekinge til at skaffe Levnedsmidler og Furage samt deres Gaarde til Indkvartering, kunde man ikke paalægge dem at stille, udruste og underholde Rytteren — hed det. Om dette Spørgs-

¹⁾ D. v. s. i Skaane.

maal havde der iøvrigt været afholdt et mindre Krigsraad den 24. Bagved Udtalelsen om, at man nu vil blive nødt til at tage Vinterkvarter i Skaane — hvad man altsaa tidligere ikke havde tænkt sig¹⁾ — ligger formentlig, at man nu havde opgivet Haabet om i dette Felttog at slaa den fjendtlige Hær i aaben Mark og altsaa maatte være belavet paa at beskytte de erobrede Landsdele mod Indfald nord fra.

Imellem den 24. og 25. maa der være indløben nogenlunde paalidelige Efterretninger om den fjendtlige Hær. Den 24. beordredes nemlig Oberst Ørtzen, der nylig var ankommen til Skaane med et Dragonregiment, til skyndsomst at marchere mod Laholm med Regimentet for at slutte sig til Hæren, og den 25. hedder det i en Ordre til Kommandanten i Christiansstad, at Hæren nu marcherer til Halmstad, hvorfra Fjenden skal være brudt op — hvorhen veed man endnu ikke.

Den 26., endnu i Voxtorp, holdtes der **Krigsraad**. Tilstede var Brødrene Arenstorff, Weier, Trolle, Kørbitz, Overfeltmarskallen og Prins Georg. Der behandledes flere Spørgsmaal, nemlig for det første om Levetzow skal forblive i Blekinge eller ej. Efter en temmelig vidtløftig Forhandling fastsloges det, at Levetzow skulde forblive, hvor han var, og Ordre udfærdigedes samme Dag med en vidtløftig Instruktion om Levetzows Forhold. 2. Proposition: Hvor man kan finde et Sted, der dækker mod Markaryd, og hvorfra man kan holde Forbindelse baade med Christiansstad og med Hæren ved Laholm. Alle var enige om at vælge Mølleryd, og Ritmester (Major) Reventlow, der havde et Kompagni skaanske Ryttere, bestemtes til at besætte denne Post, hvorfra der skulde

¹⁾ Man har formentlig tænkt at ville gaa i Vinterkvarter i Halland.

foretages en stadig Patrouillering og Spejdertjeneste over Markaryd ind i Smaaland. Mølleryd blev befæstet og fik yderligere en Infanteribesætning.

3. Proposition: „Om Armeens Bevægelser“. Fried. Arenstorff kan ikke udtale sig nærmere om, hvorledes Hæren kan tage Opstilling hinsides [nord for Laholm]; men man kan [imorgen, Søndag] efter Prædiken i en af ham foreslaaet Marchorden („Rytteriet en Linie, gennem Passet“; derefter Bagagen, Fodfolket med Kongen) rykke over. Paa Mandag (den 28.) kan man staa stille og trække alle Detachementer til sig. Dette bifaldes af alle, og det fastslaas, at man imorgen drager over [Passet ved Laholm, d. v. s. over Laga Aaen]. — Yderligere blev der truffet Bestemmelser angaaende et artilleristisk, regulært Angreb paa Halmstad; men „nicht eher attackiren bis alles fertig“.

Endnu samme Dag udstedtes der Ordre om Sammen-
dragning af et Belejningsartilleri med alt Tilbehør, og der skal sættes stærkeste Kraft paa, saaledes at det kan være ved Armeen foran Halmstad om en Uge. Disse Ordre gentoges i de nærmeste Dage meget indtrængende, og fra Christiansstad skulde der oversendes en betydelig Mængde Graveredskaber. Der beordredes samtidig om yderligere Troppeoverførsler til Skaane — navnlig dog af Rytteri, da der vanskelig kunde skraves mere uddannet Fodfolk sammen for Tiden.

Den 27. forhandlede Overfeltmarskallen med v. Støcken — denne sidste paa Generalkommissariatets Vegne — om den alt i Juli befalede halve Udskrivning af nationalt Fodfolk i Danmark. Formentlig af Hensyn til Høsten skulde denne Udskrivning først finde Sted til Mikkelsdag, og denne Bestemmelse fastholdt man ogsaa nu. . Af en

Del holstenske og slesvigske Amter skulde der gives Penge i Stedet for Mandskab, og Pengene skulde anvendes dels til Forøgelse af Mandskabet ved nogle gamle Regimenter, dels til Nyhvervninger i Nordtyskland.

Den 30., stadig i Voxtorp¹⁾, holdtes der Konference angaaende a) Rekruttering af Infanteriet og Rytteriet, b) angaaende Vinterkvarter og Vinterunderhold til Hæren. Om det første Punkt blev der udstedt en meget grundig Ordre den 1. September. Om det andet udtaltes der, at af Hensyn til Grænsen maatte der vælges et Omraade mellem Helge Aa og Laga Aa. Det skal først rekognosceres, før der yderligere raadslaas derom. Dagen i Forvejen var der sendt Underretning til Gyldenløve, der stadig laa ved Bohus, om, at da der ingen Udsigt var til, at man foreløbig kunde bringe ham Hjælp, maatte han selv tage Bestemmelse om, hvorledes han vilde forholde sig ved Venersborg, som han holdt besat. Man agtede, tilføjedes det, at marchere til Laholm med Hovedhæren den 31. August og derefter til Halmstad for at „for-nemme Fjendens Contenance og attackere enten ham eller Halmstad“.

Den Trompeter, som man havde afsendt til den svenske Konge den 21., vendte ikke tilbage, og man hørte intet til ham — sandsynligvis fordi Fjenderne vilde vare sig imod, at han skulde give Meddelelse om deres Forhold. Den 30. August afsendtes der paany en Trom-

¹⁾ Fr. Giese skriver fra Kjøbenhavn 2. Sept. til Lente, at han nylig var ovre i Lejren ved Voxtorp og fandt alting der i god Stand og med rigelige Forsyninger af enhver Art og vel betalt. Overallt hersker den bedste Orden og Disciplin, saa at man kan rejse ligesaa sikkert der i Landet som her. Kongen er i højst vidunderlig kraftig Konstitution og logerer selv i det stærkeste Regnvejrs i Telt, skønt andre i Hovedkvarteret ligger i Huse. (Lentes Arkiv).

peter, der skulde foreslaa et Møde mellem Krigssekretær Mejer og den svenske Generalauditør ved Fylle Bro til Forhandling om Udveksling af Fanger m. m. Der synes dog ikke at have fundet noget saadant Møde Sted. Den 2. September skikkedes der atter en Trompeter afsted: han skulde begive sig til Halmstad for at forhøre om, hvor den først afskikkede var bleven af.

Hæren stod vedblivende ved Voxtorp, da Belejringsmateriellet ikke kunde skaffes saa hurtig frem, som man havde haabet. Følingen med den fjendtlige Hær var vedblivende meget usikker, og man antog, at Fjenden stod nærmere ved Halmstad, end det virkelig var Tilfældet¹⁾. Der var yderligere bleven beordret nogle Afdelinger over til Skaane, og der gjordes alt for at holde Hæren samlet til Anvendelse efter Omstændighederne. Saaledes skal det nævnes, at da der fra Befolkningen i Østskaane og Blekinge indkom Begæring om nogen Hjælp til Forsvaret af Grænsen, sendtes der kun nogle Befalingsmænd af de projekterede Rytter- og Dragonregimenter,

¹⁾ Biermann skriver den 1. September fra Voxtorp til Lente: Forsinkelsen af det Artilleri, som Hans Majestæt har ladet komme fra Landskrone, og som jeg alt har skrevet om, er Grunden til, at vi endnu er her; men det synes, at saasart det kommer, vil Hans Majestæt rykke frem med Armeen, som Gud være lovet endnu er i god Stand og ikke ønsker bedre end at komme nærmere paa Fjenden. Fjenden kamperer efter de sidste Efterretninger kun 2 Mil fra Halmstad, paa Vejen til Gøteborg, og da de forskanser sig, synes de at ville forblive der en Stund. Der tales en hel Del om de Forstærkninger, som Fjenden alt har faaet og nok yderligere skal komme. Overløbere siger, at det kniber i den svenske Lejr med Føden, og at de af den Grund kan blive nødt til at gaa længere tilbage. Der kommer stadig Officerer og Soldater fra Halmstadaffæren, og de skyder alle Skylden paa dem, der har kommanderet dem [d. v. altsaa sige: paa Duncan]. Ganske tilsvarende skriver Fr. Giese om Duncans Korps.

og da Kommandøren for Rytterdetachmentet foran Malmø bad om Forstærkning, svarede Overfeltmarskallen ham, at man ikke kunde undvære noget til ham, „før vi her i Halland ser Fjendens Contenance og har fuldført vor Dessein“¹⁾). Der siges ikke noget om, hvori denne Dessein bestod, men der tænkes vel paa Angrebet paa Halmstad — muligvis ogsaa paa en „Hauptaction“, d. v. s. Kamp i aaben Mark med den fjendtlige Hær²⁾).

Hvad den fjendtlige Hær angaar, da havde denne omtrent fra den 27. August staaet ved Falkenberg — 5—6 Dagmarcher nord for den danske Hær ved Voxtorp — og den 5. September trak den sig yderligere tilbage mod Nord.

Den 4. September, efter at det svære Artilleri var ankommet, rykkede den danske Hær frem til Lille Torje, og fra den 5. var Hovedkvarteret i Snestorp, mellem Fylle Bro og Halmstad, omtrent $\frac{3}{4}$ Mil sydøst for Fæstningen. Sekretær Lincker beretter herom til Landgrevinden: ... Hans Majestæt er, efter at Feltartilleriet er ankommen samt ogsaa det fra Landskrone ventede grove Skyts, og efter at de til Rekognoscering udsendte Generaler, Weier og Arenstorff, har fundet alt i god Orden og til mere Sikkerhed besat Passene med Dragoner og Kavalleri, brudt op fra Voxtorp den 3. ds. og over Laholm rykket i Nærheden af Halmstad for at belejre denne Stad eller ogsaa at angribe Fjenden |: der nok har sendt en god Del af sine Regimenter mod Gyldenløve :) men nok med sit Gros staaer i Nærheden af Falkenberg ...³⁾).

Den 7. September i Snestorp afholdtes der **Krigsraad**.

¹⁾ Depecher No. 1393 og 1396—1402.

²⁾ Se (senere) Biermanns Relation ²²/₁₀.

³⁾ Biermann skriver den 4. September fra Laholm, at han er rejst hertil med Kansleren, som ikke er vel p. G. a. sin sædvanlige „incommodité“, og han vil kunne blive nødt til at blive

Protokollen begynder med at nævne, at saavel Overfeltmarskallen som de øvrige Generaler har givet deres skriftlige Indlæg om, hvorledes de har fundet det baade m. H. t. Passagen „derover“ [Nissa Aaen] som til Halmstad Fæstning¹⁾, og nu er Propositionen: „Hvad der bør gøres?“ Tilstede var de samme som i tidligere Krigsraad — dog at Storkansleren var fraværende, formentlig vedblivende upasselig (se foranstaaende Anmærkn. ³⁾).

Friedr. v. Arenstorff: Infanteriet har lidt meget; Succursen duer ikke; Armeen maa konserveres. Mangel paa Furage. Altsaa vil Belejringen vanskelig kunne foretages dette Efteraar. Man maa holde sig overfor Fjenden, saalænge man kan. Lade slaa Broer; gaa over med Armeen og konsumere hvad „han“ (Fjenden) skal leve af. Imidlertid udsøge vort eget Vinterlogement.

Carl v. Arenstorff anser det ikke for raadeligt at engagere sig med Halmstad nu. Iøvrigt som Broderen.

Weier: Paa denne [Aars] Tid kan Halmstad ikke attackeres. Ogsaa han vil gaa lidt over Aaen og se Fjendens Contenance samt ruinere hans Kvarterer.

Corfitz Trolle er m. H. t. Belejringen enig med Weier. Gaar vi over Aaen²⁾, er det at befrygte, at de gør en Cavalcade ned i Skaane.

her, hvis Hans Majestæt gaar længere frem med Hæren, som det ser ud til, hvis ikke det daarlige Vejr eller andre Hindringer træder i Vejen. Man siger, at den fjendtlige Hær har delt sig, og at nogle er gaaet mod Gyldenløve. Resten er forbleven i Lejr ved Falkenberg. Hele vor Armee er allerede paa den anden Side af den Flod, som gaar her forbi, og er i Lejr $\frac{1}{4}$ Mil fra denne By, hvis Slot tidligere var vel befæstet, men nu er ruineret af Fjenden.

¹⁾ Det er aabenbart disse Indlæg, der har fremkaldt Biermanns Brev (fra Hovedkvarteret) til Kansleren (i Laholm) — se „Den Skaanske Krig“ S. 147.

²⁾ Det er stadig Nissa Aaen, der er Tale om.

Kørbitz: Belejringen er ikke bekvem nu. Vi har kun een Armee; den maa konserveres. Mener, at der er ingen Grund til at gaa over Aaen.

Overfeltmarskallen finder ikke Belejringen praktisk nu. Han vil ikke raade til at gaa over Aaen med Armeen. Vil blive staaende her, saalænge man kan holde Marken. Herefter fremsætter Hertugen en Del Bemærkninger af administrativ Natur. Prins Georg er af samme Mening som Hertugen.

Conclusio: Man bør forblive her, saalænge man kan, og Vind og Vejr vil tillade det. Broerne ved Grænsen bør ruineres. Der bør skikkes Efterretning til Gyldenløve i Overensstemmelse med Hertugens Udtalelser: at der ikke kan sendes ham Succurs, og at det henstilles til ham selv, om han kan holde det gaaende Vinteren over.

Der var altsaa fuld Enighed om at opgive Belejringen af Halmstad¹⁾. Brødrene Arenstorff og Weier vil dog ikke ganske holde sig til Defensiven, d. v. s. holde sig bagved, syd for Nissa Aa, men vil „se Fjendens Contenance“, holde sig parat til at udnytte en eventuelt indtrædende gunstig Situation. Trolle, Kørbitz og Overfeltmarskallen derimod vil holde sig til den rene Defensiv og blive bag Aaen, og som ved alle tidligere Krigsraad og Beslutninger, naar noget vigtigt forestod, var det Hertugens Mening, der toges til Rette-snor, naar Anskuelserne divergerede²⁾.

¹⁾ Kansler Ahlefeldt modtog Biermanns Meddelelse om, at Belejringen af Halmstad var opgivet, med „megen Tilfredsstillelse“.

²⁾ I „Den Skaanske Krig“ Side 147 siges der ganske vist, at Forandringerne i Operationsplanen omkring den 26. August og den 4. September — nemlig henholdsvis Opgivelsen af Planen om at opsøge den fjendtlige Hær og Opgivelsen af Halmstads Belejring — ikke skyldtes Overfeltmarskallen, og der søges

Friedr. v. Arenstorff brugte i Krigsraadet den 7. det Udtryk, at den Succurs, som Fodfolket havde faaet i denne Tid, ikke duede, og han havde Ret heri. De tre Batailloner, som Cicignon kom med, og de tre under Fleischer samt de fire, der var undervejs fra Holsten, var daarlige. Cicignons egen Bataillon var ganske vist af de gamle udskrevne, men den var stærkt desorganiseret, og hverken den eller de andre 9 Batailloner kunde paa langt nær maale sig med de andre gamle udskrevne og gamle hvervede Regimenter.

Samme Dag, som Krigsraadet var afholdt, underrettede man Gyldenløve om, at da Halmstad var vel forsynet med Garnison m. m., vilde man ikke skride til Belejringen nu paa denne sene Aarstid. Desuden stod Fjenden endnu i Halland og trak stadig Forstærkninger til sig. Saalænge Vejrliget tillod det, vilde man imidlertid forblive i det sydlige Halland¹⁾. Gyldenløve skulde saa længe som muligt forblive i det fjendtlige Land og først gaa tilbage, naar han nødtes dertil.

ført en Slags Bevis for denne Opfattelse. Det er dog ganske unyttigt at ville forsøge herpaa, thi ethvert saadant Forsøg bortvejres ubarmhæjrt af Overfeltmarskallens Afstemning i de to paagældende Krigsraad. Det er blandt andet Udførelsen af de to Krigsraadsbeslutninger ganske i Overensstemmelse med det vedtagne, der har fremkaldt den mærkelige Beskyldning mod Kongen, at han „endog begyndte at gribe personligt ind i Spørgsmaalene om, hvad der burde gøres“. Men som sagt: Kongen var ganske uden Skyld i saa Henseende; han er, som det kunde ventes ved en saa aaben, tillidsfuld Karakter som hans, optraadt loyalt til det yderste og har ladet Krigsraadets, Hertugens, Beslutninger være eneste ufravigelige Rettesnor for alle Ordre, alle Handlinger.

¹⁾ Sammenlign Gulowsen S. 83—84. Gulowsen siger S. 83, at det var denne Skrivelse af 7. September, der bestemte Gyldenløve

Man kunde spørge, om der virkelig var tilstrækkelige Grunde for Krigsraadets Beslutning den 7. September om at opgive Halmstads Belejring. Hertil maa først svares, at naar Krigsraadet har anset det for rigtigst, har det sikkert haft gode Grunde herfor efter dets Kendskab til Forholdene, selv om vi nu ikke kender disse Grunde allesammen¹⁾. Det kan næppe betvivles, at Fæstningen var vanskelig at angribe, særlig om Efteraaret, og den havde en stærk Besætning, som af Krigssekretær Mejer angives med tilnærmelsesvis Nøjagtighed. Belejringen af Wismar det foregaaende Efteraar havde kostet Hæren omtrent en Trediedel af dens Fodfolk — ikke ved Fjendens Vaaben men ved hængende Sygdomme under og efter Belejringen. Og allerede under den forløbne Del af Felttoget havde der ophobet sig Hundreder af syge i Landskrone, Helsingborg og Helsingør, og erfaringsmæssig steg Antallet af syge stærkt i Efteraarsmaanederne. Særlig med Forholdene ved og i Wismar i frisk Minde forstaar man overmaade godt de af Kon-

til at opgive Cernerungen af Bohus. Men hvis det er rigtigt, hvad der siges S. 84, at Gyldenløve forlod Bohus „i Begyndelsen af September“, kan den nævnte Skrivelse ikke have været Aarsagen, thi den norske Post brugte 6—12 Dage til Vejen fra Hovedkvarteret til Gyldenløve, saa at Skrivelsen af 7. September først mellem 13. og 19. September kan have naaet Gyldenløve.

¹⁾ Biermann skriver den 7. September fra Hovedkvarteret til Lente: Siden iforgaars, da Hans Majestæt ankom hertil med Armeen, har han uophørlig ladet denne Plads rekognoscere, hvilken man har funden ganske anderledes, end den var bleven beskrevet, da Forholdet er det, at den kun kan angribes fra eet Sted, og den er tillige saa vel forsynet med alt, da Fjenden har faaet Tid dertil, saa at Hans Majestæt, der kun er rykket frem hertil for at opsøge Fjenden, og da iøvrigt Aarstiden er for langt fremskreden til at foretage en Belejring næppe engagerer sig her.

gen udtalte Betæneligheder¹⁾ ved en ny Belejring dette Efteraar: han turde ikke udsætte Hæren for sligt endnu engang. Hertil kommer, at Hæren kunde faa megen Vanskelighed ved at overkomme alle de foreliggende Opgaver: byde den fjendtlige Hær Spidsen, belejre Halmstad, dække de erobrede Landsdele, særlig Øst-skaane og Blekinge, og holde Malmø indesluttet.

Skønt en offensiv Krigsførelse nu var opgivet for dette Aars Felttog, forblev Hæren dog endnu en rum Tid i Halland. En Grund hertil var, at den fjendtlige Hær under Kong Karl vedblivende holdt Marken, saa at den danske Hær maatte være parat til at støtte Gyldenløve, hvis Kong Karl vendte sig mod ham, og som det fremgaar af Biermanns m. fl.^s Breve, nærrede man i det danske Hovedkvarter megen Ængstelse for, at Gyldenløve skulde blive afskaaren fra Tilbagegang til Norge. Den 13. September beretter Gyldenløve imidlertid, at han nu har rømmet Venersborg. Naar Kongen i Skrivelse af 21. September saa varmt takker Gyldenløve for den „gode Conduite“ ved Tilbagegangen fra Venersborg, maa det vistnok nærmest opfattes som Udtryk for, at Kongen var bleven befriet for en stærk Ængstelse med Hensyn til den norske Hær, thi der skønnes ikke at foreligge nogen særlig Grund til at takke Gyldenløve for, hvad han havde ydet i Felittoget udover dette, at han havde „conserveret“ Hæren og beskæftiget en Del af de fjendtlige Kræfter.

En anden og for Datidens Krigskunst betydningsfuld Grund til Hærens Forbliven i Halland var den, at man

¹⁾ „Den Skaanske Krig“ S. 147: Kongens egne Overvejelser m. H. t. Betimeligheden af at belejre Halmstad. Dette Aktstykke synes at have været forelagt Krigsraadet d. 7. Sept.

i størst mulig Udstrækning vilde leve af det fjendtlige Land og vanskeliggøre Fjenden Opholdet der senere, samtidig med at man skaanede de Egne, som var udset til Vinterkvarter for vor egen Hær.

Den 15. September udsendtes der fra Hovedkvarteret en „Relation“, hvori der ligesom i de tidligere af samme Art paa en i det hele nøgtern og objektiv Maade gjordes rede for Forholdene. Der siges heri, at saasnart Hans Majestæt med Armeen var kommen „hertil“ [Snestorp] og havde erfaret, at Fjenden havde fattet Posto ved Falkenberg, lod han arbejde paa en Bro over Aaen, og til at forsvare begge Sider af den anlægge paa hver Side et Værk. Da Fjenden erfarede dette, gik han straks tilbage til Varberg, og da han ej heller vovede at blive staaende der, længere tilbage og over Aaen ved Nybro og Osebro, hvor han posterede sig hinsides Floden og saa fordelagtig, at han enten til Gøteborg eller ogsaa til sit Rige sikkert kunde trække sig tilbage. — Hans Majestæt har sendt en stærk Cavalcade under General Carl v. Arenstorffs Kommando efter Fjenden, og Generalen er endnu ude. Men da Landets Situation, paa Grund af Floder og af Fjenden ruinerede eller manglende Broer samt forhuggede Pas ikke tillader at forfølge Fjenden saa dybt, og da Fjenden ikke udsender noget Parti eller vover sig til at gøre nogen anden Modstand, saa forventer man Generalen tilbage igen til Lejren imorgen tidlig; og vil han saaledes konsumere Furagen i Nordhalland, at Fjenden ikke skal finde noget for sig. — Hvad Halmstad angaar, er dette rekognosceret og kunde, uagtet Generalmajor Sperling med nye 1000 Mand er lagt derind, efter vort Skøn vel bringes i vor Magt; men da Saisonen er saa vidt fremskreden, og Hans Majestæt ej er sindet sit gode Infanteri ved den

her faldende onde Regn og det efterhaanden indfaldende Vintervejr at ruinere, saa har han stillet denne Belejring i Bero for iaar og vil kun lægge sin Armee i Vinterkvarter og konservere den samt søge at postere den saaledes, at de i denne Campagne erobrede Provinser Skaane og Blekinge kan fastholdes¹⁾.

I en Skrivelse fra Biermann samme Dag²⁾, hvormed han lader følge en Afskrift af denne Relation, siger han, at den indeholder alt, hvad der er af nyt. Han tilføjer den oplysende og karakteriserende Bemærkning, at Fjenden i det hele forholder sig meget passivt og ikke viser sig nogensteds, ligesom Fjenden overhovedet i dette Felttog bestandig har holdt sig meget sluttet, saa at de danske „Partier“ (Rekognosceringskommandoer) aldrig har mødt noget, selv ikke det mindste „Parti“ fra Fjendens Side. Det regner meget hyppig, hvad der nøder Hans Majestæt til at udsætte Angrebet paa Halmstad til en anden Tid. Vi venter nu blot paa Nyheder fra Cavalcaden samt paa nogen Succès af et Parti, som er udsendt for at afskære fjendtlige Partier. Saa vil Hans Majestæt lade Lejren afbryde og Tropperne lægge i Vinterkvarter . . .

Den 16. September sendtes der atter en Trompeter til Halmstad; han skulde bl. a. forhøre om, hvor den Trompeter var bleven af, som var udsendt den 30. August.

Den 18. September holdtes der **Krigsraad** i Snestorp bl. a. for at forhandle om Stedet for Vinterkvartererne, hvorved Hærens Styrke — ogsaa Garnisonerne i Fæstningerne paa Krigsskuepladsen — regnedes til 29 Batailloner Fodfolk samt omtrent 14 Rytter- og 2 Dragonregimenter. De enkelte Voteringer er ikke anført, men det

¹⁾ Depecher No. 1433.

²⁾ Biermann til Lente.

udtaltes i Almindelighed, at man endnu denne Uge kan blive staaende her og holde ud¹⁾). Herefter maa man gaa tilbage til Laholm og sætte sig hinsides, syd for Laga Aaen. Omtrent den 21. er der saa indtruffen Efterretning fra Gyldenløve. Samtidig beretter Biermann, at man har faaet en Del Efterretninger om den fjendtlige Hær under Kong Karl, bl. a. om indtrufne Forstærkninger, og man erfarede, at Fjenden agtede vedblivende at holde Marken.

Biermann vedlægger sit Brev, der er dateret Hovedkvarteret den 22., en „Relation“, dateret samme Dag og Sted. Denne Relation er i Modsætning til de tidligere omtalte ikke noget officielt Aktstykke men synes at være skreven af en Embedsmand i Hovedkvarteret og indledes med en Bemærkning om, at Brevskriveren har været saa overlæst med Arbejde, siden Kongen brød op fra Voxtorp (den 4. Sept.), at han ikke har kunnet sende Meddelelser. Til Gengæld giver han en Oversigt over Begivenhederne og Forholdene fra Slutningen af August indtil Dato. Da det meste, af hvad der fortælles, er bekendt fra andre Relationer etc., skal her kun meddeles, hvad der berettes af nyt. Han siger, at efter at Kongen havde indsamlet alle Enkeltheder vedrørende Duncans Nederlag, besluttede han sig til at gaa Fjenden under Øjne og at inklade sig i en Haupt-Action, hvorfor han lod den af Fjenden afbrændte Bro over Laga Aa ved Laholm istandsætte. . . . Da Fjenden gik tilbage fra Falkenberg, afbrændte han den der værende kostbare Bro. . . . Under General Arenstorffs Cavalcade op i Nordhalland sendtes der tre „Partier“ ud, hvoraf to førtes af Obersterne Levetzow og Se-

¹⁾ Det erindres, at man med Ængstelse ventede paa Efterretning om, hvorledes det gik Gyldenløve.

hested; men de mærkede saagodtsom intet til Fjenden. Han fremhæver, at særlig Infanteriet har gjort saa god Tjeneste i dette Aars Felttog, at det vel fortjener at komme i Vinterkvarter; men for at fortære Furagen har Hans Majestæt befalet, at man skal forblive her endnu nogle Dage, saa længe Vejrliget tillader det. Det er dog afgjort, at Hæren skal bryde op herfra førstkommende Mandag [d. v. s. den 25.].

Endnu den 24. September afholdtes der **Krigsraad** i Snestorp. Propositionen var: Om man skal udføre den forrige Resolution¹⁾, eller om man „efter disse Efterretninger“ skal forblive her længere.

Det kan ikke oplyses, hvilke disse Efterretninger var; men de har været af en saadan Natur, at det kunde tænkes muligt, at man burde forblive i Halland længere end i Krigsraadet den 18. bestemt. Efterretningerne kan angaa den fjendtlige Hær under Kong Karl, men de kan ogsaa dreje sig om Gyldenløves Forhold, skønt han vidstes at være i fuld Tilbagegang baade fra Bohus og fra Venersborg. Der vides dog ikke at være forefaldet noget særlig mærkeligt hverken det ene Sted eller det andet.

I Krigsraadet siger Generalløjtn. Arenstorff, at man bør forblive ved den første Resolution og marchere herfra. Weier er af samme Mening, Corfitz Trolle ligesaa, og han tilføjer, at han vilde ønske, at han for 8 Dage siden havde vidst „dette“. Overfeltmarskallen bliver ved den „forrige“ Mening. Vor Armee [bør] konserveres. Prinsen [Georg] „bliver ogsaa ved den Mening“. Concl.: „Det bliver ved Resolutionen“.

Tilbage marchen skulde altsaa tiltrædes, og den iværksattes da ogsaa, idet Hovedkvarteret fra den 25. for-

¹⁾ Altsaa forblive her endnu en Uge fra 18. September.

lagdes til Ilsberge, midt mellem Halmstad og Laholm, hvor det forblev Maanedens ud.

Ogsaa dette Krigsraads Beslutning er tagen enstemmig. Noget gaadefuldt er Corfitz Trolles Udtalelse, og den synes ligesom at staa i Modstrid med Propositionen.

Den 30. September udfærdigedes der en Række Ordre om Hærens Fordeling i Vinterkvartererne — **Sommerfelttoget var afsluttet.**

Først i Oktober rejste Kongen, ledsaget af Overfeltmarskallen, til Kjøbenhavn. Da den fjendtlige Hær kort efter trængte ind i Skaane, rejste Kongen den 16. Oktober pludselig fra Kjøbenhavn over til Hæren; men Dagen i Forvejen var Hertugen rejst over til sine Godser i Holsten „i den Hensigt“, skriver Biermann, „at forblive der nogle Uger“. Da var vistnok Brudet mellem Kongen og ham allerede indtraadt. I November indfandt Hertugen sig ganske vist ved Hæren i Skaane men rejste atter hjem efter omtrent en Uges Ophold her og efter at have nedlagt Kommandoen som Overfeltmarskal. Den 7. Oktober havde han for sidste Gang underskrevet Ordre til Hæren.

Det staar fuldstændig hen i det uvisse, under hvilke Omstændigheder Hertugen har nedlagt Kommandoen, og hvad der har ført til dette meget opsigtvækkende Skridt, thi vel har man forsøgt at lette Sløret over disse Begivenheder, men Forsøgene derpaa er kun Gætværk uden faste Holdepunkter. Det er muligt, at den af daværende Oberstløjtnant Tuxen i Danske Mag. 5. V. fremsatte Formodning: at Aarsagen skyldtes, at „Hertugen ligesom Griffenfeldt havde krænket den enevældige Monark“, til en vis Grad er rigtig, og en Udtalelse af Kongen i et af

de af Oberstløjtnanten fremdragne Breve tyder paa nogen personlig Irritation paa Kongens Side. Man gør dog sikkert Kongen stor Uret, naar man tillægger det rent personlige Moment større Betydning, thi ligesom Forholdet var med Griffenfeldt, ligger Aarsagerne til Hertugens Tilbage træden sikkert langt dybere.

Det hidtil kendte Kildemateriale kan vel ingenlunde klare Forholdet mellem Kongen og Hertugen, men det er dog tilstrækkeligt til at afvise enhver Tale om, at Hertugen skal være bleven træt af al den Modstand, han fandt blandt Kongens Omgivelser, særlig Generalerne, eller om at Kongen blandede sig i Ledelsen paatværs af Hertugens Opfattelse og Anordninger. Tværtimod: det fremgaar til Evidens af alle Krigsraadsforhandlingerne, af alle paalidelige Aktstykker,

at Hertugens Opfattelse og hans Forslag under hele Felttoget August—September uvægerlig er bleven fulgt, og

at Kongen fuldstændig har holdt sig i Baggrunden i denne Periode og paa det loyaleste ladet Hertugen fri Hænder.

Det fremgaar tillige af Krigsraadsforhandlingerne, at der bestandig var fuld Enighed om, hvad der skulde, burde ske, om der end kunde være nogen Forskellighed m. H. t., hvorledes det burde udføres. Man viser vistnok ogsaa Brødrene Arenstorff paa een Gang for megen Ære og gør dem megen Uret, naar man tillægger dem hovedsagelig Skylden for, hvad der udførtes eller undlodes; thi som foran viist deltog Mænd som Corfitz Trolle, Kørbitz og Storkansler Ahlefeldt som Regel i Krigsraadsforhandlingerne, og de var alle baade Personligheder og Mænd med grundig Indsigt.

Spørgsmaalet om, hvad der da kan have været Anledning til Brudet mellem Kongen og Hertugen vil imidlertid stadig melde sig og fordre Svar. I det Brev, hvori Hertugen melder Kejseren, at han er udtraadt af dansk Tjeneste, skriver han, at det er sket „erheblicher Ursachen halber, bevorab wegen vielerhand mit denen benachbarten Alliirten sich ereigenden inconvenientien“. Om det vanskelige Forhold til Naboerne har spillet saa stor en Rolle for Hertugen skønnes tvivlsomt; det har vel nok været overvejet og forhandlet, inden Hertugen gik i dansk Tjeneste, og Hovedaarsagen ligger sikkert paa et andet Sted.

Som den mest nærliggende Grund til, at en Krigs-herre, her Kongen, afskediger sin kommanderende General, kan der næppe tænkes nogen anden end Uenighed med Hensyn til Krigens Førelse eller Misfornøjelse med den hidtidige Ledelse. Nu synes der ganske vist at herske omtrent fuldstændig Enighed blandt de Forfattere, der har beskæftiget sig med denne Krig, om at Hertugen havde været en fremragende dygtig og heldig Leder af Felttoget i Skaane, og navnlig i N. P. Jensens „Den Skaanske Krig“ udtales dette meget stærkt: „Med Hertug Hans Adolf forlod Lykken den danske Hær“ er Forfatterens velmente Afskedshilsen til Hertugen S. 171. Det er dog et stort Spørgsmaal, om en grundig og upartisk Under-søgelse af dette Sommerfelttog vil give til Resultat, at Hertugen paa adskillige vigtige Punkter har været saa heldig og saa klog som almindelig antaget. — Ved Udsendelsen af Duncans Korps til Halland var Tanken om en Sikring af Flanken, en Udvidelse af Hærens Basis, et aktivt Skridt i Retning af Samarbejde med den norske Hær under Gyldenløve utvivlsomt rigtig, og alle Krigs-

raadets Medlemmer var enige herom; men at Korpset blev gjort saa stærkt og blandt andet fik omtrent en Fjerdedel af Hærens Fodfolk, skyldtes Hertugen alene og imod de øvrige Medlemmers Skøn. Det kan derhos se ud, som om det ogsaa var Hertugen alene, der foreslog Duncan til Fører, hvortil Duncan skønnes at have været lidet egnet — i ethvert Fald taler hans Forhold i Halland stærkt imod ham, thi han optraadte i højeste Grad uforsigtigt, sorgløst og mangelfuldt. Det havde vistnok været klogere at betro denne Kommando til en anden af Ryttergeneralerne, nemlig Anders Sandberg, som baade under Felttoget i Mecklenborg det foregaaende Aar og i Juli dette Aar i Østskaane havde vist sig som en aarvaagen og forstandig Fører for selvstændige Styrker.

I Krigsraadet den 17. August ved Christiansstad var det atter Hertugen, der satte igennem, at Hovedhæren yderligere svækkedes ved det stærke Detachment i Østskaane-Blekinge. — Derfor, da Kongen den 20. August i Hørje antog at være den svenske Felthær saa nær, at han kunde naa sit hidtil vigtigste Formaal: Kamp i aaben Mark, muligvis Lejlighed til at tilføje Fjenden et afgørende Nederlag, da var Hæren saa svækket ved Bortkommandoer og Nederlag, Fjendens Mod derimod steget saaledes, at Krigsraadet ikke — Hertugen endda mindst — turde tilraade Kamp.

Det ligger ret nær, at Kongen i disse meget kritiske Dage omkring den 20. August har tænkt som saa: Havde jeg nu haft de 9 Batailloner Fodfolk, 2 Dragon- og 3 Rytterregimenter mere, kunde jeg uden Betænkning gaa løs paa den svenske Hær og hermed sætte Kronen paa dette Aars Felttog. Om det vilde være lykkedes at faa fat i den fjendtlige Hær, kan være tvivlsomt; men

en saadan Tvivl synes ikke at have hersket i Hovedkvarteret paa dette Tidspunkt.

Det vilde ogsaa være menneskeligt, om Kongens — og andres — Mismod og Misfornøjelse efterhaanden, om end i det stille, vendte sig imod den, der i første Linie var Aarsag til, at de oprindelig saa fortrinlige Chancer var udnyttet paa ret uheldig Maade. Og efterhaanden som den ene Dag efter den anden gik i Hørje og Voxtorp, uden at der opnaaedes nogen Fordel over Fjenden, maatte Mismodet og Irritationen i Hovedkvarteret øges og hermed Betingelserne for et godt Samarbejde aftage i samme Forhold.

Smaastykker.

1.

Rögnvald jarls Jorsalfærd.

Af Finnur Jónsson.

Om denne berømte rejse, som Orknøjarlen Rögnvald Kale (d. 1158) foretog sig lige efter midten af det 12. årh. og som varede et par år, fortæller Jarlesagaen (Orkneyingasaga) ret udførlig. Det er en prosafortælling med indblandede vers af jarlen selv og de skjalde, der var med ham, og hvoraft en døde i Akka (Akrborg, St. Jean d'Acree). Muligheden af, at fortællingen om rejsen kunde nå til Island, hvor sagaen er skreven (herom kan ingen sagkyndig tvivle), er ganske utvivlsom, eftersom samfærsele mellem Island og Orknøerne hele tiden igennem var så levende (man huske blot på den med jarlerne besvoglede Arnor jarleskjald — for blot at nævne dette). Men i dette tilfælde kommer en særlig gunstig omstændighed i betragtning. Rögnvald vendte tilbage til Norden over land fra (Konstantinopel-)Italien og kom, gennem Danmark, til Norge. Herfra rejste han så endelig hjem til Orknøerne på et islandsk skib¹⁾. Det er en selvfølge, at undervejs har jarlen underholdt skibsmandskabet med beretninger om rejsen og dens enkeltheder, især naturligvis de morsommere episoder. Jeg tror ikke man tager meget fejl, når man antager, at det er dette skibsmandskab, der først

¹⁾ Skibets ejer var Torhall Ásgrimsson, en „ætstor“ mand, der „bode sydpå i Biskopstunge“, hedder det; utvivlsomt var denne en efterkommer af den især fra Njåla bekendte hövding Ásgrim, der netop havde sønnen Torhall, juristen. De bode på gården Tunga i Biskopstunge.

har bragt fortællingen om rejsen til Island. Denne har ikke behøvet at leve i traditionen her mere end godt og vel 50 år, inden den blev nedskreven, forudsat at den fra først af hører til sagaen, der jo var en af Snorres kilder. Men dette tidsrum var naturligvis langt nok til, at der kunde indsnige sig forvanskninger i begivenhedernes fremstilling. Dette kunde så meget mere ske, når der, som her, var tale om begivenheder udenfor Norden, fra en skueplads, som måtte være de allerfleste af traditionens bærere ganske ukendt. Det forstå sig af sig selv, at man ikke kunde have et nøje kendskab til middelhavs-landene og kysterne omkring det. Kun søvejen fra Norden til Konstantinopel har man i almindelighed kendt. Alle vidste, at man skulde igennem Nörvasund, Strædet ved Gibraltar, og mange kendte Engilsnes, o: Kap Malea (St. Angelo), fordi nu engang alle, der kom vestfra, skulde forbi det. Dette var ligesom to faste støttepunkter. Sardinien var måske et tredje. På vejen til det hellige land var Krít og Kípr, Creta og Cypern, kendte steder.

Når sagaerne beretter om begivenheder udenfor Norden, viser det sig, når sligt kan kontrolleres, at der kan foreligge forvirring og forvanskning, udsmykninger af forskellig art og lign. Man kan minde om Njålas fremstilling af Clontarfslaget (1014), hvor visse hovedpunkter er rigtig opfattede og overleverede, medens der på den anden side findes mange urigtigheder og skævheder og fantastiske udsmykninger; men her havde traditionen jo også levet i omtr. 200 år, inden den blev nedskreven.

Jarlasögur, sagaen om Orknøerne og deres jarler, er ældre end Snorres Heimskringla; værket citeres med dette navn deri. Der foreligger intet som helst, der viser, at det ikke har foreligget Snorre i den form, vi nu har det, men det må samtidig indrømmes, at den del, som vi her skal beskæftige os med, havde Snorre ingen videre brug for. Dog giver han i sagaen om Ingi og Sigurd (kap. 17) åbenbart et kort uddrag af afsnittet om Jorsalfærden, men da uddraget er så kort, er det umuligt at drage nogen sikre slutninger

med hensyn til hvad der har foreligget Snorre. Det er heller ikke for Rögnvald jarls skyld, at han optager dette uddrag, men for Erling den skakkes skyld, og det er for hans skyld, at kampen med dromunden omtales; andre episoder nævnes slet ikke.

Jeg skal nu, efter sagaen, give en kort oversigt over rejsen (rejseruten).

Man sejlede ned langs vestkysten af Skotland og England, naturligvis, og kom forbi Humberens munding (et vers derom af skjalden Ármód). Derfra sejlede de videre og til Valland (∩: Frankrigs nordkyst — rigtigt nok). Så hedder det ordret: „der fortælles intet om deres rejse, för de kom til den søborg, som hed Narbón (Nerbón)“. Og nu følger en fortælling om jarledatteren Ermengerd, som senere skal nærmere omtales. Efter at have opholdt sig nogen tid dér, sejlede de afsted og kom „vest“ (v. l. øst) forbi „þrasnes“ (flere vers) og „begav sig videre, til de kom vesterpå til Galizien“ lidt för jul. Derpå følger en temlig lang fortælling om angreb på og erobring af et kastel, hvis kommandant kaldes Guðifreyr (man mærke denne unordiske form Guði); flere vers anføres, i nogle nævnes både Ermengerd og kastelet. Derpå sejler de forbi Spanien, hærjer i det hedenske Spanien (heri er Portugal indbefattet; efter Heimskr. er landet syd og øst for Lissabon regnet til det hedenske Spanien) og styrer mod Nörvasund (et par vers anføres, i det ene af disse tales der om sejlas ud for Spanien og den „vælske kvinde“ nævnes, men dette vers mangler hos Magnus Olafsson og findes kun i Flatøbogen). Da siges Eindride d. unge at have skilt sig ud af Rögnvalds flåde og være styret til Marseille, hvorimod Rögnvald styrede ad den sydlige vej langs Serkland (Nordafrikas kyst; her et karakteristisk vers). „Der fortælles intet om deres rejse, för de kom sydpå foran Serkland (dette er i sammenhængen en noget ubehjælpelig gentagelse) og lå i nærheden af Sardinien“, og der tilføjes ret påfaldende: „og de vidste intet af lande“ (vissu ekki til landa); men hvor kommer så Sardinien her? Så er det de møder dromunden, som de erobrer

(vidtløftig fortælling; med 3 vers, i et af dem nævnes Narbón). Så sejlede Rögnvald sydpå til Krít og derfra til Akrsborg (Akka, Akkon, St. Jean d'Acree). Efter at de har opholdt sig i det hellige land og fået udrettet hvad de skulde, — det er os her uvedkommende — sejler de bort og ad Miklagård til og kom om efteråret til et sted, der kaldes i Imbólum. Sejler så forbi Engilsnes (Kap Malea, St. Angelo) til Miklagård. (Ruten derfra: Bulgarien—Dyrrhachium—Apulien—Rom—Romavej—Danmark—Norge—Orknøerne på det islandske skib.)

Den tid, rejsen krævede, er 2 år (G. Vigfússon sætter den til årene 1151—53, P. A. Munch til 1153—55). De kom „sent af sted“ fra hjemmet; dette kan dog være sket i slutningen af august eller først i september, behøver ikke at have været senere. I Narbón er de „meget længe“; til Galizien kom de „om vinteren før jul“ — i juletiden står kampen med „kastellet“, derefter var de kun en „kort stund“ i Galizien — vi er nu inde i 1152. Hvortlænge de var om at komme til Akka, siges ikke, men dér kom de en fredag (Torbjørn svartes vers). Der var de nogen tid. I Jordan badede de og over den svømmede de d. 10. august (St. Laurentii dag; nævnet i Rögnvalds vers). „Om høsten“ kom de til „Imbolum“ og i Miklagård opholdt de sig „nogentid om vinteren“, og „om vinteren“ drog „de fra Miklagård“ (rimeligvis efter jul, og først den følgende sommer kom Rögnvald til Norge, 1153). Disse tidsforhold er i det hele naturlige og forståelige.

Men der er iøvrigt meget at bemærke. Først og fremmest må det bestemmes, hvad Narbón er. Efter sagaens fremstilling har man tidligere villet søge byen på Frankrigs nordkyst, og der er heller ingen tvivl om, at sagaens forfatter har ment, at den lå der etsteds. Men man har forgæves søgt den dér og forgæves formodet, at det måtte være den eller den by. Navnet er sikkert overleveret. Der kan ikke være nogen tvivl om, hvis man vil gå rationelt til værks, at der i virkeligheden menes Narbonne, den bekendte by i det

gamle Gallia Narbonensis. Byen ligger en mil fra havet, men adgangen til den er meget let.

Men, hvis så er, er der jo en stærk forvirring tilstede, ti Rögnvald må selvfølgelig først være kommen til Galizien og så — efter omsejlingen af den pyrenæiske halvø — til Narbonne. Forudsat at Narbonneopholdet er historisk (herom senere), har traditionen forvekslet eller forvansket begivenhedernes rækkefølge. I så tilfælde vilde grunden ligge ligefrem i solens lys; så håndgribelig er den. Sagen er den, at hvad man på Island i regelen forstod ved „Valland“ var nord- og vestkysten af Gallien—Frankrig; det hedder for så vidt rigtigt nok i Scr. hist. Isl. XII s. 652—53: „Hoc nomine generali occidentalis hodiernæ Gallofranciæ pars, præcipue hodierna regio, Normandie nominata, ut quæ veteribus Normanni[s] maxime nota esset, verum regiones quoque hodiernæ, Bretagne et Poitou dictæ, indicari solebant“. Men det var naturligvis en selvfølge, at de Nordboer, der kom til sydkysten af Frankrig og som vidste, at det var det samme land, de kaldte det ved samme navn: Valland.

Det er således, efter min mening, ganske klart, at Islænderne i den mundtlige tradition opfattede den oprindelige fortællings „Valland“ efter deres begreber som Nordfrankrig — og derfor måtte begivenhedernes rækkefølge forandres, først måtte Narbonne-episoden komme og Galizie-opholdet følge derefter. Dette kunde så meget lettere ske, som Narbonne ellers var Nordboerne en ukendt by. Den nævnes aldrig i litteraturen — undt. éngang og først i beretningen om den norske prinsesse Kristin, Hakon d. gamles datters rejse igennem Frankrig til Spanien i året 1257. At denne fortælling i Hakons saga, først nedskreven omkr. 1265 og endnu senere litterært kendt på Island, skulde have påvirket fremstillingen i jarlesagaen, betragter jeg som udelukket. Denne „flytning“ og opfattelse måtte naturligvis igen have indflydelse på den øvrige fremstilling, navnlig på den rækkefølge af jarlens vers, som sagaen optog.

I forbindelse hermed vil jeg straks nævne en anden besynderlighed i fremstillingen af ruten. På vejen fra det

hellige land siges jarlen at være sejlet forbi „Engilsnes“ (se foran). Et blik på kortet viser, hvor urimeligt dette er og må være. Fra Akka måtte sejlasen fornuftigvis gå op til Lilleasiens sydkyst og så opad langs dens vestkyst til Dardanellerne. Hvad i alverden skulde de så langt mod vest, at de kom forbi Kap Malea? Sligt er utænkeligt. Men atter her er forklaringen utvivlsom. Alle som kom vestfra og skulde til Miklagård måtte forbi dette forbjærg, og det var velkendt fra de mange fortællinger om rejserne derhen.

Hertil kommer så, at det også var kendt fra fortællingen om Sigurd Jorsalfar; han kom ganske vist også fra det hellige land, men anløb Cypern og siges udtrykkelig at have sejlet til Grækenland og ligget nogen tid ved Engilsnes. Han må have haft en særlig grund til at vælge denne ellers meningsløse rute. Men netop herfra er navnet vist kommet ind i fortællingen om Rögnvalds færd, der jo i så meget lignede Sigurds¹⁾. I Jarlesagaen nævnes ikke Grækenland — sikkert af de bedste grunde.

Så er der et andet punkt.

Jeg forudsætter foreløbig, at Rögnvald og alle de andre har sejlet uafbrudt gennem kanalen (La Manche) og så styret lige mod Spaniens nordvestkyst, Galizien. Her har de opholdt sig noget; det trængte de til efter den forholdsvis lange rejse. De trængte til levnedsmidler. Ellers er intet nævneværdigt sket her.

Jeg skal her kort minde om den ordlighed, man har fundet mellem beskrivelsen i Sigurd Jorsalfars saga og Jarlesagaen; begge steder tales der om at befolkningen skulde „setja þeim torg til matkaupa . . . , þvíat landit var skarpt ok ilt matland“. Om et kastel er der også tale i Sigurds saga, men dog på en meget forskellig måde. Dette har Snorre ikke fra Jarlesagaen, ti det samme findes i Morkinskinna, tilhører altså den ældste form af Sigurd Jorsalfars saga. Det er sikkert, at den er ældre end Jarlesagaen, og at det er derfra, at beskrivelsen af Galizien er hæntet. Vi har

¹⁾ Jfr. også sagaens egen bemærkning s. 178: „sem þeir vissu at gört hafði Sigurðr jorsalfari“.

her, efter min mening atter et eksempel på, at Sigurds saga har været kendt (og indirekte (?) benyttet) af Jarlesagaens forfatter, eller at udtrykkene har foresvævet ham (jfr. den ovf. i anm. anførte sætning). Når det senere i sagaen hedder, at jarlen (ganske vist „efter dette“, σ : kastel-historien) opholdt sig kun en kort tid i Galizien, træder den historiske sandhed vistnok her frem, men må gælde for hele opholdet i Galizien. Herfra gik så sejlasen ned langs halvøen og til Nörvasund.

Efter sagaen skulde Eindride d. unge nu være sejlet — op langs halvøens østkyst — til Marseille, medens Rögnvald fortsatte lige mod øst langs Afrikas nordkyst. Og så skulde han have fortsat gennem Middelhavet til Kreta. Men Sardinien skimtes dog — mellem og tildels i linjerne (jfr. ovf.). Apriori må det være højst påfaldende at se Rögnvald hvile en del af vinteren (til lidt over jul) i Galizien, for så at rejse uafbrudt hele vejen — til det hellige land. Hviletiden kommer for tidlig, synes man. Ti Narbonne-opholdet (σ : för Galizie-opholdet) kan vi jo ikke tage i betragtning. Sagen er her, efter min mening, utvivlsomt den, at fra Nörvasund er de alle sejlede op langs Spaniens østkyst, for netop i Sydfrankrig at holde den egenlige hvile undervejs; men her skilles høvdingerne, Eindride går (på grund af sin misstemning mod jarlen) til Marseille, Rögnvald til det noget vestligere beliggende — Narbonne. Hertil passer udmærket et udtryk i et af Rögnvalds vers: Landi víkr norðr at einu' landet (kysten) viger, σ : bøjer sig (gør en drejning) mod nord'; dette passer fortræffelig netop på Spaniens form; men udtrykket kan dog fornuftigvis kun være fremkommet ved en bestemt iagttagelse og denne ved en sejlas, der gik i samme retning. Jeg ser heri ét bevis for, at Rögnvald er sejlet op langs kysten, mod nord. Når nu hertil kommer, at det er ulige lettere at forklare Sardinien nævnelse, når Rögnvald forudsættes at komme nordvest fra (σ : fra Sydfrankrigs kyst) end om han var sejlet langs Nordafrika, forekommer det mig, at alt, både indre sandsynlighed og ydre grunde forener sig om at gøre det

sandsynligt, at Rögnvald virkelig har taget vejen op til Sydfrankrig. Og det er ikke vanskeligt at forstå det, selv om det synes at ligge noget langt af led. Nu, efter at have passeret Gibraltarstrædet, trængte de netop til en længere hvile i et fredeligt, civiliseret land. For dem måtte Afrikas nordkyst i så henseende være afskrækkende; dér bode jo kun hedninger, dér kunde de ingen fred, intet „gæstevenskab“ vente, og der havde de intet mandskab at hamle op imod landets talløse mængde med; den gamle forsigtighedsregel bød, at en hær ikke skulde sætte sig fast i et fremmed land for at kæmpe med indbyggerne, eftersom den fremmede hær ikke kunde skaffe sig mere mandskab, medens hullerne i indbyggernes hær stadig kunde fyldes; den fremmede hær måtte tilsidst bukke under.

Det er sådanne eller lignende betragtninger, der har bevæget Rögnvald til at gøre denne afstikker op til Narbonne, for der at tilbringe vinterens værste tid og hvile.

Når han er kommen dér, er det naturligvis vanskeligt at sige. Beregnet efter den hurtigste sejlas, man kender, mellem Norge og Island vilde der ikke behøves mere end c. 30 dage om turen fra Orknøerne til Narbonne og mere end den dobbelte tid, c. 2 måneder behøver vist under ingen omstændigheder at forudsættes. Til rejsen kunde således september og oktober være medgået.

Hertil passer fortrinlig sagaens angivelse af Rögnvalds belejring af det i sagaen omtalte kastel, der ganske vist henføres til Galizie-opholdet på grund af den førømtalte omkastning af begivenhedernes rækkefølge. At dette er urigtigt, viser de vers (deres ægthed forudsat), der nævner kastelet og Ermengerd på éngang. Hvor dette kastel er at søge, er det nu umuligt at bestemme. Der fortælles meget omstændeligt om belejringen, og der er sikkert noget overdrevent i skildringen deraf; men navnet på kastelets kommandant, Guðifreyr, borger, mener jeg man kan sige, for, at noget har der været om det; hvor skulde dette ikke-nordiske navn være kommet fra? Det er så ægte vælsk i klangen med sit Guði.

På grund af sagaens og versenes bestemte udtryk er der ingen grund til at mistænke tidsangivelsen for kastellets belejring. Den er knyttet til julen; det hedder i et vers: „Jeg husker den jul hos Sølmund (i Norge), nu gør jeg en anden jul, lige så munter som dengang, angreb på kastellet“. I et andet vers (anført lige efter det første) antydes en tidsafstand imellem opholdet hos den „vælske viv“ („i høst“) og angrebet. Heraf kunde man antage, at Narbonneopholdet faldt i november (og første halvdel af december).

Og derefter sejler de videre.

Så kommer de til Sardinien og derefter falder erobringen af dromunden; en tidsangivelse herfor antydes ikke. Så kom de til Kreta og lå der i stærk storm. Den eneste tidsangivelse er den ovenanførte, 10. avgust for badningen i Jordan.

Hele ruten bliver særdeles vel forståelig, og den her givne fremstilling støtter sig til antydninger i sagaens prosa og frem for alt — dens vers.

I beskrivelsen af Jorsalfærden findes i sagaen ialt 27 vers, 17 af jarlen selv og 10 af hans 4 skjalde (Årmod, Odde, Sigmund og Torbjørn svarte, der døde i Akka). Det 1. vers, af Årmod, er digtet under sejlasen forbi Humberens munding, 4 vers siges at være digtede i Narbonne (2 af jarlen, 1 af Årmod, 1 af Odde), 4 under belejringen af kastellet (3 af jarlen, 1 af Sigmund), 5 under sejlasen fra Galizien til og forbi Nörvasund (4 af jarlen, 1 af Årmod), 3 under kampen med dromunden (alle af jarlen), 1 under opholdet ved Kreta (af Årmod), 3 ved og efter ankomsten til Akka (1 af Torbjørn og 2 af Odde), 4 ved Jordan (3 af jarlen, deraf 2 halve, 1 halvt af Sigmund) og endelig 2 på vejen til Miklagård (bægge af jarlen).

Af disse vers interesserer os her særlig de vers, der handler om eller indeholder hentydninger til opholdet i Narbonne. I almindelighed skal jeg med hensyn til disse vers bemærke, at de overhovedet intet som helst hverken m. h. t. form (metrik) eller sprog indeholder, der kunde vise, at de er yngre end c. 1150. Et af Rögnvalds vers (det sidste), er digtet i runhent, hvilket ikke er mærkeligt at træffe hos en

skjald, der — sammen med en anden — har forfattet en Hátalykill. To vers af Ármód (om Torbjørns død) er affattede i kviðuhátt, hvilket passer udmærket til tiden, I i runhent. Alle de øvrige vers er i drotkvædet. Af sprogformer er, hvad man kunde vente, næsten intet, der har nogen betydning. Derimod har man ret til at påpege den friske aktualitetens kraft og liv, der råder overalt. Intet som helst kan i og for sig bevirke en mistænkeliggørelse af versenes ægthed. Hvis der er grund til en sådan, må den søges ad andre veje.

Men, under forudsætning af, at Narbonne-opholdet er historisk og versene ægte, er der kommet en forvirring ind i deres rækkefølge, simpelthen fordi prosaen ombytter rækkefølgen af begivenhederne. Jeg skal i korthed gennemgå versene.

Den 1. gruppe (på 4 vers) handler alle om Ermengerd; de ånder beundring for hendes skønhed (statelige vækst og silkegule hår); Rögnvald udtaler, at hun vil at de skal „ride over Rans hjem til Jordan“; selv siger han, at de til høsten vil igen komme til Narbón. Her står i l. 7. rístum; jeg er tilbøjelig til at tro, at der skal stå rístim, hvorved indholdet af sidste halvdel bliver en gengivelse af Ermengerds ønske; og selv om man intet retter, tror jeg at det er meningen. Ármód priser sig lykkelig, om han fik lov til at sove hos hende en nat, Odde udtaler resigneret, at de næppe er hende værd. Ármód siger udtrykkelig, at de aldrig mere vil få hende at se, hvoraf man ser, at der næppe for alvor har været tale om at besøge Narbonne på tilbagevejen; dette vejer tungt. Og Odde ønsker hende alt godt, åbenbart et farvel. Disse 2 vers er vel digtede ved eller lige før bortrejsen. I den 2. gruppe (også 4 vers) mindes jarlen det glade ophold hos Ermengerd, hendes vinskænkning og skønhed; nu er de derimod ifærd med at angribe kastelet; det 2. vers er ovenfor gengivet. Det 3. ligner det første, „jeg var tilfreds med at samtale med den skønne kvinde; den vælske kvinde var mig huld“ (gæfr vark vølsku vífi); her er ikke tale om erotik. Sigmund mindes en kvinde i hjemmet.

Den næste gruppe, på 5 vers, er en blanding af ikke sammenhørende vers. Det 1. og 4. vers må udskilles. I det første omtaler jarlen sin kamp i Spanien og erklærer, at han af den grund havde fortjænt at få Ermengerd — en spøgefuld bemærkning. Det andet beskriver jarlens rejse under en stærk storm fra Narbonne øst „for Spanien“; at dette udtryk kunde bruges hidrører fra, at „øströn vind“ som det udtrykkelig hedder, i verset, har ført dem ud af kurs henimod Spaniens kyst. Når der også her i verset står: (vindr rekr) at sundi, betyder de to sidste ord kun „over havet (bølgerne)“; men det er let at forstå, at man har trot, at sund her sigtede til Nörvasund. Gruppens 2. vers er tvivlsomt; også deri hentydes der til stærk storm¹⁾, og til en kvinde, hvem jarlen „da han drog nordfra“ lovede det og det; der kunde her sigtes til en kvinde i jarlens hjem; verset vilde da vist høre til sejlasen ad Nörvasund til, ligesom det følgende (af Odde), der ligefrem nævner dette sund. Men verset er dog digtet efter at de havde passeret strædet — hvor længe efter er det umuligt at afgøre. Det sidste vers er tydelig digtet på vejen opad langs Spanien(s drejning, jfr. ovf.); ingen hentydning til „kvinden“ eller til Narbonne. Af denne gruppes vers er således det sidste og rimeligvis det andet digtet før ankomsten til Narbonne, Oddes vers (længe?) efter; de 2 andre (det ene ialfald) på sejlasen derfra.

Af den næste gruppes 3 vers — om dromundkampen — omtaler det 1. Erlings angreb og mandefald blandt Blåmændene; det 2. udtaler, at efterretningen om kampen vil nå nordpå til Narbón, det 3. handler om Audun den røde, der først trængte op på dromunden. I denne gruppe findes der således allerede et minimum af hentydninger til „kvinden i Narbonne“. Og i resten af versene er hun, så vidt ses kan, helt forsvunden, ti når jarlen i verset om Jordans-svømningen siger: „dette vil kvinden mindes“, er det utvivlsomt en almindelig bemærkning uden nogen hentydning til en særlig kvinde. Jeg skal dog ikke undlade at omtale

¹⁾ Her står også at sundi, hvilket jo er tvetydigt.

Årmod's vers om hans vagt i det onde vejr ved Kreta; han siger: „jeg skeler hen over min skulder til Kreta, medens den blødagtige kujon sover hos den hud-bløde kvinde“; heri kunde man være fristet til at se en hentydning til Ermengerd og hendes mand (hvilket jo vilde have sin store betydning), men man tør vist ikke heri se andet end en almindelig hentydning (værd at lægge mærke til er dog slægtskabet mellem dette udtryk og Årmod's vers om Ermengerd).

I intet af Rögnavald's vers er der erotiske hentydninger eller nogensomhelst antydning af, hvad prosaen meddeler, at der skulde have været tale om en giftermålsforbindelse mellem ham og Ermengerd. Det eneste, de indeholder og som kunde opfattes som udtryk for elskov er følgende: „Jeg var vel tilfreds i høst, da kvinden vænnede sig til min tale (betyder kun: „da vi talte med hinanden“); nu mætter jeg gærne ørnen, ti jeg under vel den ætgode kvinde“; men dette udtryk behøver aldeles ikke at tyde på andet end at jarlen var stærkt betaget af Ermengerds skønhed; mindst af alt tyder det på nogen gensidighed. Ti udtrykket i samme vers: gæfr vark völsku vífi („hun var mig huld“ er den nærmest liggende gengivelse) betyder kun, at hun var venlig mod ham.

Dette med giftermålsprojektet er den mundtlige fortællings — måske oprindelig spøgefulde — påfund.

Dette støttes ikke, — endsige bevises — ved versene, men det kan måske forklares som opstået ved de nævnte udtryk i dette ene vers (en gal fortolkning). Og det modbevises af Årmod's vers, i følge hvilket det ikke var jarlens tanke, at vende tilbage til Narbonne. Og vi ser også af versene, hvorledes Ermengerd efterhånden, naturligt nok, ganske glider ud af hans tanker. Derfor er der heller ikke mere tale om hende f. eks. ved afrejsen fra Miklagård.

Som det ses, er i virkeligheden det hele overmåde simpelt. Prosaen, rettet efter versene, og disse giver en ganske naturlig fremstilling. Narbonne-opholdet var kun en mindeværdig episode med liflig vin og skønne kvinder. Intet mere.

Hvad siger nu historien os om den Narbonske prinsesse eller hvad hun nu var for en, hende som bærer det fuldt

tonende navn Ermengerd (der i rent nordisk vilde lyde så hjemligt „Jörmungerör“)?

Det er prof. H. Gerings fortjeneste, i den sidste tid at have fremdraget de herhenhørende historiske forhold i en lille afhandling i Zeits. f. deut. Phil. XLIII s. 428 f. Han fremdrager her, efter at have omtalt sagaens fremstilling, at der i Narbonne har levet en greve Aymeri de Narbonne (død 1134), der var gift med Ermengarde og som havde en datter af samme navn, og udtaler, uden tvivl med rette, at det er denne, der måtte være ment. Der oplyses, at hun blev 1142 gift med en spansk greve og 3 år senere, 1145, med Bernard d'Anduze; altså: til den tid, da Rögnvald jarl siges at have været der, var hun „über die erste jugendblüte längst hinaus und nicht mehr zu haben“. Gering slutter, at hele episoden er en tildigtning, en interpolation, der beror på kendskabet til en chanson de geste: Aymeri de Narbonne, digtet mellem 1205 og 1225 og som skulde handle om personer i Karl d. stores tid. En videre følge måtte så være den, at også de vers, der står i forbindelse med episoden, måtte være uægte. Her forekommer det mig, at Gering har draget overlede slutninger.

For det første er det overmåde lidet sandsynligt, at en så sent affattet chanson skulde være kommen til Island og dér have affødt en interpolation i en saga. Og dernæst: hvad skulde der tænkes at være grunden til, at denne blev til og netop indsat i Jarlesagaen?

Dette skulde dog helst søges forklaret ved et eller andet, ikke mindre fordi det hele er så usandsynligt som muligt. Jeg er ialfald ude af stand til at forklare mig det uden et eller andet tilknytningspunkt. Et rent ud sagt forbløffende sammentræf måtte det kaldes, at der virkelig i Narbonne fandtes en dame af navnet Ermengerd (-garde) så belejlig samtidig med Rögnvald. Har den islandske interpolator kunnet vide det, eller hvorledes?

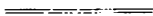
At Ermengarde „ikke mere var at have“ — det er vist rigtigt nok; dog vides der intet sikkert om, hvorvidt hendes anden mand endnu levede 1151. Men der er, som

ovf. påvist, i versene heller ikke et ord om, at Rögnavld vilde eller skulde „have hende“. Det er en senere traditions udsmykning eller behøver ikke at være andet, og er som sådant forståeligt nok (jfr. ovf.). Med versenes ægthed har dette intet at skaffe, ti dér siges intet sådant. At Rögnavld i sin daværende alder, vistnok op imod de 50 (det vides ikke, når han er født, men det antages højst sandsynligt, at han er født noget efter århundredets begyndelse), kunde blive betaget af en dames skønhed, det behøver vist ingen nærmere omtale. At der intet er ivejen for det, kan vi dog vel sagtens være enige om. Man har för og senere set „så galt“, ja hvad der var galere. At Ermengarde var langt udover den første ungdomsblomstring — det er nu som man tager det. I hvert fald er det givet, at hun endnu må have været i en så blomstrende tilstand som ønskeligt — forudsat at hun ikke har været tidligt ødelagt af sygdom eller andet, men derom forlyder der intet. Tværtimod. Historien viser os hende længe efter som den egenlige styrende, med et livligt hof (trubadurhof) omkring sig. Jfr. det af Gering anførte store værk om Languedocs historie (Cl. Devic et J. Vaissete, *Histoire générale de Languedoc*; bind III og VI). Hendes fader Aimery d. 2. herskede i Narbonne 1105 (eller 1106) til 1134 (da døde han); han var søn af Aimery d. 1. (1080—1105 eller 1106). Efter alt at dømme er Ermengarde født c. 1120, næppe för, da hun 1. gang bliver gift 1142 (hendes styrelse begyndte 1143; i mellemtiden, 1134—43, havde Alfonse Jourdain regeret), og hun herskede lige til sin død 1192, da hendes nevø, Pierre de Lara, blev Narbonnes styrer. Altså behøver Ermengerd ikke at have været ældre og har sikkert ikke været ældre end c. 32 år, da Rögnavld besøgte hende, utvivlsomt en alder, i hvilken hun sandelig kunde gøre indtryk — forudsat at hun har været i besiddelse af de legemlige fortrin, som hun berømmes for. For så vidt er der sikkert intet i vejen.

Jeg ser altså på sagen og sammenhængen ganske anderledes end Gering. Jeg finder i denne omstændighed, at der virkelig i Narbonne ved 1151—52 herskede en grev-

inde ved navn Ermengarde, der i nordisk måtte blive til Ermengerd (at Ermen- ikke blev til Jormun- er forståeligt nok), et smukt bevis netop for versenes ægthed og traditionens relative rigtighed. Men vi ser, at der i den mundtlige fortælling er indløbet forvanskninger og ombytning af begivenheder m. h. t. rækkefølgen. Jeg forstår slet ikke, hvorledes Gering kan sige, at det er „völlig unmöglich“, at antage dette; „når Rögnvald, hedder det, lærte sin skønne veninde først at kende i Languedoc, kan han ikke allerede have digtet om hende ved Galiziens klippekyst“. Nej, naturligvis! men det er netop heri, at sagaens — ikke versenes, ti de omtaler slet ikke „Galiziens klippekyst“ i forbindelse med den skønne — forvanskning består, så det er jo intet bevis.

Bortset fra denne ombytning af begivenhederne og den deraf følgende forvirring i prosaen, samt den opfattelse af forholdet, som denne giver, men som versene intet siger om, ja delvis modsiger (Årmod), er der efter min mening intet uhistorisk i fremstillingen. Kun er navnet Germanus (Geirbjørn i Flatøbogen), navnet på Ermengerds fader, — der jo ikke kan hidrøre fra chanson'en, da det ikke findes dér — et påfund eller simpelthen en forvanskning af Aimery. Det er ikke helt uden betydning, at denne — rigtig — kaldes jarl og ikke f. eks. konge.

Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland.

Med oprigtig Sorg ville Hist. Tidsskrifts Læsere have modtaget Meddelelse om, at Julius Fridericia, der siden 1888 har været Medlem af Hist. Forenings Bestyrelse og siden 1897 har været dens Sekretær og Redaktør af Tidsskriftet, er bleven kaldet bort den 28. Okt. 1912. Ikke blot Universitetet og Videnskaben har mistet en udmærket Forsker ved en forholdsvis tidlig Død — Fridericia blev kun 63 Aar gl. — vor Forenings Medlemmer ville savne hans interesserede og omhyggelige Arbejde for den, og ikke mindst ville de beklage, at hans talrige Udsyn over den nyeste europæiske Litteratur, hvilke i den Tid, da han redigerede Tidsskriftet, vare hans Bidrag til det, og som bleve skattede højt som en velkommen Hjælp til at følge med i fremmed Videnskab, ikke mere skulle findes i dets Hefter.

Fridericia stræbte gennem hele sit Liv efter at arbejde paa sin egen Udvikling. Ved at se tilbage paa hans videnskabelige Bane bliver man let vaer, hvordan han skred frem fra Stade til Stade og da ogsaa senere kunde se med Kritik paa de Maal, han tidligere havde sat sig. Der var en Tid, da det var et yndet Emne at forfølge til mindste Enkeltheder Staternes snirklede Politik og de diplomatiske Slyngninger, og Fridericia var i sine første store Arbejder inde paa denne Vej, som han dog senere tog lidt Afstand fra. Men det var beundringsværdigt, hvad han havde indsamlet i Udlandets Arkiver og ved sin vidtspændende Benyttelse af Litteraturen, da han skrev om *Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lybek til Freden i Brømsebro*, 2. Bd., 1876—81; han ikke blot udviklede nøje de forviklede Traade og skjulte Drivfjedre,

han skildrede de store Kampspørgsmaal, saaledes som Højheden over Østersøen, Merkantilismen i dens Begyndelse, Regalismen osv., han gav gode Portrætter af de virkende Mænd paa Christian IV.s Tid.

Men Fr. saa, at han maatte nærmere ind paa Samfundets dybere Grund og paa Tilstanden i Folkets nedre Lag, og Overgangen til denne Side af hans Forskning skete gennem de store Afhandlinger her i Tidsskriftet (6. R. II) om Kjøbenhavns Befolkningsforhold og Landboforholdene i det 17de Aarh.; de hvile paa vidtstrakte omhyggelige Undersøgelser og lagde en sikker, paa Tal bygget Grundvold for Betragtningen af Stænderne, de økonomiske Magtforhold og de agrariske Tilstande.

Saaledes forberedt tog han fat paa den store sammenfattende Skildring af *Adelsvældens sidste Dage* (1894), der blev hans Hovedværk, og som altid vil have en høj Rang i dansk historisk Litteratur. Her havde han Lejlighed til i lige Grad at skildre Handlinger og Tilstande, den ydre og den indre Politik, Personligheder og aandelige Bevægelser, og han forsømte intet. Til dette Arbejde sluttede sig hans Skildring af hele Tiden fra 1588 til 1699 i *Danmarks Riges Historie* IV.

Men ogsaa i Bødømmelse og Opfattelse mærker man Fr.s Udvikling. Der kunde stundom i hans tidligere Artikler og Bøger mærkes en Afspejling af Nutidens politiske Rørelser; et vist Nag til Enevældens Grundlægger Frederik III og hans Mænd lod sig ikke skjule, og fuld Retfærdighed mod Enevoldskongerne naaede Fr. vel egentlig ikke. Man kunde ogsaa studse ved en saa subjektiv Udtalelse (i D. R. Historie) som at „Ingen kan beundre Christian IV.s herlige Mindesmærker uden tillige at tænke paa de Suk og de Klager, der ere opstegne“ fra de trældende Bønder, og dertil svarer Skildringen i den for „Studentersamfundet“ skrevne Graavejrsbog *Den danske Bondestands Undertrykkelse og Friggjørelse i det 18de Aarh.* (1888). Men netop derfor er det saa tiltalende at se den rolige Dom og den upartiske Synsmaade, som raader i de Haandbøger, han skrev i den sidste Del af hans Levetid, hvor han dog netop saa ofte behandlede Emner og Anskuelser, som laa hans personlige Interesser og Standpunkter fjernt. Disse Bøger

som ogsaa ere langt lysere i Tonen og hvor selv Stil og Sprogform har faaet en forandret Farve, have da ogsaa vundet almindelig Tilslutning og varm Anerkjendelse.

Fr.s samvittighedsfulde Forsigtighed holdt ham fra at give sig i Lag med andre Tidsrum af Danmarks Historie end det 17de Aarh. — dog udgav han *Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie* (1888) og skrev den nævnte Bog om Bondestanden — han havde dog tidligere vist, at han ogsaa paa Strejftog kunde gjøre smukke lagttagelser, som da han i en Afhandling (H. T. 4 R. V) paaviste, at Øresundstolden ikke stammede fra Oldtiden. men fra Erik af Pommerns Tid. Men det 17de Aarh. oplyste han paa mangfoldig Maade, ved Udgivelse af Kilder som det store Værk *Christian IV.s egenhændige Breve*, ved talrige Biografier, ved saa skjønne og dybtgaaende Karakteristiker som hans Skildring af Griffenfeld, ved saa gode og nænsomme lagttagelser som hans Fremstilling af Tidens Kvindeideal (i *Tilskueren* 1898).

Efter at Fridericia i en Aarrække havde havt Stillinger ved Universitetsbibliotheket, udnævntes han 1897 til Professor i Historie ved Universitetet, og han satte sig da saa at sige kun eet Maal: at trænge ind i den nyere Tids Historie og at fremstille den i Forelæsninger og Haandbøger. Dette Maal naaede han fuldkomment; sit indgaaende Kjendskab til Udlandets Historieskrivning og sin personlige Indtrængen i denne Viden omsatte han i klar og overskuelig Form i de højt paa-skjønnede Bøger om *Revolutionen og Napoleon I* 1903 (2. Udg. 1912), *Fra Wienerkongressen til Februarrevolutionen* 1905, *Udsigt over den politiske Historie fra 1848 til Nutiden* 1905, og til sidst *Det syttende og attende Aarh.* (1910—11).

Fr.s Kolleger sørge over at have tabt en trofast, let tilgængelig, deltagende Medlærer, de Studerende have mistet en Lærer, som redbon hjælp dem og som de højagtede, hans mange Venner føle Savnet ved at have mistet en ædel Personlighed.

Joh. Steenstrup.

Den 14. Novbr. 1911 døde Arkivaren for Rigsarkivets 2. Afdel. Georg Nikolaj Kringelbach henved 74 Aar

gammel. Han blev 1864 juridisk Kandidat, derefter Journalist ved „Dagbladet“ og 1869 Assistent i Ministeriernes Arkiv, senere Rigsarkivets 2. Afdeling. Han blev Fuldmægtig 1883 og overtog Styrelsen som konstitueret Kontorchef (Arkivar) fra 1. Jan. 1884, endelig udnævnt Aaret efter. Kr. var som skabt til denne Stilling. Med stor Flid og Energi levede han sig ind i Sammenhængen mellem Arkivalierne i den af ham ledede Afdeling, der omfattede Arkivalierne fra de civile Kollegier og Ministerier fra 1660 indtil den nyeste Tid, undtagen Udenrigsministeriet, grupperede efter de enkelte Kontorer, som havde efterladt dem. Kr. erhvervede sig en omfattende Indsigt i de enkelte Kontorers Kompetence og skiftende Arbejdsomraader til de forskelligste Tider og var derved meget ofte i Stand til at fremskaffe Oplysninger om Spørgsmaal, som andre forgæves havde eftersøgt. Med stor Begejstring og uegennyttig Energi var han al Tid rede til at hjælpe saavel de ministerielle Kontorer som de Historikere, der benyttede hans Afdeling, og mange af disse skyldte ham stor Tak for hans utrættelige og al Tid redbonne Hjælpsomhed. Kr. havde store pædagogiske Anlæg og forstod i de henved 30 Aar, i hvilke han ledede sin Afdeling, paa fortrinlig Maade at uddanne sine Medarbejdere efter sin Undersøgelismaade, i hvilken han ligefrem dannede Skole. Det var da ogsaa strængt forbudt at opgive en Undersøgelse uden at meddele ham det negative Resultat. Han tog saa selv fat og fandt ofte de eftersøgte Akter eller klarede det stillede Spørgsmaal. Kr. har foruden en stor Del Biografier i „Biografisk Lexikon“ udgivet tre Bind med Fortegnelser over Embedsmænd, der var ansat i Centralforvaltningens Embeder 1660—1893, med nøje Oplysninger om de enkelte Embeders Forretningsomraader, alle beregnede paa at lette Opsøgningen af Akter fra den af ham ledede Arkivafdeling.

V. A. Secher.

Den 2. Okt. 1912 døde i Christiania Rigsarkivar Ebbe Hertzberg, 65 Aar gl. Over ikke faa Omraader har hans videnskabelige Virksomhed strakt sig, ligesom ogsaa forskjellige Samsundsstillinger have været ham betroede. Efter en kort

Tid at have været ansat i Diplomatiets var H. fra 1877 til 1886 Professor i Statsøkonomi og Statistik, paa et senere Tidspunkt Direktør i Hypothekbanken, fra 1907 Rigsarkivar. Hvor indsigtfulde og klare H.s Arbejder over Emner indenfor Finantsvæsen, Bankforhold og Næringsliv end vare, har han dog sikkert indlagt sig størst Fortjeneste paa Retshistoriens Omraade. Hans første, prisbelønnede Arbejde *En Fremstilling af det norske Aristokratis Historie indtil Kong Sverres Tid* (1869) viste allerede hans betydelige Talent for at drage og anskueliggjøre Historiens store Linier. Bogen *Grundtrækkene i den ældste norske Proces* (1874) udmærkede sig ved en lignende Evne til at fastslaa Hovedtankerne og paavise Udviklingsgangen i norsk Rettergang. Skjønt han i denne Bog fremsatte en Opfattelse, der afveg fra Konrad Maurers, har han dog altid følt sig nøje knyttet til den tyske Retslærde. og H. var vel indenfor Norden hans mest trofaste Elev; det var derfor ogsaa rimeligt, at Udgivelsen af Maurers *Vorlesungen über altnordische Rechtsgeschichte* blev ham betroet. I omhyggeligt Studium af Retskilderne og i filologisk Omhu fulgte han da ogsaa ganske i Maurers Fodspor. Saaledes skrev H. i *Nordisk Retsencyclopædi* en klar Oversigt over *De nordiske Retskilder* (1890), og i forskellige Afhandlinger undersøgte han enkelte Lovkilder og de ældste Lovtexters oprindelige Nedskrivningstid; han tolkede i flere Undersøgelser i *Arkiv for nordisk Filologi* forskellige gamle Lovudtryk. Disse Studier stod i Forbindelse med hans Arbejde paa det Værk, som han gjennem lange Tider havde forberedt, *Glossarium til Norges gamle Love indtil 1387*; det udkom 1895 og blev en fortrinlig Forøgelse af Norges mange ypperlige lexikalske Arbejder og en udmærket Kilde til Forstaaelsen af Norges ældre Love.

Joh. Stp.

En Historiker, hvis Navn er indpræntet i vor Bevidsthed sammen med de andre store Historieskrivere, som Sverige har havt i det 19de Aarh., blev kaldt bort, da den 89aarige Carl Gustaf Malmström døde d. 12. Sept. 1912. Hans Virksomhed ved Upsala Universitet begyndte allerede 1849,

Professor blev han 1877; han var derpaa Rigsarkivar fra 1882 til 1887. I et Festskrift, som 1897 tilegnedes M., bliver det udtalt, at dersom Sverige nu besidder en historisk Skole, kan man ikke mindst takke M.s Virksomhed derfor, hans Undervisning og hans Exempel. Det er et Vidnesbyrd om den Indvirkning, som hans Fordringer om grundig Viden, flittig og sandhedskjærlig Forsken og roligt og upartistk Syn har havt paa hans Disciple.

Men for den store Almenhed er han især kjendt ved det omfattende, 6 Bind store Værk *Sveriges politiska historia från konung Carl XII:s död till statshöfningen 1772* (1855—1877), hvoraf en ny og delvis omarbejdet Udgave udkom 1893—1901. Det er vel altid vanskeligere at skrive en republikansk Tidsalders Historie end at skrive Kongedømmers, idet i den første saa talrige Faktorer og Kræfter gjøre sig gjældende, mangfoldige Personer trænge sig frem i Forgrunden, Partier dannes og opløse sig, og talrige underhaands Kræfter ere i Bevægelse. Sveriges Frihedstid havde jo nærmest denne Karakter, til Kongemagten mærkedes kun lidet, desto mere til Kabaler og diplomatiske Intriger, Kampe i Kamrene og fremmede Staters aabenbare og skjulte Indgriben. Til Belysning af Tidsalderen forelaa der et uhyre Antal Kilder, Rigsdagsakter, Protokoller, Statspapirer, Brevsamlinger, en omfattende Flyvebladslitteratur og talrige Memoirer. Men her mærkedes nu ogsaa M.s faste Tag om Stoffet, hans resolute Udskillen af hvad han vilde bygge paa og hvad ikke, hans afgjorte Forkjærlighed for at benytte offentlige Aktstykker og private Breve, men Mistanke mod Memoirernes farvede Fremstilling og hyppige Mangel paa Samtidighed, hans Mistro til udenlandske Diplomaters Fortællinger og hans døve Øren overfor Rygter. M.s Opgave var saa meget sværere, som gode Forgængere savnedes. Frihedstiden hørte jo hverken til Sveriges Storhedstid eller kunde lignedes med den følgende gustavianske Glanstid, og dog havde den store Sider foruden mange Svagheder; ganske særlig er det en overordenlig lærerig Tid for enhver, som har Interesse for politiske Spørgsmaal i Fortid og Nutid.

Her tog nu M. fat, og han paaviste for første Gang med overbevisende Myndighed klart, af hvilke Elementer hver en-

kelt af Sveriges Stænder bestod, hvad der var Standens Karakter og Maal, hvilke Forandringer den undergik og hvor dens Svagheder og Fortrin fandtes. Ingensinde før havde man set saa dybt ind i hele Samfundsbygningen som det nu blev Tilfældet ved denne Historikers med saa stor Klarhed som fra fuldkommen objektivt Standpunkt skrevne Værk. Her talte en Sandhedssøger, som vilde skue til Bunds og kun give det sikre og paalidelige; han valgte kun at give det politiske Livs Historie, og han vilde ikke glimre ved farverige Skildringer, M. kjendte fuldt vel sine Evners Vidde, og hans Maal var at opbygge et grundmuret Værk, som gav Forstaaelsen af Tidens sande Indhold. At dette ogsaa mesterligt lykkedes ham, have alle erkjendt, ikke mindst de, som senere arbejdede videre i Studiet af den samme Tid. Joh. Stp.

Den af Historien og Arkæologien saa fortjente svenske Slægt Hildebrand har mistet sit ældste Medlem Hans Hildebrand; han var født 1842 og døde 2. Febr. 1913. H. var Søn af B. E. Hildebrand, bekjendt som Myntkjender og Udgiver af *Diplomatarium Svecanum*, og havde arvet Faderens Interesse for arkæologiske og historiske Studier; han blev hans Medarbejder og senere hans Eftermand som Rigsantikvar (1879). H. havde sit særlige Omraade dér, hvor Historie og Arkæologi mødes. Saaledes var allerede hans Doktorafhandling *Svenska folket under hednatiden* (1866) en idérig Bog ved dens Maade at sammenknytte arkæologiske Undersøgelser med historiske. Derimod viser H.s Fremstilling af Middelalderens Historie i den illustrerede *Sveriges historia* (1877, 2. Opl. 1905), at han havde Vanskelighed ved at skildre Udviklingens politiske Sider og Statshistoriens store Træk. I talrige Skrifter har han behandlet ethnografiske og arkæologiske Emner, og han har givet en samlet Fremstilling af Oldkundskaben i *De förhistoriska folken i Europa* (1873–80). Paa Arkæologiens ældre Omraade vandt H. vel mest Opmærksomhed, da han i 1870, samtidig med O. Montelius, men uafhængig af denne, foretog Studier over Formers Udvikling, særlig over Spændets Historie, og paa disse grundede den arkæologiske Forsknings-

maade, som man betegner som den svenske Typologi. Især have dog hans Undersøgelser vendt sig mod Middelalderens Mindesmærker og Oldsager, dens Kirkebygninger, Skikke og Sæder og hele Kulturliv; der findes i svenske Tidsskrifter Afhandlinger af ham om saadanne Emner i Hundredtal. Lykkeligt var det, at H. sammenfattede hele sin Viden paa dette Omraade i det store og rigt udstyrede Værk *Sveriges Medeltid. Kulturhistorisk Skildring*, hvoraf 3 Bind paa ialt 3000 Sider ere udkomne (1884—1903). Det er en Guldgrube for alle, der søge Oplysning om svensk Kultur i hine Tidsrum, selv om man stundom føler sig snarere stillet i et rigt Museum end vejledet til en overskuende Indsigt og selv om man til Ex. kan undre sig over, at Skaane ofte behandles som samhørende i Kultur med Sverige paa hin Tid. Imidlertid bliver man overalt belært og møder hyppigt fortrinlige lagttagelser, snilde Gisninger og gode Vink, saaledes som det altid var Tilfældet med H.s Skrifter og saaledes som det allerede blev udtalt 1873 af Gustav Storm i Anledning af H.s Oversættelse af Heimskringla og hans Forklaringer til denne. Joh. Stp.

Den 18. Dec. 1912 døde Professor i Geografi ved Lunds Universitet Hans Hugold v. Schwerin, 59 Aar gammel. Schwerin havde indenfor Geografien en særlig Interesse for Ethnografien, og vel allermost for Berøringerne mellem Historien og det ethnografiske og geografiske Studium. Derom vidnede allerede hans første lærerige Afhandling *Herodots framställning af Europas Geografi* (1884), hvortil sluttede sig senere Studier over *Feniciernas kringsegling af Afrika* (1902), *Odysseus' irrfärder* (1909). I en Aarrække har Schwerin været Danmarks Konsul for Kongo, som han havde berejst, og hans Interesse for dette Land og hele den afrikanske Verdensdel gav sig Vidnesbyrd i flere Bøger, saaledes *Slafveri och slafhandel i Afrika* (1891), *Muhammedanismen i Afrika* (1892). Schwerin har skildret Geografiens Historie i en populær Form i de to Bøger, *De geografiska upptäckternas historia. Forntiden och medeltiden* (1905), *De stora upptäckternas tidevarf* (1900), hvilken sidste ogsaa er udkommet

paa dansk. Som ejendommelig for Forfatterens Studieretning og som lærerig for Historikerne kan ogsaa nævnes hans Arbejde *Om kustfolks olika sjöduglighet* (1900). Alle disse Bøger udmærke sig ved Forf.s vidtstrakte Læsning paa mange Omraader, hans kritiske Syn og hans gode Fremstilling. Ofte kommer S. ind paa dansk Historie, især dog i den store Bog *Helgoland. Historisk-geografisk undersökning* (1896).

Joh. Stp.

Den tyske Retshistoriker Siegfried Rietschel, født d. 18. Febr. 1871, Sønesøn af Billedhuggeren Ernst Rietschel. Professor ved Universitetet i Tübingen, hvortil han havde været knyttet fra 1899, døde d. 20. Sept. 1912. Ved sin grundige og selvstændige Forfattervirksomhed vandt han sig en fremskudt Plads blandt den yngre Generation af Tysklands Retsforskere. Han var Elev af Arndt og Sohm og havde — hvad Studiet af Retshistorien angaar — et klart Blik for Betydningen af Samarbejdet mellem Juristen og Historikeren. Hans første større Skrift *Die Civitas auf deutschem Boden bis zum Ausgange der Karolingerzeit* (Leipzig 1894) efterfulgtes af saa lodige Værker som *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis* (smst. 1897), *Untersuchungen zur Geschichte der deutschen Stadtverfassung. I. Das Burggrafnamt und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Bischofsstädten während des früheren Mittelalters* (smst. 1905), Afhandlingen *Die Städtepolitik Heinrichs des Löwen* (Hist. Zeitschr. 3 F. VI) o. a. I de senere Aar udstrakte Rietschel sine Studier ogsaa til den nordiske Retshistorie; hans Arbejder paa dette Omraade bære tydelige Spor af et stedse mere indtrængende Kendskab til og Forstaaelse af Kilderne, de historiske som de litterære. Paa det 9de tyske Historikermøde i Stuttgart polemiserede han i sit Foredrag „Tausendschaft und Hundertschaft“ mod Sickel's Tausendschaftsteori — et Fantom har han andetsteds kaldt den — og opstillede herimod, som ogsaa anført i Hist. Tidsskr. 7 R. VI, 516 f., „de 100 Familier“ som den eneste oprindelige politiske og økonomiske Sammenlutning hos Germanerne. I sine læseværdige *Untersuchungen*

zur Geschichte der germanischen Hundertschaft. I. Die skandinavische und angelsächsische Hundertschaft (Zeitschr. d. Savigny-Stift. f. Rechtsgesch. Germ. Ab. XXVIII, 1907) uddybede han disse Tanker nærmere under særligt Hensyn til Cl. von Schwerin's „Die altgermanische Hundertschaft“ (Breslau 1907) og hævdede dem i en skarp Polemik mod Schwerin. Utvivlsomt er en rig videnskabelig Løbebane bleven afbrudt ved Rietschels altfor tidlige Død; den nordiske Rethistorie, hvis Dyrkere i Norden selv ere altfor faa, har mistet en dygtig og samvittighedsfuld Forsker. Frantz Dahl.

Den 20. Juli 1912 døde Andrew Lang, der er født i Skotland 1844 og længe som Professor var knyttet til St. Andrew's Universitet. Som Forfatter havde han et vidtstrakt Omraade; han har skrevet Digte og Romaner, oversat Homer og middelalderlig Poesi, virket meget som litterær Kritiker. Mest fremragende er han vel som Folklorist; han er her en udmærket Repræsentant for den anthropologiske eller animistiske Retning, og Th. A. Müller har karakteriseret ham i Dania (II, 229). Efterhaanden kom Lang dog meget ind paa den egentlige Historie, især sit Fødelands; han har skrevet en Skotlands Historie i 5 Bind (1900—07), men dog især opsøgt interessante Episoder og usædvanlige Personligheder; saaledes har han behandlet John Knox (1905), Maria Stuart (1901) og Prins Karl Edvard (1900). I sine sidste Aar syslede han meget med Jeanne d'Arc; han kritiserede skarpt Anatole Frances Fremstilling (1909) og gav selv en Skildring af hendes Liv (*The maid of France*, 1909). Altid aandfuld og tankevækkende er han dog i sine historiske Undersøgelser ofte meget ensidig. Kr. E.

I 1888 vedtog „Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie“ paa Forslag af Prof. Kr. Erslev at udgive en af ham planlagt „Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte“; 1894 udkom 1. Hefte af *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis* og i Efteraaret 1912 4. Bds. 2. (afsluttende) Hefte, idet det egentlige Brevstof dog allerede havde foreligget trykt siden

1902. Ved Indsamlingen og Redaktionen blev Erslev i sin Tid bistaaet af Dr. Anna Hude og navnlig af Dr. William Christensen, og det havde fra første Færd været Hensigten, at ogsaa Udgivelsen væsentlig skulde paahvile disse to. Begge traadte de dog tilbage før den egentlige Udgivelse begyndte, og Hovedæren for Værket, der maa siges at være de nyere Tidens vigtigste Kildesamling til vor middelalderlige Historie, tilfalder da med Rette Erslev.

Repertoriet giver ikke nogen fuldstændig Oversigt over det bevarede danske Brevstof ældre end 1450, der er sat som Værkets Grænse. Til Grund for Optagelsen er lagt et rent arkivalisk Princip, idet alene de til Danmark (Skaane og Sønderjylland naturligvis medregnet) indgaaede og i danske Arkiver bevarede Breve er medtagne, saaledes som det nærmere er udviklet i Indledningen til 1. Bd., hvor der gøres Rede for hele Værkets Plan. For at tage et konkret Exempel er altsaa Privilegier til danske Købstæder medtagne, danske Privilegier til Hansestæderne derimod udeladte. Selvom dette Princip ved første Øjekast kunde synes noget vel snævert, er det dog baade fuldt forstaaeligt og fuldt forsvarligt. De ikke medtagne Breve — det drejer sig jo væsentlig om Diplomer vedrørende Sverige, de nordtyske Fyrster og Hansestæderne — er næsten alle udgivne og vel at mærke tillige gennemgaaende tilfredsstillende udgivne. Møjen og Udgifterne ved en planmæssig Arkivundersøgelse i Udlandet vilde derfor staa i omvendt Forhold til Resultatet. Ganske anderledes forholder det sig med det hjemlige Brevstof. Langebæks Tanke om et almindeligt dansk Diplomatarium indeholdende alle vore Oldbreve er aldrig bleven realiseret; i Stedet for har Udgivelsen indtil den sidste Menneskealder baade været ganske planløs og tillige i teknisk Henseende ret mangelfuld. Aftrykkene er ofte grumme maadelige, Oplysninger om Brevenes Bevaringssted, Forsegling o. l. mangler næsten altid. Det maatte ligge udenfor Repertoriets Plan at bringe Textrettelser til alle de tidligere aftrykte Breve; ved adskillige har man dog gjort det, men vigtigere er det, at der ved samtlige Breve gives nøjagtige diplomatiske Oplysninger. Der gøres Rede for Brevets Materiale, dets Beseg-

ling, dets Opbevaringssted, om det er trykt efter Original eller Kopi, og Forholdet mellem de forskellige senere Afskrifter klarlægges. Af megen Betydning er her den i 4. Bd. trykte Arkivoversigt med Oplysninger om Brevenes Bevaringsmaade. Den er ligesaa instruktiv som bedrøvelig. Alt i alt kendes der fra det paagældende Tidsrum knap 15000 Breve, af hvilke dog de 5000 alene er bevarede i korte Udtog. Tallet forekommer ret anseeligt, men ved nøjere Gennemgang af Arkivlisterne faar man et overvældende Indtryk af, hvor ringe en Rest af Fortidens Rigdom Tiden har levnet os. Kun én By indenfor det nuværende Danmark (Ribe) har bevaret sit middelalderlige Arkiv nogenlunde ubeskadiget, og af de talrige Klosterarkiver er alene Klare- og Agneteklostrets i Roskilde i Behold. At Brevene fra det første, der jo langtfra hører til de største af vore gejstlige Stiftelser, alligevel udgør 2 Pct. af hele det bevarede Brevstof, viser bedst, hvor stort Tabet har været. Arkivoversigten og de ved de enkelte Breve givne Oplysninger danner den nødvendige Underbygning for et fremtidigt Diplomatarium eller, da dette vel sagtens lader vente længe paa sig, for de Specialsamlinger, der er paatrængende nødvendige, og mellem hvilke en Nyudgave af vore ældste Diplomer bør nævnes i allerførste Række. Men indtil videre er det vel nok den i Undertitlen angivne Side af Repertoriets, der faar størst Betydning og bliver mest benyttet. Foruden Oplysninger om de alt trykte Breve med Henviisning til deres Nummer i „*Regesta Danica*“ bringer Værket nemlig Udtog eller rettere forkortede Gengivelser af c. 4000 hidtil utrykte Breve eller Brevuddrag. Naar det maa siges, at disse Breve ikke hører til det mest værdifulde af vort middelalderlige Brevstof, ligger der naturligvis heri ikke noget nedsættende. De, der kommer først, tager jo det bedste, og det er faldet i Repertoriets Lod at skrabe Bunden. Det er da heller ikke saameget til den „store“ Historie, der her er vundet nyt Land, omend det dog bør nævnes, at først nu er hele Materialet til Valdemar Atterdag og hans Efterfølgeres Godspolitik samlet. Først og fremmest er det Lokalhistorien og ikke mindst den lokale Kirkehistorie, Værket kommer til Gode, saavistsom største Parten af de

utrykte Breve angaar de gejstlige Stiftelsers Godstransaktioner. Men ogsaa til den mere almindelige middelalderlige „Kulturhistorie“, Rets-, Landbo- og Kunsthistorien, gives der talrige og delvis meget vigtige Bidrag. Et Sagregister var fra først af paatænkt, men er senere sikkert med Rette bleven opgivet, hvorimod de ypperlige Sted- og Personregistre i høj Grad letter Benyttelsen. Hvad selve Uddragene angaar synes disse fuldtud tilfredsstillende. De giver alt det faktiske i selve Brevet, som oftest endda med dettes egne Ord, og kun yderlig sjældent er man nødt til at ty til den fulde Ordlyd, hvis Fremskaffelse lettes ved de gennemførte Henvisninger til det store haandskrevne Diplomatarium i Rigsarkivet.

Jævnside med *Scriptores* bliver da Repertoriets det vigtigste Arsenal for enhver, der videnskabelig sysler med Middelalderens Historie, og er det end sin Forgænger underlegent i Omfang, overgaar det den langt i Udførelse. M. M.

Under Titlen *Musik-Mindesmærker fra Middelalderen i Danmark* har Professor Angul Hammerich udsendt en smuk Bog, udstyret med mange Facsimiler. Bogen indledes med en kort Oversigt over Sequensens Historie, hvortil slutter sig Analyse af en Række Musikmanuskripter — de 3 Sequenser fra Liber daticus Lundensis, Sequenserne fra Liber scolæ virginis fra Lund, deriblandt „Missus Gabriel de celis“, hvis Text efter sjællandske Krønike tillægges Andreas Sunesøn, Prøver paa den musikalske Del af Officium sancti Canuti ducis i Haandskriftet fra Kiel, Melodien til Marievisen „Mith hierthæ brendher heth som boll“ i AM. 76 8vo, endelig Morten Børups Vaarsang efter et Tryk fra det 16de Aarhundredes Slutning. Selv den, der ikke er kyndig i Musikhistorie, læser med Lethed og stor Interesse den klare Karakteristik af disse Musikmonumenter, der dels hører til Kirkens Fælleseje, dels vidner om Forbindelsen med Frankrig; snart bærer et Særpræg — saaledes Hymnen „Gaudet mater ecclesia“ og Sequensen „Diem festum veneremur martyris“ i St. Knuds Officiet — snart, som den lille Marievise, staar vor Folkevise meget nær. E. J.

Paa Herregaarden Frederikslund findes en paa Kobber malet Stamtavle over den Rantzauske Slægt, hvis Ramme er smykket med 50 Smaabilleder af de Gaarde der ved Slutn. af 16. Aarh. var i Slægtens Eje. Takket være Lensgreve Reventlows Offervillighed er dette ejendommelige Fortidsminde nu udg. og fuldt oplyst af Vilh. Lorenzen: *Rantzauske Borge og Herresæder i 16. Aarh.* (1912). Som Titlen angiver, er det ikke saameget den af Florentineren Amirato forfattede Stamtavle som Herregaardsbillederne, der interesserer Forf. Disse var tidligere kendte fra to af Hennings 1587 og 1590 udgivne Stik, der unægtelig havde forvansket Formerne betydelig, og de Værket ledsagende Gengivelser efter Tavlens Malerier betyder derfor en virkelig Forøgelse af vor Viden om den profane Arkitektur i en af dennes vigtigste Perioder. Blot maa det siges, at det i første Række er den holstenske Herregaardsarkitektur der belyses, thi af de 50 Bygninger ligger ikke færre end 36 i Holsten, 12 i Sønderjylland og kun 2 i Kongeriget. Paa Grund af den livlige Forbindelse mellem Danmark og Holsten faar Materialet dog ogsaa Betydning for Forstaaelsen af dansk Bygningskunst, saavidt angaar Planer og Anlæg. Foruden de af Forf. fremdragne Lighedspunkter bør det saaledes nævnes, at vi i det middelalderlige Ahrensburg aabenbart har et Anlæg ganske svarende til Bispeborgen Hald ved Viborg.

M. M.

Prof. Poul Johs. Jørgensen har paabegyndt en ny Udgave af sin *Udsigt over den danske Retshistorie*. Denne fortræffelige Bog har vundet yderligere i Klarhed ved Forfatterens Gennemarbejdelse, og de Litteraturhenvisninger, hvormed hvert Afsnit slutter, er meget fyldige. Bogen fortjener at læses af mange andre end de juridiske Studerende, for hvem den nærmest er beregnet.

I Efteraaret 1912 er begge de to store, smukt illustrerede Subskriptionsværker: *Folkenes Historie* og *Verdenskulturen*, naaet til Afslutning. Det første begyndte at udkomme i 1903 under Redaktion af Johan Ottosen, der ved sin Død 1904 afløstes af Niels Møller, det andet i 1905 under Redaktion

af Dr. Aage Friis — thi at det paa „Verdenskulturens“ Titelblad hedder: redigeret af Aage Friis under Medvirkning af nordiske Videnskabsmænd, er jo kun en uheldig Omskrivning af, hvad der i „Folkenes Historie“ mere korrekt er angivet ved: fremstillet af nordiske Historikere under Redaktion af Johan Ottosen og Niels Møller. Folkenes Historie er skrevet af en norsk og 15 danske Forfattere, af hvilke Redaktøren selv, Niels Møller, i mange udmærkede Fremstillinger, særlig af store Partier af Englands Historie, trækker sin meget betydelige Del af det tunge Læs og paa en værdig Maade bistaas af sine Medarbejdere, selv de enkelte ganske unge, han har knyttet dertil; i Verdenskulturen har Redaktøren helt overladt Forfatterarbejdet til 44 næsten alle fremragende og anerkendte Forskere, deraf 34 danske, 6 svenske og 4 norske. Det er i høj Grad til Ære for nordisk, og særlig for dansk, historisk Forsken, at disse to Værker har kunnet lade sig gennemføre, thi selvom de mangfoldige Enkeltafhandlinger, hvoraf de er dannede, naturligvis ikke alle er lige værdifulde, saa er de dog alle i det store og hele tilfredsstillende Vidnesbyrd om, at der i Danmark og i Norden arbejdes indenfor alle Historiens Omraader paa en Maade, der ikke staar tilbage for, hvad der ydes i de fleste lignende Samlingsværker fra de store Kulturlande, og i mange, særlig af Verdenskulturens Afhandlinger, kan man glæde sig over megen Selvstændighed og Originalitet i Æmnernes Fremførelse. Derimod maa det indrømmes, at Redaktionen af begge Værker forekommer temmelig løs og svag. I Folkenes Historie ses det mest i det ydre; de enkelte Afhandlinger har fra Begyndelsen af ikke været holdt indenfor indbyrdes vel afstemte Grænser, en enkelt har endog faaet Lov at vokse ud over al Maal og Maade; jo længere Udgivelsen er skredet frem, desmere Petit har der maattet indskydes for at faa alt det nødvendige med — et tydeligt Vidnesbyrd om, at alt senere, nok saa energisk Arbejde for at raade Bod paa en oprindelig mangelfuld Plan er haabløst. I Verdenskulturen er hele det ydre Apparat i den bedste Orden, selv om det indbyrdes Forhold mellem Bindene ikke er godt afpasset; til Gengæld er de indre redaktionelle Brist

særdeles iøjnefaldende. Denne Værkernes redaktionelle Svaghed har ligesom faaet sit Udtryk i deres Titler, som er valgte saa iørefaldende, at de lover noget ganske andet end de holder. Hvorfor kalde et Værk „Folkenes Historie“, naar f. Eks. Polakernes Historie ikke behandles som Helhed, efter at Polen er ophørt at eksistere som Stat, naar det i det hele taget ikke er „Folkenes“, men som i enhver anden almindelig Verdenshistorie „Staternes“ Historie, der skrives? Hvorfor endnu mere pretentiøst kalde et Værk „Verdenskulturen“, naar mangfoldige og væsentlige Sider af Verdens Kultur i Fortid og Nutid deri overhovedet ikke omtales, naar det hele Værk simpelthen er en Samling Enkeltafhandlinger fra de Omraader, der i al Ubestemthed og uden dybere Eftertanke staar for den almindelige dannede Bevidsthed som Kulturhistoriens væsentligste? „Almindelig Verdenshistorie“ og „Almindelig Kulturhistorie“ vilde have været mere rammende Titler. Til „Folkenes Historie“ er der lovet et Register; det vilde være særdeles ønskeligt, om et lignende Løfte ogsaa var blevet afgivet for „Verdenskulturens“ Vedkommende. Erik Arup.

Dietrich Schäfer, hvis ejendommelige *Weltgeschichte der Neuzeit* er omtalt i Hist. Tidsskr. 8 R. I, 333, har senere udgivet en *Deutsche Geschichte*, ligeledes i to Bind (Jena 1910). Det er efter den Opfattelse af Historien, som Forf. ogsaa theoretisk har kæmpet for, politisk Historie, indre og ydre; Maalet er at skildre „den Werdegang des deutschen Staatswesens“. Med dette Synspunkt følger ogsaa, at der lægges stor Vægt paa de enkelte Personligheders Indflydelse: Forf. finder f. Ex. et dybt Indsnit i Tysklands Historie i Kongevalget 1138, da den sachsische Lothar efterfulgtes af Hohenstaufferne, med deres Stræben efter Kejserdømmet og Magten i Italien, medens Welferne, om de havde opnaaet Kronen, vilde have fortsat Lothars Politik med Hovedinteressen for Tysklands Udvidelse mod Nord og Øst. De, der har en anden Opfattelse af Historien, vil her og andetsteds næppe være enige med Forf. og vil mene, at han ofte undervurderer Betydningen af de rent kulturelle Forhold. Men Værket hviler

paa et grundigt Kendskab til hele Tysklands Historie, og Forf. behersker fuldt ud det vældige Stof; nøjagtigt i Enkelt- hederne og livligt i Fremstillingen er Schäfers Skrift sikkert den Haandbog i Tysklands Historie, som man kan lære mest af. Efter bedste Evne søger Forf. at forene den historiske Objektivitet og sin varme Fædrelandskærlighed, ligesom han ogsaa har viet sit Skrift paa een Gang til Waitz og Treitschke; men den ikke-tyske Læser vil vistnok hælde til at mene, at Objektiviteten kun bliver saa som saa; man mærke f. Ex., hvorledes en Antipathi mod Englænderne, der er højst aktuel, sætter sine Mærker i Fremstillingen af allerede fjerne Tider.

Kr. E.

Under Ledelse af Arkivar Dr. Georg Schuster er begyndt at udkomme *Geschichte des Preussischen Hofes*, beregnet paa 3 Bind, af hvilket det første foruden en Udsigt over Udvik- lingen af de brandenburgske Kurfyrsters Hof skal behandle de to første preussiske Kongers Tid, det andet Frederik den Stores, det tredie Tiden fra 1786 til Kejser Vilhelm I's Død. Af disse Bind er hidtil udgivet 2. Binds 1. Del (Berlin 1912), omfattende Frederik II's Hof som Krouprins, og forfattet af den ogsaa i Skandinavien ansete Lærde Dr. Fritz Arnheim. Han har haft til sin Raadighed adskilligt hidtil ukendt arki- valsk Stof, især Markgrevinde Vilhelmine af Bayreuths Breve til Faderen og Broderen og betoner Modsætningen mellem dem og hendes berømte, men senere nedskrevne Memoirer. Herigennem og ved en meget kyndig Benyttelse af Litteraturen har han kunnet give en Række Biografier af de Mænd og Damer, som omgav Frederik under hans Ophold i Küstrin, Ruppin og paa Rheinsberg, samt af hans Søkende. Nogen ny Opfattelse af Frederik den Stores Personlighed vil Bogen dog ikke kunne bringe. Danske Personalhistorikere vil finde nogle Oplysninger om Generalløjtnant Andreas Prætorius og om Poul Løvenørns Søn Frederik. J. A. Fridericia (†).

Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarh.

Af

Chr. Thorsen.

I sin Afhandling om Danmarks Landboforhold i det 17. Aarh.¹⁾ omtaler Professor J. A. Fridericia, at der d. 11. Aug. 1569 udgik Kongebreve til Herredsprovsterne over hele Riget om at affatte Registre i Lighed med det, som Stiftsskriveren Mikkell Pedersen paa Foranledning af Stiftsbefalingsmanden over Sjællands Stift, Bjørn Andersen, allerede i Aaret 1567 havde affattet over alle Kirkernes Ejendomme, Landgilde og andre Indtægter samt over Tiendeydernes (Decimanternes) Antal i hvert af Sjællands Stifts Sogne.

De af Herredsprovsterne forlangte Registre skulde indsendes til Stifternes Superintendentter, for at disse paa Grundlag af Registre kunde lade udarbejde Jordebøger, de saakaldte Landebøger, for deres respektive Stifter. Formentlig er der da virkelig i sin Tid bleven udarbejdet Landebøger for alle Stifterne, men Prof. Fridericia kender og benytter kun de to Landebøger for Sjællands og Skaanes Stifter, og en fornyet Eftersøgning har ikke bragt flere for Dagen. Efterlysningen af Landebøger har dog givet et lille Resultat. I Landsarkivet i Viborg opbevares der nemlig et lille haandskrevet Kwartbind, der stammer

¹⁾ Hist. Tidsskr. 6 R. II, 523 f.

fra Ribe Bispearkiv, og som paa Omslaget betegner sig som „Stigts Register“, og for Ribe Stifts nørrejydske Herreder indeholder Opgørelser sognevis over Stiftets Jordbrug og over deres Fordeling mellem Krone, Adel og Gejstlighed samt angiver Decimantantallet for hvert Sogn. Dette lille Bind mentes at kunne svare til de af Fridericia omtalte Landebøger, men en nærmere Undersøgelse viser imidlertid, at man snarere her har at gøre med en Ekstrakt af Præsteindberetningerne fra 1599, der ogsaa omtales af Fridericia, og af hvilke for Vendelbo Stifts Vedkommende et Uddrag besørget af Overlærer Milling, Aalborg, har været offentliggjort af C. Molbech¹⁾.

Registeret gør Indtryk af at være en Kladde og er udateret; det lader sig dog saa nogenlunde bestemt tidsfæste. Registeret giver nemlig ogsaa for nogle af Ribe Stifts sønderjydske Herreder en Del — forøvrigt meget ufuldstændige — Oplysninger, som der ikke her vil blive taget noget Hensyn til uden netop for saa vidt, som de kan tjene til at tidsfæste Registerets Affattelse eller rettere Grundlaget for Registeret. Det hedder nemlig ved Løv eller Lø Herred, der bl. a. omfatter de fire Sogne: Døstrup, Medolden, Randerup og Visby: „Disse forskrevne 4 Sogne har Peder Rantzow bekommen af kgl. Majestæt formedelst Kjøb og Mageskifte“. Da det nu af „Kronens Skjøder“ fremgaar, at Peder Rantzau ved Skøde af 17. Okt. 1579 har faaet overdraget en Mængde Gods i de fire nævnte Sogne, er det givet, at Registeret henviser til Forholdene efter 1579, og det kan følgelig ikke være Kladden til en Landebog udarbejdet efter Indberetninger fra 1569. Et andet Sted i Registeret nævnes Peder

¹⁾ Nyt hist. Tidsskr. III, 548.

Rantzau til Trøjborg som Ejer af nogle Ottinger paa Romø. Da Peder Rantzau i 1599 solgte Trøjborg, som han først havde haft i Forlening, men senere havde købt, kan Registerets Grundlag senest være indsamlet i 1599. Det er sandsynligvis netop samlet i dette Aar, da det i flere Retninger minder om de bevarede originale Præsteindberetninger fra dette Aar (for Vendelbo Stift), saaledes ved Angivelsen af Gaarde og Boel efter samme Princip og ved Opgivelsen af Soggenes Decimantantal.

Registeret indeholder, som allerede nævnt, en sognevis foretagen Opgørelse af Jordbrugenes Fordeling mellem Krone, Adel og Gejstlighed. Hvad Adels Ejendomsforhold angaar, er det kun ganske undtagelsesvis angivet, hvilken bestemt adelig Ejer eller hvilken Hovedgaard de enkelte Jordbrug hører under; det hedder i Registeret overalt blot: „Adelens Helgaarde ere 6“, „Adelens Halvgaarde ere 10“ o. s. v. Til Belysning af Spørgsmaalet om Ugedagsbøndernes Antal giver Registeret følgelig intet Bidrag. Med Hensyn til Krongodset er det som Regel angivet, hvilket Len det hører under, og i saa Henseende er det navnlig Riberhus, Koldinghus, Lundenæs og Lønborggaard, der nævnes. De jordegne Bønder er overalt opførte under Kronen; det hedder nemlig stadig i Registeret: „Kronens med jordegne Bønder Helgaarde ere 8“ o. s. v. Gejstlighedens Gods hører efter Registeret for største Delen til Kapitlet i Ribe samt til Hospitalerne i Ribe og Varde; en mindre Del hører til Sognekirkerne, og som Regel er der i hvert Hovedsogn en Præstegaard og undertiden i Annekssognene endnu en Præstegaard. Registeret foretager en Fordeling af Jordbrugene i Hel- og Halvgaarde — derimod nævnes Kvartgaarde aldrig — samt i Boel og angiver endelig, hvor mange Decimanter

der findes i hvert Sogn. Hvad angaar Fordelingen mellem Halv-, Helgaarde og Boel, faar man ved en nøjagtig Gennemgang af Registeret det Indtryk, at der af de forskellige Indberettere er gaaet frem efter forskellige Principer. I nogle Herreder — saaledes f. Eks. i Nørvang Herred i Jelling Syssel — er Fordelingen saa omhyggelig foretaget og synes saa rimelig, at man tør gaa ud fra, at den her er ret paalidelig; i andre Herreder er der derimod ofte foretaget Overstregninger af det oprindelig angivne Antal Halvgaarde, medens Helgaardenes Antal ses at være forøget med Halvdelen af Halvgaardenes; i saadanne Tilfælde lader den oprindelige Fordeling sig dog som Regel rekonstruere; men i enkelte Herreder er Forholdet det, at der angives, at Adelen ejer f. Eks. $12\frac{1}{2}$ Gaard, hvor det altsaa er givet, at der har været Halvgaarde, der er gaaet op i Helgaardene med deres halve Antal, uden at det er muligt nøjagtigt at afgøre, hvor stort dette har været. Fordelingen efter Ejendommenes Størrelse skal der forøvrigt paa Grund af den nævnte Upaalidelighed ikke gaaes nærmere ind paa. De fremhævede Fejl ved Registeret faar jo imidlertid ogsaa deres Indflydelse paa Bestemmelsen af det samlede Antal Jordbrug, som derfor ikke for alle Herrederne kan angives med tilstrækkelig Nøjagtighed. Ved at udskyde nogle af de mest upaalidelige — f. Eks. Hind Herred og Skodborg Herred — og ved saa omhyggeligt som muligt at foretage den foran antydede Rekonstruktion kan man dog for en Del af Ribe Stifts nørrejydske Herreder faa saa nøjagtige Tal frem, at man tør foretage en Sammenligning med de af Fridericia for Aaret 1651 fundne tilsvarende Tal (en saadan Sammenligning er foretaget i den efterfølgende Tabel), saa meget mere som Grundlaget

Antal Jordbrug.

Jordbrugenes Beliggenhed	Efter Stigts Register ca. 1600								Efter Fridericia ca. 1650								Tilvækst 1600-1650	
	Kronens		Adelens		Gejstlig- hedens		Tilsammen	Decimanter	Kronens		Adelens		Gejstlig- hedens		Tilsammen			
	Antal	%	Antal	%	Antal	%			Antal	%	Antal	%	Antal	%		Antal	%	
Gjørding Herred	94	40.5	102	44.0	36	15.5	232	353	136	40.1	155	45.7	48	14.2	339	107	46.1	
Skads	167	34.6	237	49.2	78	16.2	482	694	334	53.0	209	33.2	87	13.8	630	148	30.7	
Malt	11	5.2	188	88.3	14	6.5	213	337	27	8.8	261	84.7	20	6.5	308	95	44.6	
Vester	259	51.2	209	41.3	38	7.5	506	711	265	48.2	229	41.6	56	10.2	550	44	8.7	
Nørre	135	36.6	169	45.8	65	17.6	369	504	194	48.9	157	39.5	46	11.6	397	28	7.6	
Øster	29	14.2	120	58.8	55	27.0	204	315	27	10.7	159	63.3	65	26.0	251	47	23.0	
Bølling	171	40.0	244	57.0	13	3.0	428	610	230	48.4	217	45.7	28	5.9	475	47	10.9	
Hjerm	74	16.0	356	77.0	32	7.0	462	674	107	20.7	395	76.6	14	2.7	516	54	11.6	
Hammerum	94	20.3	352	76.0	17	3.7	463	676	160	33.3	315	65.5	6	1.2	481	18	3.9	
Andst	251	93.7	6	2.2	11	4.1	268	369	357	93.9	6	1.6	17	4.5	380	112	41.8	
Brusk	195	96.1	0	0.0	8	3.9	203	221	279	95.2	0	0.0	14	4.8	293	90	44.3	
Elbo	217	99.1	0	0.0	2	0.9	219	250	268	99.3	0	0.0	2	0.7	270	51	23.3	
Holmans	181	94.8	0	0.0	10	5.2	191	203	238	99.2	0	0.0	2	0.8	240	49	25.6	
Slavs	20	17.9	50	44.6	42	37.5	112	167	29	21.5	58	43.0	48	35.5	135	23	20.5	
Nørvang	17	2.9	560	95.2	11	1.9	588	745	40	6.5	552	89.6	94	3.9	616	28	4.8	
Tørrild	36	11.9	252	83.2	15	4.9	203	385	38	12.0	269	85.1	9	2.9	316	13	4.3	
Ialt:	1951	37.2	2845	54.3	447	8.5	5243	7214	2729	44.0	2982	48.2	486	7.8	6197	954	18.2	

for disse Tal vistnok har været behæftet med lignende Fejl som det her behandlede Register. Den forholdsvis Fordeling mellem Krone, Adel og Gejstlighed tør man nok gaa ud fra er nogenlunde paalidelig, idet de Fejl, der har gjort sig gældende ved Bestemmelsen af Antallet af Adelen Jordbrug, ogsaa vil have gjort sig gældende ved Bestemmelsen af de to andre Klassers Jordbrug. Registerets mest paalidelige Opgivelser er dog antagelig dem, der vedrører Decimantallet. Bestemmelsen af Decimanterne beror jo alene paa en simpel Optælling og maa derfor siges at være lettere at foretage end Bestemmelsen af Jordbrugenes Antal, hvor, som berørt, Forskellen mellem Halv- og Helgaard kan give Anledning til Fejl, og da desuden Registeret, som foran søgt paavist, maa opfattes som udarbejdet paa Grundlag af Præsteindberetninger fra 1599 — der ikke er bevaret in originali — kan man nok gaa ud fra, at Paalideligheden er stor: Præsterne maa have haft specielle Betingelser for at bestemme Decimantallet.

Som det af den foranstaaende Tabel fremgaar, skulde Jordbrugenes Antal i disse Herreder i første Halvdel af det 17. Aarh. være steget med ca. 18 pCt. — altsaa en endnu større Stigning end den, Fridericia for det samme Tidsrum har fundet for Herrederne Nord for Limfjorden¹⁾). Stigningen maa sikkert forklares som Resultatet dels af ny Jords Opdyrkning og dels af den allerede dyrkedes Udstykning. Stigning har der, som man vil se, uden Undtagelse været i alle Herrederne, men den har langt fra været lige stor overalt. Mindst — 3.9 pCt. — har den været i Hammerum Herred og størst — 46.1 pCt. — i

¹⁾ Anf. St. S. 527.

Gjording Herred. Kronens Jordbrug er i det betragtede Tidsrum steget fra at udgøre 37.2 pCt. af det samlede Antal Jordbrug til at udgøre 44 pCt., medens Adelen's Jordbrug er sunket fra 54.3 til 48.2 pCt. og Gejstlighedens fra 8.5 til 7.8 pCt. Næsten i alle Herrederne har Kronens Jordbrug været i Stigning; i saa Henseende danner kun Gjording, Vester-(Horne) og Øster-(Horne) Herreder en Undtagelse, men den her stedfundne Nedgang har dog kun været ubetydelig. I Andst, Brusk, Elbo og Holmans Herreder er Kronen i høj Grad dominerende, idet den her ejer over de $\frac{9}{10}$ af samtlige Jordbrug; i de tre sidste af disse Herreder har Adelen overhovedet ingen Bønderjordbrug. Dette Forhold kan sikkert, som allerede Fridericia har nævnt¹⁾, føres tilbage til Christian III's og Frederik II's Køb og Mageskifter, og Forholdet har kun i meget ringe Grad forandret sig i det her omhandlede halve Aarhundrede og kun saaledes, at Adelen her er vedbleven at være besiddelsesløs, medens Kronen yderligere har udvidet sine Besiddelser lidt paa Gejstlighedens Bekostning. Sva-gest repræsenteret er Kronen i Malt, Nørvang og Tørrild Herreder, hvor Adelen ejer over $\frac{4}{5}$ af det samlede Antal Jordbrug. — Hovedparten af den Fremgang, Kronen har haft, skyldes en tilsvarende Tilbagegang for Adelen, men ogsaa Gejstlighedens Andel i det samlede Antal Jordbrug er som allerede nævnt blevet noget mindre i Løbet af den første Halvdel af det 17. Aarh. I de i Tabellen optagne Herreder findes ialt 7214 Decimanter, der er bosiddende paa de 5243 Jordbrug, der er det samlede Antal for alle Herrederne; det vil med andre Ord sige,

¹⁾ Anf. St. S. 512.

maade, som man betegner som den svenske Typologi. Især have dog hans Undersøgelser vendt sig mod Middelalderens Mindesmærker og Oldsager, dens Kirkebygninger, Skikke og Sæder og hele Kulturliv; der findes i svenske Tidsskrifter Afhandlinger af ham om saadanne Emner i Hundredtal. Lykkeligt var det, at H. sammenfattede hele sin Viden paa dette Omraade i det store og rigt udstyrede Værk *Sveriges Medeltid. Kulturhistorisk Skildring*, hvoraf 3 Bind paa ialt 3000 Sider ere udkomne (1884—1903). Det er en Guldgrube for alle, der søge Oplysning om svensk Kultur i hine Tidsrum, selv om man stundom føler sig snarere stillet i et rigt Museum end vejledet til en overskuende Indsigt og selv om man til Ex. kan undre sig over, at Skaane ofte behandles som samhørende i Kultur med Sverige paa hin Tid. Imidlertid bliver man overalt belært og møder hyppigt fortrinlige lagttagelser, snilde Gisninger og gode Vink, saaledes som det altid var Tilfældet med H.s Skrifter og saaledes som det allerede blev udtalt 1873 af Gustav Storm i Anledning af H.s Oversættelse af Heimskringla og hans Forklaringer til denne. Joh. Stp.

Den 18. Dec. 1912 døde Professor i Geografi ved Lunds Universitet Hans Hugold v. Schwerin, 59 Aar gammel. Schwerin havde indenfor Geografien en særlig Interesse for Ethnografien, og vel allermost for Berøringerne mellem Historien og det ethnografiske og geografiske Studium. Derom vidnede allerede hans første lærerige Afhandling *Herodots framställning af Europas Geografi* (1884), hvortil sluttede sig senere Studier over *Feniciernas kringsegling af Afrika* (1902), *Odysseus' irrfærder* (1909). I en Aarrække har Schwerin været Danmarks Konsul for Kongo, som han havde berejst, og hans Interesse for dette Land og hele den afrikanske Verdensdel gav sig Vidnesbyrd i flere Bøger, saaledes *Slafveri och slafhandel i Afrika* (1891), *Muhammedanismen i Afrika* (1892). Schwerin har skildret Geografiens Historie i en populær Form i de to Bøger, *De geografiska upptäckternas historia. Forntiden och medeltiden* (1905), *De stora upptäckternas tidevarf* (1900), hvilken sidste ogsaa er udkommet